

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

ELAM SİYASAL VE KÜLTÜR TARİHİ

144863

MASTER TEZİ

Hazırlayan

Hasan P. GÜLMUHAMMET

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. S.Yücel ŞENYURT

144863

ANKARA 2004

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne... Hasan... P.O.R...
GOL MOHAMMAD'e ait... Elam... Siyasal... ve...
Kültürel... Tarihi... adlı çalışma, jürimiz tarafından... Eskiçağ... Tarihi
Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

(İmza)
Başkan...
Akademik Ünvanı, Adı Soyadı
Prof. Dr. Salim KOCA

(İmza)
Üye...
Akademik Ünvanı, Adı Soyadı (Danışman)
Yrd. Doç. Dr. S. Yücel Şenyer

(İmza)
Üye...
Akademik Ünvanı, Adı Soyadı
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

ÖNSÖZ

Elam siyasal ve kültür tarihi adlı bu çalışmada siyasal alanda yazılı kaynakların ışığında M. Ö. 3. bin yılın başlarından Elam'ın çöküş tarihine kadar yani M. Ö. 645 yılına kadarki olayları ve kültürel alanda ise tarihöncesinden başlayarak yine aynı tarihe kadarki kültürel süreci hem yazılı kaynaklar hem de arkeolojik verilerin ışığında ele almaya çalıştık. Gerçi bazı tarihçiler Elam kelimesinin tarihöncesine ve o kelimenin ilk zikredilişinden önceki devirlere kullanılmasının yanlış olduğunu savunurlar, ama özellikle kültür alanını tarihöncesinden başlamadığımız takdirde sürecin iyice anlaşılmayacağını düşünerek bir takım araştırmacılar gibi biz de bu çalışmada kültür tarihini tarihöncesinden başlayarak ele almaya çalıştık.

Elam tarihi bölgenin diğer halklarının tarihi gibi devrelere bölünmüştür. Sumer, Babil ve Asur'da olduğu gibi Elam tarihi de Proto Elam (M. Ö. 3200-2900), Eski Elam (M. Ö. 2700-1550), Orta Elam (1450-1100) ve Yeni Elam (M. Ö. 750-645) devrelerine bölünmüştür.

Türk tarihi ve medeniyeti alanında yeni kazanımlar elde etmek için Elamlılar dahil bölge halklarının çoğunun tarihine günümüz genç bilimsel Türkoloji bilimi ile yaklaşmak, Batılıların bir takım bilimsel yöntemlerini Türkoloji alanında kullanarak onların öne sürdükleri boş iddiaları çürütmek gerekmektedir. Bu doğrultuda ve bu çalışmada ortaya çıkmış hatalarımızın hoş görülüp bildirileceğini umut ederim.

Burada tezimin her safhasında fikirleri ile beni yönlendiren ve çalışmama ışık tutan danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Yücel S. Şenyurt'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
KISALTMALAR CETVELİ.....	x
GİRİŞ.....	1
 1. ELAM COĞRAFYASI.....	3
1.1. Bugünkü Elam Eyaleti.....	3
1.2. Eski Elam Coğrafyası.....	3
1.3. Susa ve Elam.....	4
1.4. Elam'ın Coğrafi Özellikleri.....	6
1.5. Elam Adının Kaynağı ve Anlamı	
1.5.1. Eski Yabancı Kaynaklarda Elam Sözcüğü.....	7
1.5.2. Yerli Kaynaklarda Elam Sözcüğü.....	7
1.5.3. Elam Sözcüğünün Terkibi ve Anlamı.....	8
1.5.4. Sumerlerin Elam'a Verdikleri <i>N/M</i> Adı Hakkında.....	9
 2. ELAM SİYASAL TARİH	
2.1. Eski Elam (M. Ö. 2750-1550).....	11
2.1.1. Erken Sumer-Elam İlişkileri.....	11
2.1.2. Aratta Meselesi.....	12
2.1.3. Birinci Avan ve Hamasi Sülaleleri.....	12
2.1.4. İkinci Avan Sülalesi (M.Ö. 2750-1550).....	13
2.1.4.1. İkinci Avan Sülalesi ve Sargon.....	14
2.1.4.1.1. İkinci Avan Sülalesi ve Sargon'un	
Birinci Savaşı.....	14
2.1.4.1.2. İkinci Avan Sülalesi ve Sargon'un	
İkinci Savaşı.....	15
2.1.4.2. İkinci Avan Sülalesi ve Rimuş.....	15
2.1.4.3. İkinci Avan Sülalesi ve Maniştusu.....	17
2.1.4.4. Naram-sin_Hita Antlaşması.....	17
2.1.4.5. Kutik-inşuşinak Dönemi.....	19

2.1.4.5.1. Kutik-inşuşinak ve Canlanan Elam Milli Duyguları.....	19
2.1.4.5.2. Kutik-inşuşinak'ın Askeri Seferleri.....	20
2.1.4.5.3. Kutik-inşuşinak'ın Susa'daki Dini Faaliyetleri.....	20
2.1.4.5.4. Kutik-inşuşinak ve Şar-kali-şarri.....	21
2.1.4.6. Avan Sülalesinin Sonu.....	21
2.1.5. Kutlar Döneminde Elam ve Mezopotamya	22
2.1.5.1. Kutlar Gerçekten Vahşi ve İlkel Bir Topluluk mu.....	22
2.1.6. Simaş Sülalesi (M.Ö. 2050-1900).....	24
2.1.6.1. Şulgi Döneminde Elam.....	25
2.1.6.2. Şulgi ve Kurduğu Yabancı Lejyon.....	26
2.1.6.3. Amar-sin Döneminde Elam.....	26
2.1.6.4. Simaş Sülalesi ve Şu-sin.....	27
2.1.6.5. Simaş Sülalesi ve İbbi-sin.....	28
2.1.6.6. Simaş Sülalesi ve 3. Ur Sülalesinin Sonu.....	28
2.1.6.7. 3. Ur Sülalesini Deviren Simaş Kralı.....	29
2.1.6.8. 3. Ur Sülalesinden Sonra Bölgenin Durumu.....	29
2.1.6.9. 1. İndattu Dönemi.....	30
2.1.6.10. 2. İndattu Dönemi.....	30
2.1.6.11. Simaş Sülalesinin Sonu.....	31
2.1.7. Ebarti-Şilhaha Sülalesi (M.Ö. 1850-1550).....	31
2.1.7.1. Elam'da Krallık Sistemi.....	33
2.1.7.2. Şilhaha Dönemi.....	34
2.1.7.3. Larsa ve İsin'de Elam Hakimiyeti ve Kudur-mabuk Sülalesi.....	35
2.1.7.4. Şiruktuh Dönemi ve Elam'da Kadın Hakimiyeti.....	36
2.1.7.5. Simut-vartaş Dönemi.....	37
2.1.7.6. Sive-palar-huhpak ve Hammurabi.....	37
2.1.7.7. Kutir-nahunte Dönemi.....	37
2.1.7.8. Tamti-agun Dönemi.....	38
2.1.7.9. Kasların Akını ve Ebarti-Şilhaha Sülalesinin Sonu.....	39

2.3.6. 1. Humban-haltaş Dönemi.....	59
2.3.7. Elam'da İkili Krallık ve İnsicamın Kaybedilişi.....	59
2.3.8. Urtaki Dönemi.....	60
2.3.9. Teumman Dönemi.....	60
2.3.10. Elam'ın Sonu.....	62
2.3.11. Yeni Babil Döneminde Elam.....	63
2.3.12. Akamenit Krallığında Elam Satraplığı.....	64

3. ELAM DİNİ

3.1. Elam Dininin Özellikleri.....	65
3.1.1. Elam Dininde Yılan.....	65
3.1.2. Elam'da Kadının Konumu.....	66
3.1.3. Elam Tanrılarının Gizemli Yönleri.....	68
3.2. Elam Tanrıları	
3.2.1. Elam Ana Tanrıçaları.....	69
3.2.1.1. Pinikir.....	69
3.2.1.2. Kiririşa.....	69
3.2.1.3. Parti (Partikir).....	70
3.2.2. Humban.....	71
3.2.3. A-MAL.....	71
3.2.4. Zit (Sit).....	71
3.2.5. Güneş Tanrısı Nahiti (Nahunte).....	71
3.2.6. İnşuşinak.....	72
3.2.6.1. İnşuşinak'ın Anlamı.....	72
3.2.6.2. İnşuşinak'ın Görevi ve Yardımcıları (İşme-karab ve Lakamar).....	73
3.2.7. Simut ve Manzat (Manzit).....	73
3.2.8. Siaşum ve Hutran.....	74
3.2.9. Hurbi.....	74
3.2.10. Zafer Tanrısı Narunte.....	75
3.2.11. Ay Tanrısı Napir.....	75
3.2.12. Su ve Irmak Tanrısı Sazi.....	75
3.2.13. Hişmetik.....	76

3.2.14. Ruhuratir.....	76
3.2.15. Upur-kupak.....	76
3.2.16. Nazit.....	76
3.2.17. Pelala.....	77
3.2.18. Niarzina.....	77
3.2.19. Kirvaş.....	77
3.2.20. Elam'da Mezopotamya Tanrıları.....	77
3.2.21. Mezopotamya Tanrılarına Yüklenmiş Yerli Özellikler.....	78
3.3. Elam'da Tanrısal Güç (Kiten) İnancı.....	79
3.4. Elam Dini Törenleri	
3.4.1. Tanrı Heykelinin Tapınağa Götürülmesi Töreni.....	80
3.4.2. Kurban.....	81
3.4.3. Guşun Ayini.....	81
3.4.4. Tuga Ayini.....	82
3.4.5. Şafakta Temizlik Töreni (Sit Şamşi).....	82
3.5. Elam Dininde Fal.....	83
3.6. Elam Tapınakları ve Özellikleri	
3.6.1. Tapınağın Koruyucu Ruhları.....	83
3.6.2. Elam'da Kötü Ruhlar.....	84
3.6.3. Koruyucu Ruhlarla İlgili Yapılan Tören.....	84
3.6.4. Tapınakların Kutsal Bahçesi.....	85
3.6.5. Tapınakların Duvarlarına Takılan Boynuzlar.....	85
3.6.6. Tapınağa Giden Yollar.....	86
3.6.7. Tapınakların Ekonomik Faaliyetleri.....	86
3.6.8. Tapınakların Teşkilatı.....	87
3.7. Öbür Dünya İnancı.....	87
3.8. Ölü Gömme Geleneği.....	89
 4. ELAM DİLİ	
4.1. Elam Dilinin Çözülmesi.....	92
4.2. Elamca'nın Yapısı ve Akraba Dilleri.....	93
4.3. Elamca'nın Genel Özellikleri.....	93
4.3.1. Elam Piktografik Yazısının İcadı ve Yayılma Alanı.....	93

4.3.2. Elam Linear Yazı Sistemi.....	95
4.3.3. Elam Çiviyazısı ve Evrimi.....	95
4.3.4. Orta Elam Döneminde Elam Dili.....	97
4.3.5. Akamenit Krallığı Döneminde Elam Dili.....	99
4.3. Elamca ile Türkçe'nin Karşılaştırılması.....	99

5. ELAM'DA BİLİM ve TEKNOLOJİ

5.1. Seramik.....	103
5.2. Gelişmiş Fırınlr.....	103
5.3. Seramik Çarkı.....	103
5.4. Tekerlek.....	104
5.5. Maden Eritme ve İşleme.....	104
5.6. Sayı Sistemi.....	104
5.7. Saban.....	104
5.8. Sulama ve Su Kanalları.....	105
5.9. Kemerli Girişler ve Kubbeli Tavanlar.....	105
5.10. Takvim.....	105
5.11. Tartı ve Hacim Sistemi.....	107

6. ARKEOLOJİK VERİLERE GÖRE ELAM KÜLTÜRÜ

6.1. Seramik.....	108
6.1.1. Neolitik-Kalkolitik Çağlar.....	108
6.1.1.1. Susa 1 Seramikleri.....	110
6.1.1.2. Susa 2 Seramikleri.....	112
6.1.2. Eski Elam Dönemi Seramikleri.....	113
6.1.3. Orta Elam Dönemi Seramikleri.....	113
6.1.3.1. Anşan Seramikleri.....	114
6.1.3.2. Hafttepe Seramikleri.....	114
6.1.4. Yeni Elam Döneminin Seramikleri.....	114
6.2. Heykel	
6.2.1. Neolitik-Kalkolitik Çağlar.....	115
6.2.2. Eski Elam Dönemi Heykelleri.....	115
6.2.3. Orta Elam Dönemi Heykelleri.....	118

6.2.3.1. Hafttepe Heykelleri.....	118
6.2.3.2. M.Ö. 2. Binyılın Son Çeyreğinde Heykel Sanatı.....	119
6.2.4. Yeni Elam Döneminin Heykel Sanatı.....	119
6.3. Mühür	
6.3.1. Neolitik-Kalkolitik Çağlar.....	120
6.3.2. Eski Elam Dönemi Mühürleri.....	120
6.3.3. Orta Elam Dönemi Mühürleri.....	122
6.4. Maden İşleme	
6.4.1. Kalkolitik Çağ.....	123
6.4.1.1. Susa 1 Döneminde Maden Sanatı.....	123
6.4.1.2. Susa 2 Döneminde Maden Sanatı.....	124
6.4.2. eski Elam Dönemi Maden Sanatı.....	124
6.4.2.1. <i>Sukkalma</i> lar Dönemi Maden Sanatı.....	125
6.4.3. Orta Elam Döneminin Maden Sanatı.....	125
6.4.3.1. Hafttepe Maden Sanatı.....	125
6.4.3.2. Elam Maden Sanatının Zirvesi.....	126
6.4.3.3. Luristan Tunçları.....	127
6.4.4. Yeni Elam Döneminin Maden Sanatı.....	128
6.5. Kabartma	
6.5.1. Eski Elam Dönemi Kabartma Sanatı.....	129
6.5.1.1. <i>Sukkalma</i> lar Döneminin Kabartma Sanatı.....	131
6.5.2. Orta Elam Dönemi Kabartma Sanatı.....	131
6.5.3. Yeni Elam Dönemi Kabartma Sanatı.....	132
6.6. Elam Yerleşmeleri ve Mimarisi	
6.6.1. Neolitik-Kalkolitik Çağlar.....	132
6.6.1.1. Susa 1 Döneminin Mimari ve Yapı Özellikleri.....	132
6.6.1.2. Susa 2 Döneminin Mimari ve Yapı Özellikleri.....	133
6.6.2. Eski Elam Dönemi Mimarisi ve Yapı Özellikleri.....	133
6.6.3. Orta Elam Dönemi Mimarisi ve Yapı Özellikleri.....	133
6.6.3.1. Hafttepe'nin Mimarisi.....	133
6.6.3.2. Hafttepe Kompleksi.....	135
6.6.3.3. Çoğa-zenbil'in Mimarisi.....	136

7. ELAM SOSYO-EKONOMİK YAPISI

7.1. Epipaleolitik Çağ.....	142
7.2. Neolitik Çağ.....	142
7.3. Eski İran'ın Coğrafi Koşulları ve Bu Koşulların Kentleşme Üzerindeki Etkisi.....	143
7.4. Tarihöncesi Şuşin'de Kent ve Topluluk.....	143
7.5. Eski Elam Topluluğu.....	144
7.6. Eski Elam'da Mesleki Sınıflar.....	145
7.7. Elam'da Eğitim ve Öğretim.....	145
7.8. Elam'da Kraliyet ve Ortaya Çıkışı.....	146
7.9. Elam Toplumu Konusunda Mezarlardan Edinilen Bilgiler.....	147
7.10. Elam'da Ticaret ve Tüccarlar.....	148
8. SONUÇ.....	149
9. KAYNAKÇA.....	151
10. ÖZET.....	158
11. ABSTRACT.....	160
12. HARİTALAR ve LEVHALAR LİSTESİ.....	162
12. HARİTALAR.....	163
13. LEVHALAR.....	167

KISALTMALAR CETVELİ

AÜDTCF.....Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

bkz.....Bakınız

Çev. .....Çeviren

M. Ö. .....Milattan Önce

M. S. .....Milattan Sonra

Res. .....Resim

Sa. .....Sayı

TDK .....Türk Dil Kurumu

TTKY .....Türk Tarih Kurumu

TTKB .....Türk Tarih Kongresi Bildirileri

GİRİŞ

Yerleşim tarihi prehistorik döneme kadar inen Huzistan ve Susa, eskiçağ dünyasının en önemli yerleşim merkezlerinden biridir. Elverişli ve uygun coğrafi koşullarına göre tarımın iyice yaygınlaşması; ticaretin ise kısa bir sürede geniş boyutlara ulaşması Susa'yı önemli bir merkez haline getirmiştir. Bu faaliyetlerin sonucunda icat edilen yazı ise bölgenin bir diğer önemli faktörlerindendir. Elam'ın özgün sarımtırak Seramiği ve diğer sanat dallarının eskiçağ dünyasında çok geniş bir alana yayılması, ayrıca büyük imparatorluklar kuran Akamenit sülalesine ettiği büyük ve çok önemli etkiler itibariyle bu uygarlığın önemli bir antik uygarlığı olduğunu göstermektedir.

Bilindiği üzere Mezopotamya bilimi antik Yunan ilminin ortaya çıkıp formalaşmasında önemli ölçüde etkili olmuştur (Sayılı, 1991: 443-483). Özellikle Uruk çağında ortaya koyulan bu bilimsel buluşlar, icatlar ve başarıların kaynağının Mezopotamya ve Susa gibi iki ana bölge olduğu ileri sürülmektedir (Amiyet, 1997: 174).

Susa hariç Elam bölgesinde yapılan arkeolojik kazıların Mezopotamya kadar sistematik ve geniş olmadığı, Susa kazılarının 1890'lı yıllardan İkinci Dünya Savaşı'na kadar yani yaklaşık 60 yıl gibi uzun bir süre boyunca çok dikkatsizce yapıldığı, bu kazıların İran 1979 devriminden sonra durdurulduğu ve Elam tarihinde önemli rolleri olan Avan ve Simaş gibi hakimiyet merkezlerinin yerlerinin bugüne değin saptanıp bulunamadığı bu alanda yapılan araştırmaları zorluklara sokmaktadır. Bu nedenlerden dolayı mevcut kazı raporları ve çoğu Elam medeniyetinin bir dalı veya zaman dilimi üzerinde yazılan araştırma eserlerinden yararlanarak Elam'ın siyasal tarihi ve medeniyetinin ana hatları ELAM SİYASAL ve KÜLTÜR TARİHİ başlığı altında toplanmaya çalışıldı.

Bu çalışmanın en önemli amacı Elam'ın medeniyet kervanındaki yerini ortaya koymak; Elamlıların maddi ve manevi olarak ortaya çıkardıkları

buluşlar, keşifler ve icatlar; dil, din, kültür ve siyasal hakimiyet anlayışı açısından Turani kavimlerle olan akrabalığını tespit etmektir.

Bu çalışmanın amaçlarından biri de, Türk bilimadamlarının dikkatini İran'ın eskiçağ kültürlerine çekmektir. İran'ın eskiçağ tarihinin iyi bilinmemesi bölge eskiçağ tarihinde bazı alanların dar olarak çalışılmasına ve hatta yanlış görüşlerin ortaya atılmasına neden olmuştur. Bu nedenden dolayı Mezopotamya ile çok sıkı ilişkileri olmasına rağmen Elam kültürü Mezopotamya kültürleriyle geniş ölçüde karşılaştırılmamıştır.

Elamca ve Sumerce gibi bitişken yapıllı dillerin, Sami dilleri bilgisine dayanılarak çözülmesi, buharlanmış bir camın arkasındaki eşya ne kadar net görülürse bu diller de o kadar nettir benzetmesine yol açmıştır. Üstelik bitişken yapıllı diller için uygun olmayan çiviyazısı bu durumu biraz daha pekiştirmiştir. Bu durumun ortadan kalkması bir takım meseleleri de aydınlığa kavuşturacaktır ve bu iki dil arasındaki bağı problemini de çözecektir.

1. BÖLÜM

ELAM COĞRAFYASI

1.1. Bugünkü Elam Eyaleti

Elam, eyalet sistemine bölünmüş bugünkü İran'ın batısında bulunmaktadır. Yüzölçümü 20.177 kilometre kare olan bu eyalet Kermanşah, Luristan ve Huzistan eyaletleri ve Irak'la komşudur. Yaklaşık yarım milyon nüfusu olan bu eyalet Zagros sıradağlarının batı yamaçlarında bulunmaktadır ve aynı adda bir merkezi vardır (Bahtiyari, 2000: 82).

1.2. Eski Elam Coğrafyası

Tarihi Elam coğrafyası bugünkü Elam eyaletinden çok daha geniş idi. Bu tarihi bölgenin, özellikle doğu ve kuzey sınırları yani İran platosu içindeki sınırları dakik bilinmemektedir. Yerli Kaynaklardan Elam'ın komşu eyaletleri de dahil, tarihi *Anşan*'ın bulunduğu bugünkü Fars eyaleti, tarihi *Liyan* kentinin bulunduğu Basra Körfezi kıyılarında bulunan Buşehr eyaleti, tarihi Silk kentinin bulunduğu İsfahan eyaleti, Bahtiyari ve Buyerahmad eyaletlerini de coğrafyası içine aldığı anlaşılmaktadır. Bu eyaletler aşağı yukarı Elam'ın otoritesi altında bulunmuş siyasal hudutlarını oluşturmaktaydı, oysa Elam'ın uygarlık ışığı daha uzak yerleri de aydınlatmıştır. Proto Elam yazıları İran'ın doğusunda bulunan Kerman eyaletinin antik yerleşim merkezleri olan Tepe Şahdad (Hakemi, 1972: 46), Tepe Yahya ve Tell-i İblis'te, Pakistan'ın sınırdaşı olan Sistan eyaletinin tarihi yerleşim merkezi Şehr-i Suhte'de de bulunmuştur (Negahban, 1993: 476). Elam medeniyetinin izleri ve etkisi doğuda Hindistan'a (Campbell, 1998: 180), batıda Mezopotamya'yı aşarak Mısır'a (Günaltay, 1987: 153; Hinz, 1992: 193-194) ve kuzeyde ise Hazar denizine kadar (Vandenberg, 1969: 5,11; Negahban, 1964: 45) ulaşmıştır.

1.3. Susa ve Elam

Bilimadamları Elam'ın her zaman Susa'yı kapsamadığını ileri sürmektedirler. Mezopotamya kayıtlarında bu bölgeye verilen ve yüksek bölge anlamına gelen *N/M* ve Elam adları Susa'yı değil onun doğusu ve kuzeyinde bulunan Zagros'un yamaçları ve yüksek bölgeleri için kullanılmaktaydı (Vallat, 1997: 189). Otoriter bir krallığın ortaya çıkışıyla Susa ve *Şuşin* (Susa'nın da bulunduğu, antik Yunan yazarlarının Susiana adlandırdıkları bugünkü Huzistan eyaleti) Elam'ın sınırları içine alınırdı (Günaltay, 1987: 128). Merkezi otoriteden yoksun bulunan dönemlerde Susa da başka bölgeler gibi kendi bağımsız hayatını yaşamaktaydı. Bu durum bir takım Mezopotamya kayıtlarında görülmektedir; örneğin Gudea'nın kitabesinde böyle bir kayıt bulunmaktadır: Elamlılar Elam'dan ve Susalılar Susa'dan gelip şehir tapınağının onarımında yardım ettiler (Hinz, 1992: 95). Bu durum milada kadar çeşitli yazarların yazılarında da görülmektedir. Strabon da bu konuya işaret etmiştir. O, Coğrafya kitabında Elam'ı *Şuşin*'in kuzeyi ve doğusunda olan bir bölge, sakinlerini ise ilkel bir halk olarak tanımlamıştır (Pott, 1999: 8). Bu görüş haklı olarak aşağıdaki delillere dayanmaktadır:

1- Elamca tabletlerin *Anşan*'daki çokluğu ve Akadca yazıların Susa'daki ezici çokluğu. Ayrıca Susa metinlerde geçen özel adların büyük bir kısmını Sami adlar oluşturmaktadır (Vallat, 1987: 189; Potts, 1999: 8).

2- Sumerlerin yüksek anlamına gelen *N/M* işareti Susa dışında İran platosunun Mezopotamya'da bilinen yerlerini belirlemek için onların adlarından önce kullanılmış, oysa asla Susa sözcüğünden önce yazılmamıştır. Susa'nın coğragi koşullarının tam Mezopotamya gibi olduğuna göre Mezopotamyalılar orayı asla Elam gibi farklı bir bölge ile aynı tutmamışlardır. Bazı çağdaş yazarlar bile Susa'yı Dicle'nin doğusunda olan Mezopotamya'nın uzantısı olarak saymaktadırlar.

3- Bütün Sumerce, Akadca ve Elamca metinler bu ikisine, ayrı varlıklar olarak değinmektedirler; yukarıda işaret edilen Gudea yazıtı ve Strabon'un

Coğrafya kitabı arasındaki yaklaşık iki binyıllık zaman dilimi içerisinde bu durumun sabit kaldığı görülmektedir.

4- Ebarti sülalesiyle daha belirgin hale gelen Elam krallık sisteminden sonra bütün sülaleler bu ikisine farklı varlıklar gözüyle bakıp onlara farklı valiler atamışlardır. Onlar her zaman farklı iki şehir olarak *Anšan* (Elam'ın merkezi) ve *Şuşun*'dan (Susa), farklı iki bölge olarak da *Haltamti* (Elam) ve *Şuşin*'den söz etmişlerdir.

5- Susa'nın yerli tanrı adlarının birçoğu Mezopotamya dillerinden etkilenmiştir. Susa'nın en güçlü yerli tanrısı İnşuşinak'ın adının ilk hissesinin efendi anlamında olan Sumerce *EN* veya *IN* olduğu öne sürülmektedir. Ayrıca M.Ö. 13. yüzyılda Elam kralı Untaş-napirişa dönemine kadar Elam tanrıları geniş ölçüde Susa'da görülmemektedir.

6- Susa akropolünde her hangi bir Elam tanrısına adanmış tapınak bulunmamıştır. İlk başlarda orada sadece Susa ve Mezopotamya tanrıları için törenlerin yapıldığı sanılmaktadır (Vallat, 1997: 189).

7- Susa tanrısı İnşuşinak en yaygın ve güçlü döneminde bile sadece Susa ve Dur-untaş'ın tanrısı olarak kalmış ve hiçbir zaman Elam tanrısı seviyesine yükselmemiştir. Onun öneminin arkasında olan hakimiyet ve siyasi güç sayesinde kazanıldığı ileri sürülmektedir (Labat, 1963: 29).

Fakat Indo-Germenlerin bölgeye akın etmesiyle halkın bir kısmının yüksek bölgelerden inip ovaya yerleşmesinden sonra *Şuşin* bölgesi de Elam adını almış ve oraya yerleşen halk kendileriyle birlikte vatanlarının adını da bu topraklara götürmüşlerdir. Bu nedenden dolayı Saadya Gaon (M.S. 985) ve Benjamin Tudela (M.S. 1169) gibi Yahudi yazarlar Susa'da gömülmüş Yahudi Peygamber Daniyal'ın kitabının çizgisinde hareket ederek Susa'yı da Elam'ın bir parçası saymışlardır (Potts, 1999: 8).

1.4. Elam'ın Coğrafi Özellikleri

Zagros'tan kaynaklanan çeşitli dereler ve küçük ırmaklar *Şuşin* ovasında üç büyük ırmağı ortaya çıkarmaktadır: Elamlıların ve Asurluların Uknu ve Yunanlıların Chaospes adlandırdıkları bugünkü Kerha ırmağı bölgenin batısında, Elamlıların *Idid* ve Yunanlıların Coprates adlandırdıkları bugünkü Dez ırmağı bölgenin ortasında ve İran'ın gemi tereddüt edebilir tek ırmağı sayılan Karun ırmağı ise bölgenin doğusunda bulunmaktadır. Karun ırmağının o dönemlerde *Ulay* veya *Ulai* adını taşıdığı sanılmaktadır. Bu kelimenin eskiçağlarda Dez ve Kerha'yı birbirine bağlayan küçük bir ırmağın adı olduğu da ileri sürülmektedir. Bugün Kerha Decle'ye, Dez Karun'a ve Karun ise Dicle ve Fırat'ın körfez yanında oluşturduğu Şatt ül-Arap'a dökülmektedir (Hinz, 1992: 23-24).

Susa bu ırmakların getirdiği bol alüvyonla oluşmuş topraklarda kurulduğu için tarıma elverişli ve çok verimli bir bölgedir. Kuzeyindeki ve doğusundaki dağlarda ve tepelerde bulunan zengin bakır, kurşun, kalay, gümüş, bazalt, mermer, çakmak taşı, alçı taşı, obsidyen, akik, yeşim ve lacivert gibi yataklar komşu devletlerin tamah gözüyle bakmalarına neden olmuştur.

Elam bölgesi çok sıcak bir mınıktadır. Yazın sıcaklık 50 dereceye ulaşır. Bu sıcaklık Yunan coğrafyacısı Strabon'un iddiasını doğrulamaktadır. O, Coğrafya kitabında yazın ortalarında günortasında Susa caddelerinde gezmeye cesaret eden yılan ve kertenkelelerin piştiğini iddia etmiştir (Cameron, 1986: 9).

Güçlü Elam devletlerinin *Şuşin* ve *Anşan*'a birlikte hakim olmalarıyla gerçekleştiği ileri sürülmektedir. Susa ve çevresinin verimli toprakları ve geniş tarımsal olanakları ile Zagros'un zengin yatakları Elam'ın gücünü ortaya çıkarmaktaydı. Bunlar vahit ve merkezi bir otoritenin idaresi altında bulundurulduğunda Elam büyük bir güç olarak zahir olmaktaydı, ama kopmuş durumda oldukları zaman mahalli güçler baş kaldırmakta ve kargaşa yaşanmaktaydı. M.Ö. 1. binyılda bu bölgelere akın eden Akamenitlerin bu

birliği ortadan kaldırıp *Anşan*'a hakim olduktan sonra Elam'a musallat olabildikleri öne sürölmektedir (Hinz, 1992: 25-26).

1.5. Elam Adının Kaynağı ve Anlamı

1.5.1. Eski Yabancı Kaynaklarda Elam Sözcüğü

Elam yüksek bölge anlamındadır. Bu kelime için kullanılmış işareti ilk defa M.Ö. 3. binyılın ortalarında Sumerce bir metinde görölmektedir. Bu metne göre 1. Kiş Sölalesinin 22. kralı Enmebaragesi "yüksek" anlamına gelen *N/M* ülkesine saldırmıştır (Jacobsen, 1939: 84-85). Akadlar aynı ideogramı Sumerlerden alarak Elam ve Elamtu şeklinde kullanmışlardır (bazı kaynaklarda kur-Elam-ma-ki şeklinde yazılmaktadır). Kenanlılar ve İbraniler bu sözcüğün Elam şeklini almış ve Tevrat'a sokmuşlardır. Bu sözcük Eski Ahit'te on defadan fazla ve Yeni Ahit'te bir defa geçmektedir (Hinz, 1992: 11). Ayrıca eski Ahit'te dört defa Kodar-laomar adlı Elam kralından söz edilmektedir (Afşar, 1987: 58). Kayıtlarda böyle bir Elam kralı bulunmamaktadır. Bu adın Elam kralları arasında yaygın olan Kutir-lakamar adı olma olasılığı vardır.

Tevrat'ta Elam Sam'ın oğlu olarak yazılmıştır. Bu ise Elamlıların Sami olması görüşünün ortaya atılmasına neden olmuştur. Oysa bugün bu terim daha çok coğrafik bir terim olarak görölmektedir. Olasılıkla Samilerin bir kısmının burada yerleşmeleri ve bazen Elam'ı istila etmeleri böyle bir tanımlamaya yol açmıştır (Günaltay, 1987: 128).

1.5.2. Yerli Kaynaklarda Elam Sözcüğü

Elam yerli kaynaklarda *Haltamti* biçiminde kaydolunmuştur (Cameron, 1976: 14). Bu sözcük *Hatamti*, *Halhatamti* (König, 1965: 37) ve *Haltampti* (Hinz, 1992: 25) biçiminde de okunmuştur. Yerli kaynaklarda bu bölgenin adı ilk defa M.Ö. 18. yüzyılda kral Sive-palar-huhpak döneminin

kayıtlarında görülmektedir (Potts, 1999: 1). Daha sonra Elam'da yazılan Akadca metinlerde yani yerli Akadca metinlerde buranın adı Elam olarak görülmektedir (Negahban, 1993: 400). Bu, Akadların etkisi olarak sanılmaktadır. Elam kelimesi Yunanlılarda Elymais şeklini bulmuştur ve ahaliye ise Elymaen denmekteydi (Potts, 1999: 5).

1.5.3. Elam Sözcüğünün Terkibi ve Anlamı

Bazı bilimadamlarına göre Elam kelimesi “yüksek bölge” anlamına gelen Akadca “ala itum matum” terkibinden yaranmıştır; bazıları ise onun yerli kaynaklardaki versiyonundan ortaya çıktığını, yani Elam kelimesinin Haltamti'nin biraz kısaltmış biçimi olduğunu ileri sürmektedirler (Potts, 1999: 1). Buradaki –ti eki Subartu ve Martu da olduğu gibi topluluk ve ülke adlarının bazılarına eklenen bir ek olarak bilinmektedir. Bunlar başka yerlerde Subar ve Amurri olarak da kaydedilmiştir (Yusifov, 1993: 52). Ortadaki -t- harfinin düşüşünü de Akadca'nın dil kurallarında aramak gerekmektedir. Bu olay yani bir kavmin diğer kavimler tarafından tam değişik veya yerli adın biraz değişik biçimi ile adlandırılması tarihte bol gözlemlenmiş bir olgudur.

Bilimadamlarına göre *Haltamti* sözcüğü iki *hal* ve *tamti* kelimelerinden oluşmaktadır. *Hal* sözcüğü bölge, mekan, yer ve *tamti* sözcüğü ise kutsal, koruyucu tanrı olarak açıklanmış ve bu bölgenin adı "kutsal tanrıların mekanı" olarak yorumlanmıştır (Mecidzade, 1991: 5).

Beyani'ye göre Babillilerin, doğularındaki bölgeye verdikleri Elam veya Elamtu kelimesi, yüksek bölge ve dağlık bölge anlamından başka bir de güneşin doğduğu yer anlamını vermektedir (Amiyet, 1970: 2). Bu da ışıkla bağlantılı olarak görülmektedir. Seyidov'a göre Türkçe bir kelime olan “tan” hem şafak, hem güneşin doğduğu yer ve aynı zamanda tanrı kavramını ortaya çıkaran ilk faktörlerden biridir (Çoruhlu, 2002: 22). Batılı araştırmacılara göre kutsal ve tanrı anlamını veren *tamti* kelimesindeki –ti eki alınırsa geriye kalan tam veya tan kelimesinin Türkçe'de kullanılan tan ve tanrı kelimesinin ilk hissesiyle aynı olduğu sanılmaktadır.

Hal veya *al* kelimesi de tan gibi bütün Türk topluluklarının çok önemli ortak kültür ögesidir. Eski Elam döneminden orta ve yeni Elam dönemine doğru *h* harfinin düşüşü olayı kanıtlanmıştır (Carter, 1966: 72). Bu bir takım dillerde ve aynı zamanda Kalaçlar gibi bazı Türk lehçelerinde de görülmüştür (Heyet, 2001: 23). *Hal* veya *al* kelimesi bütün Türk lehçelerinde yüksek anlamında kullanılmış ve kullanılmaktadır; mesela yüksek dağlar anlamında olan Altay sözcüğünün *al* hissesi, Türkçede kullanılan alçak sözcüğünün ilk hissesi gibi. Aynı zamanda *a*'nın veya yüksek yerin kutsal olduğu da bilinmektedir. Demek Elamlıların adlandırdıkları "tanrıların yüksek mekanı" anlamına gelen *Haltamti* kelimesi iki Türkçe kelimedenden oluşmaktadır. Bu açıklama aynı zamanda önemli bir noktayı da ortaya çıkarmaktadır: Elamlılar kendi tanrılarını göklerde görmekte veya gök ile onlar arasında bir nevi rabıta kurmaktaydılar. Bu bir tablette geçen bir Elamlının duasından da ortaya çıkmaktadır. O, öldükten sonra yükseklerle gideceğini söylemektedir. Demek Elamlıların dini inancında öbür dünyanın ve cennetin yükseklerde olduğu akidesi bulunmaktadır. Bu konu Elam tanrılarının gizemli taraflarını da açığa çıkarmaktadır. Elam tanrılarının, diğer bölge tanrılarına nazaran gizemli tarafları görülmektedir; onların gök ile bağlı tarafları veya olasılıkla göklerde oturmaları onlara açıklanamaz bir veçhe vermekteydi. Elam dininin bu özelliği diğer dinlere de etki etmiş olabilir. Bu bölgelerden kaynaklanmış Zerdüştilik'te de Ahura Mazda ve diğer ikincil tanrıların mekanının ve cennetin de göklerde olduğu söylenmektedir (Bahar, 1997: 32,294).

1.5.4. Sumerlerin Elam'a Verdikleri *N/M* Adı Hakkında

Bazı araştırmacılar Sumerlerin Elam için kullandıkları *N/M* işaretini İndo-Germen bir kavim olan Soğdların *nom* kelimesine bağlamaya çalışmışlar, ama o görüşü reddeden görüşler de ileri sürülmüştür. Çünkü *nom* yasa demektir (Eliade, 2003: 80). Diğer taraftan Orta Asya ve Sibirya halklarından olan Samoyedlerde gök anlamına gelen ve onlar tarafından tapılan Num kelimesi bulunmaktadır (Çoruhlu, 2002: 18; Eliade, 1999: 27). Samoyedler Num'u kara ve deniz yani tüm evren olarak kabul etmektedirler.

Ayrıca Sibirya halklarından Ostyak ve Vogullardaki Num-Turem ve Num-Senke kelimeleri, yukarıda yaşayan Turem ve Senke demektir (Eliade, 2003: 79-80). Yani Sumerce *N/M* ve onun fonetik bir varyantı olan *Num*, gök, yüksek ve yukarı anlamda bazı diğer Asya halklarında da kullanılmıştır.

Yukarıda zikredilen *Hatamti*, *Halhatamti* ve *Haltampti* okunuşlarının doğru olmadığı sanılmaktadır. Gerçi bazı yazarlar Elamca'da *l* harfinin düşmesinden söz etmektedir, ama bu görüşü reddeyen görüşler de ortaya koyulmuştur (Reiner, 1966: 73). İkincisinin Elam biçimini alması bugüne kadar açıklanamamıştır ve üçüncüsü ise çiviyazısında üç ünsüz harfin yan yana gelememesi ilkesiyle reddedilmektedir. Aslında bu üçüncüsünün bir benzetme ürünü olduğu sanılmaktadır. Olasılıkla onu batı dillerinde varlığını hala da sürdüren "tempt" kelimesine benzetmek istemişlerdir. Bu kelimenin baştan çıkarmak, aldatmak ve şeytan gibi anlamları vardır.

Elam-Türk akrabalığının ciddi boyutlarda olduğu ve bu konunun iyice araştırılmasının önemli sonuçlar doğuracağı sanılmaktadır. Burada söz sadece bir takım ortak kelimelerden gitmemektedir; belki daha büyük çapta olan ortak kültür öğeleri söz konusudur.

Al kelimesi hakkında daha geniş bilgi için bkz: Mireli Seyidov, Azerbaycan Khalgının Soykökünü Düşünürken, Bakü 1989; Mireli Seyidov, Gam Şaman, Bakü 1994; Abdulkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1998

Türkçe'de kullanılan ölmek kelimesi Elamca'da da kullanılır. Elam dilindeki anlamı yükselmektir. Türkçe'de de aynı anlam taşıdığı sanılmaktadır.

2. BÖLÜM

ELAM SİYASAL TARİHİ

2.1. Eski Elam (M.Ö. 2750-1550)

2.1.1. Erken Sumer-Elam İlişkileri

Elam'ın eski İran kavimleriyle olan münasebetleri bugüne kadar iyice bilinmemiştir. Mevcut kayıtlar itibariyle o, bağımsız siyasal tarihi boyunca en ciddi ilişkisini Mezopotamya ile yaşamıştır. Eski Elam tarihinin başlangıç noktaları sadece bu komşu ülkenin kayıtlarından öğrenilebilmektedir. Bu ilişki çoğu zaman savaşlar ve düşmanca münasebetler olarak betimlenmiştir. Bu savaşları gerektiren amiller çoğu zaman her iki tarafın doğal kaynakları ve zenginlikleri olmuştur. Doğal yeraltı kaynaklarından yoksun bulunan Mezopotamya için Elam, çok zengin maden yataklarına göre, ticaret ve tarım yollarından elde ettiği servetine göre her zaman ihtiras gözüyle bakılacak bir bölge idi. Akad kralı Manniştusu Elam'ın gümüş madenleri ve diorit taşlarını yağmalayıp Akad'a getirmek, kendisine heykeller diktirmek ve adını ebediyen canlı tutmak için oraya saldırdığını açıkça söylemektedir (Behmaneş, 1986: 45). Bunun olayın tersi de vuku bulmuştur. Mezopotamyalıların yoksunluk ve ihtiyaçtan dolayı her yol ve vesile ile ülkelerine yığdıkları bol zenginlikler ve mallar Elamlılar açısından göz dikilecek bir miktarda olmuştur (Zehtabi, 1996: 62). Yazılı belgelerde Elam'ın siyasal tarihinin başlangıcı sayılan Mezopotamya'da kurulmuş 1. Kiş sülalesinin 22. kralı Enmebaragesi'nin Elam'a saldırması bu savaşların bilinen ilk örneği olmuştur. Bu savaşta Enmebaragesi Elamlıları yenmiş ve bol esir ve ganimetle geri dönmüştür (Jacobsen, 1939: 84-85). Basra körfezi ticareti de bu savaşların bir başka nedeni olmuştur. Oradan Hindistan gibi uzak ülkelerle bile ticaret

yapılmaktaydı (Campbell, 1998: 189). Bunun gibi savaşların 1. Uruk sülalesi kurucusu Meskenagaşer ve 4. ardılı Gilgameş zamanında da yapıldığına dair kayıtlarda dolaylı anlatımlar bulunmaktadır (Jacobsen, 1939: 88).

2.1.2. Aratta Meselesi

Elam ve komşusunun ilişkilerini iyice yansıtan bir diğer örnek Aratta ülkesiyle olan münasebetleridir. Aratta'nın yeri tam olarak bilinmemektedir; bazı araştırmacılar onun Güney Azerbaycan, bazıları ise Kirman ve Afganistan'ın eski bir medeniyeti olduğunu ileri sürmektedirler (Yusifov, 1987: 118), ama çoğu araştırmacılar onu Elam bölgesinde lokalize etmişlerdir. 1. Kiş sülalesinin kralı Enmerkar'ın Aratta aleyhine olan münasebetleri bu komşu ülkenin doğal zenginliklerine sahip olmak için aralarında yaşanan göstermektedir (Kramer, 1998: 38). Buradan bu iki komşu devletin aralarındaki ilişkinin daha çok düşmanca olduğu, ancak bunun yanı sıra ekonomik ve kültürel bir ilişkinin de olduğu görülmektedir.

2.1.3. Birinci Avan ve Hamasi Sülaleleri

Sumer Kral Listesi'nde Elam bölgesinin iki krallığı olan Avan ve Hamasi'nin adları geçmektedir. Birinci Ur sülalesini devirip krallığı Avan'a götüren kral ve iki ardılından oluşan ve listeye göre 356 yıl hüküm süren bu Avan sülalesi (Kinal, 1983: 52) hakkında hiçbir şey bilinmemektedir. Avan'ın yeri bile bugün kesinlik kazanamamıştır. Onun, çağdaş Dezful kenti yakınlarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu sülalenin birinci kralının adının Kurişak olduğu tahmin edilmektedir (Zehtabi, 1996: 62). Avan sülalesi 2. Kiş sülalesi tarafından devrilip hakimiyeti kaybettikten sonra Elam'ın kuzey bölgelerinde olduğu tahmin edilen Hamasi kentinin hakimi krallığı Elam yüksekliklerine geri getirmeyi başarmıştır. Hamasi sülalesinin tek kralı olmuş ve Sumer kral listesine göre 360 yıl krallık yapmıştır. Bu sülale de 2. Uruk sülalesi tarafından devrilerek hakimiyeti kaybetmiştir (Jacobsen, 1939: 97-98).

2.1.4. İkinci Avan Sülalesi (M.Ö. 2450-2150)

Susa Kral Listesi'ne göre bu sülalede aşağıdaki krallar hüküm sürmüşlerdir:

Avan

Akad

1. Peli
2. Tata
3. Ukku-taheş
4. Hi-şar
5. Şuşun-tarana
6. Nap-ilhuş
7. Kiku-sive-tamti
8. Luh-işşan ----- Sargon
9. Hişep-ratep ----- Sargon
10. Helu
11. Hita ----- Naram-sin
12. Kutik-inşuşinak ----- Şar-kali-şarri

Sumerlerin 1. Lagaş sülalesi krallarından Eannatum Elam'a saldırmış ve çok sayıda esir tutup Sumer'e göndermiştir. Bu bilgiler Lagaş tanrısı Ningirsu'nun baş rahibi Dudu'nun yazdığı bir tabletten öğrenilmektedir. Bu durumda Elamlıların uzun sürmeden toparlanmayı becerdikleri görülmektedir; çünkü Eannatum'dan sonra 3. kral Enetarzi (Kinal'a göre bu kral Eannatum'dan sonra 4. kraldır (Kinal, 1983: 59-60).) döneminde 600 askerden oluşan bir Elam birliği Lagaş'a saldırarak orayı yağmalamıştır (Cameron, 1986: 23).

Bu birliğin Avan'dan geldiği ileri sürülmüştür; çünkü Susa Kral Listesi'ne göre M.Ö. 3. binyılın ortalarında Avan'da 12 kraldan oluşan yeni bir sülale kurulmuştur. Bu sülalenin başında Peli gelmekteydi. Onun ve altı ardılı

olan Tata, Ukku-taheş, Hi-şar, Şuşun-tarana, Nap-ilhuş ve Kiku-sime (sive)-tamtî'nin sadece adları bilinmektedir. Bunların çoğu halis Elamca adlardır. Bazı bilimadamları eski Liyan (Basra Körfezi'nde bugünkü Buşehr limanı) kentinde bir tapınakta bulunmuş çiviyazılı bir tableti bu sülalenin kurucusunun dönemine tarihlendirmektedirler (Cameron, 1986: 23-24); onun Humban-numena dönemine ait yazılı bir kerpicing parçası olduğu da öne sürülmüştür (Reiner, 1965: 337-340). Elam dilinin en eski örneği olan bu tablet Sumer çiviyazısıyla yazılmıştır (Hinz, 1992: 43). Bu tabletin yazarının adından sadece son hecesi olan "-hi" kalmıştır. O, tablette kendisini *lipak* yani tanrıların hizmetkârı saymaktadır. Avan sülalesinin hiçbir kralın adı -hi ile son bulmamaktadır. Ondandır tapınağın kurucusu veya tableti yazdırmanın mahalli hakimlerden olduğu sanılmaktadır (Mecidzade, 1991: 6).

2.1.4.1. İkinci Avan Sülalesi ve Sargon

2.1.4.1.1. Avan Sülalesi ile Sargon'un Birinci Savaşı

Elam tarihinin ilk güvenilir bilgileri Akad sülalesinin kurucusu 1. Sargon döneminde edinilmektedir. Avan sülalesinin 8. ve 9. kralları Luh-işşan ve Hişep-ratep (bazı kaynaklarda Hişep-raşir biçiminde kaydedilmiştir) bu kralın çağdaşı olmuşlardır. Sargon kuzey, batı ve güneyde istikrarı ve düzeni sağladıktan sonra bu güçlü komşusundan gelebilecek her türlü olası tehlikeyi önlemek ve bölgenin zenginlikleri ve servetini Mezopotamya'ya aktarmak için Elam'a saldırmıştır. Sargon'un Elam aleyhine iki kez savaş yaptığı ve her savaşın anısına bir kitabe bıraktığı bilinmektedir. Birinci savaşında önce Kazallu ve Der'i aldıktan sonra Elam tarihi boyunca Elamlıların müttefiki kalan Barahşi'nin (metinlerde Varahşi ve Marahşi olarak da geçer) üzerine yürüyüp orayı da almıştır. Bu savaşta müttefik ordular yenilmiştir (Günaltay, 1987: 20).

Sargon'un kitabesi dönemin kralları ve valileri hakkında da bilgi vermektedir. Luh-işşan'ın krallığı döneminde Sanam-şimut adında bir veliaht ve Zina adında bir vali Huhnar'da, Hidadida adında bir diğer vali de

Guniluha'da hüküm sürmekteydi (Negahban, 1993: 481). Huhur sonralar Elam'ın en önemli merkezlerinden sayılan Anşan'ın (Susa'nın doğusunda, bugünkü Fars eyaletinde ve daha sonralar kurulacak Persepolis'in yakınlığındadır) anahtarı olarak tanınmaktaydı. Sargon'un tableti yenilen Barahşi kralının adını vermiyor ama veliahdı olan kardeşi ve kent hakiminin adını vermektedir (Mecidzade, 1991: 6).

2.1.4.1.2. Avan Sülalesi ile Sargon'un İkinci Savaşı

İkinci tablette aynı kentlerin yanı sıra Şerihum'un da Sargon tarafından alındığı yazılmaktadır. Bu bölgenin Susa ile körfez arasındaki arazide lokalize edilmesi ve Susa'da Sargon'un bir stelinin bulunması bu kentin Akad fatihi tarafından alındığını göstermektedir. Tabletlerin büyük kısmının ganimetlerin sayılmasına ayrılması, Sargon'un amacına ulaştığını; Elam'ın servetini kendi vatanına götürmesinde başarılı olduğunu göstermektedir (Zehtabi, 1996: 63).

Savaşta büyük olasılıkla kral Luh-işşan ve veliahdı Sanam-şimut öldürülmüş olmalıdır; çünkü az sonra dedesinin adıyla adlandırılmış oğlu Hişep-ratep'in tahta oturduğu ve Akad kralına haraç gönderdiği görülmektedir (Cameron, 1986: 25-26).

Sargon'un tabletlerinde kendisine Kiş'in kralı, Elam'ın ve Barahşi'nin fatihi lakabını vermesinden bu savaşta zafer kazandığını da çıkarsamak mümkün görülmektedir. Elamlıların kehanet metinlerinden bu savaşın zor olduğu ve Elamlıların kolay yenilmeyecek bir düşman oldukları öğrenilmektedir. Bu metinlerin biri bu haberi vermektedir: Tanrıça İnanna Sargon'un Barahşi'ye girmesine yardım etmiş ve karanlığa girişinde yoluna ışık saçmıştır (Hinz, 1992: 82).

2.1.4.2. Avan Sülalesi ve Rimuş

Hızla büyüyen imparatorluklar çoğu kez isyanlar ve dağılma tehlikesiyle karşı karşıya gelmişlerdir. Sargon'un kurduğu imparatorlukta da

durum böyle olmuş ve kendisi de bu isyanların kurbanı olmuştur. Ama Sargon'un yerine geçen oğlu Rimuş'un, babası gibi büyük bir fatih ve becerikli bir kral olduğu söylenmektedir. O, iç kargaşaları bastırdıktan sonra, bu kargaşaları değerlendirerek Akad sülalesinin istilasını atmaya çalışan Elam kralı Hişep-ratep, Barahşi kralı Abalgameş ve Zahara kralının birleşmiş ordularını Zagros sıradağlarının Mezopotamya'ya olan çıkışı Der'de yenmiş ve onları *Şuşin* ovasına geri oturtmuştur (Cameron, 1986: 27). Bu savaşta Susa Rimuş'un eline geçip yağmalanmıştır (Günaltay, 1987: 21). Bir tabletin metni Rimuş'un Susa'ya Uba (İşpum şeklinde de okunmuştur) adında bir valinin atadığı bilgisini vermektedir. Rimuş, kitabesinde Yaklaşık 14 kilogram altın ve yaklaşık 1700 kilogram ağırlığında nakışlı bakır kapları altı köle ile birlikte tanrı Enlil'e ve bazılarını ise tanrı Sin'e adadığını yazmaktadır (Hinz, 1992: 85-86).

Susa'da ele geçen mühürlerden bu dönem veliahdının Zinuba ve Susa valisinin Epir-mupi olduğu öğrenilmektedir (Mecidzade, 1991: 7). Bu ikisinin ömrünün kısa olduğu zannedilmektedir; çünkü Rimuş'un kısa krallığının ardından tahta oturan kardeşi Maniştusu'nun heykeli, Elam'ın yeni veliahdı Uba tarafından mahalli tanrılardan Narunte'ye adanmıştır (Cameron, 1986: 27). Kral Hişep-ratep'in de sonu bilinmemekte ve yerine Helu'nun geçtiği ileri sürülmektedir. Bu kralı hakkında da hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Onun kuzey ve kuzeydoğu bölgelerde hüküm sürme olasılığı vardır (Günaltay, 1987: 21). Eski kral büyük olasılıkla savaşta öldürülmüştür.

Daha sonra ayrıntılı bir biçimde incelenecek Elam'a özgü üçlü krallığın izlerinin ilk defa belirgin bir şekilde görüldüğü; kral Hişet-ratep'in Zinuba'nın kardeşi ve Epir-mupi'nin babası olduğu ileri sürülmektedir (Hinz, 1992: 86).

Boğazköy kazılarında ele geçen ve Hurrilere ait olduğu ileri sürülen bir tablette Atalumman (Atalumaş) adlı bir Elam kralından söz edilmektedir. Bu kralın Maniştusu'dan önce yaşadığı zikredilmiştir. Onun hangi Elam bölgesinin kralı olduğu bilinmemektedir. Susa Kral Listesi'nde ise böyle birinin adı geçmemektedir (Stolper, 1984: 15). Gerçi M.Ö. 2. binyılda Hurrilerin Elam mintikasında yaşadığı bilinmektedir, ama M.Ö. 3. binyılda

onların Elam bölgesinde yaşadıklarına dair elimizde bir belge bulunmamaktadır (Labat, 1963: 3).

2.1.4.3. Avan Sülalesi ve Maniştusu

Rimuş'un yerine geçen kardeşi Maniştusu Anşan ve Şerihum'u ele geçirmiştir. O, ordusunu ikiye bölmüş ve bir bölümünü karadan Susa'ya ve diğer bölümünü denizden Elam'ın güney bölgesi olan Şerihum ve Liyan'a göndermiştir. Bu seferden onun, güney Elam kaynaklarını ele geçirmek olduğu sanılmaktadır. Nitekim kitabesinde o, iki bölgenin hakimlerini armağanlarıyla birlikte güneş tanrısına adadığını yazmaktadır (Negahban, 1993: 484).

2.1.4.4. Naram-sin_Hita Antlaşması

Elam tabletlerine göre Helu'yu kral Hita izlemiştir (Negahban, 1993: 484). Hita Sargonitlerden Naram-sin'in çağdaşı olmuştur. Bu Akad kralının döneminde bütün Batı İran ve Elam, yazılı belgelerin ışığında aydınlanmaktadır; ancak o belgelerde savaş ile ilgili bir şey görülmemektedir. Bu güçlü Akad kralının, öncellerinden farklı bir yol seçip savaş yerine anlaşmayı tercih ettiği sanılmaktadır. O, Elam kralı Hita ile bir antlaşma yapmıştır (Cameron, 1986: 30). Gerçi bu antlaşmanın içeriği daha çok Naram-sin'in yararına görülmektedir ama yine de Elam'ın güçlü durumda olduğunu ve önemli bir imparatorlukla bağlanan bir antlaşmanın diğer tarafı olduğunu göstermektedir. Naram-sin Elam'ın dışında başka hiçbir Batı İran topluluğu ile böyle bir antlaşma yapmamıştır. Bu antlaşmadan Naram-sin'in çok zeki ve siyasetli bir kral olduğu anlaşılmaktadır. Bir taraftan Elam'i kendisine tabi kılarak oradan gelen her türlü tehlikeyi önlemiş ve Mezopotamya için hayati derecede önemli olan doğal kaynakların akışını sağlamıştır; diğer taraftan antlaşmanın metninden de anlaşıldığı üzere Elam'ın eliyle saldırgan Kutlar ve diğer Batı İran kavimlerinin hücumunu engellemiştir (mecidzade, 1991: 8)

Bu antlaşmayı yapmak için Naram-sin şahsen Susa'ya gelmiş ve gelişinde yol üstündeki topluluklarla ettiği savaşlardan edindiği ganimetleri Susa'ya getirerek orada inşa ettirdiği bir tapınağa adamıştır. O, Susa'yı daha iyi kontrol edebilmek için Enam-mune adında birini Susa valisi olarak atamıştır (Negahban, 1993: 485). Bundan sonra Susa'da Samileşme ve Akad dilinin kullanımı yaygınlaşmakta ve adların bir kısmı Samice kelimelerden ve komponentlerden oluşmaktadır (Günaltay, 1987: 156).

Önceki bütün tabletlere rağmen Elamca olan dünyanın bu ilk siyasal nitelikli antlaşması bu cümle ile başlamaktadır: "Ey tanrıça Pinikir ve siz göklerin iyi tanrıları! Sözümü duyun". Başka bir yerinde böyle bir cümle geçmektedir: "Ben, Hita şeytanı ve kötülüğü Akad ülkesinden uzak tutmaya çalışacağım." (Hinz, 1963: 9) ve üçüncü sütununda bu anlamlı cümle bulunmaktadır: "Naram-sin'in dostu benim dostumdur, Naram-sin'in düşmanı benim düşmanımdır." (Stolper, 1984: 14). Bu cümlenin ardınca alınmış bazı rehineler ve onların canlarının korunması ve kurtarılması için Naram-sin'e destek vermek anlamında bir cümle gelmektedir. Bu cümlenin bu anlama geldiği sanılmaktadır: Naram-sin bu antlaşmanın Elam tarafından uygulanmasının tazminatı olarak Elam sarayından bazı rehineler almıştır (Hinz, 1992: 89).

Naram-sin'in bazı düşmanları Elam'ın kuzey komşuluğunda oturmaktaydılar. Bunların başında da Şimurum kralı Putimadal, Namar (Namri) kralı Arisen ve Barahşi kralı Huşumkibi gelmekteydi. Bu antlaşmadan sonra Hita'nın bunların arkasından çekilmiş olduğu sanılmaktadır. Çünkü Naram-sin onların üzerine yürümüş ve hepsini yenmiştir. Onları yendikten sonra Merkezi Zagros bölgesinde yaşayan ve Elamlılarla lehçe farkıyla aynı dili konuşan Kut ve Lulubilerle komşu olmuştur. Bunlar tarafından da tehlikeler sezen Naram-sin, Irak'ın bugünkü Süleymaniye kenti yakınlığında olan Lulubilerin merkezi Şehrizor'un güneyinde onları ağır bir yenilgiye uğratarak orada meşhur zafer stelini dağa kazdırmıştır. Kutlara gelince güçlerini yanlış değerlendiren Naram-sin daha sonra Mezopotamya'yı istila

edecek bu kavim tarafından ağır bir şekilde yenilmiştir (Cameron, 1986: 30-31).

2.1.4.5. Kutik-inşuşinak Dönemi

Hita'nın yerine geçen Kutik-inşuşinak (Akad metinlerinde Puzur-inşuşinak adıyla tanınmaktadır) eski Elam tarihinin en önemli şahsiyetlerindendir. O, Elam yazmanlarının belirttiği gibi Avan sülalesinin 12. ve son kralıdır. Biri iki dilli olan dört tablette o kendisine Susa ve Elam kralı unvanını vermiştir (Negahban, 1993: 487). Gerçi Elam yazmanları Hita'dan hemen sonra onun tahta oturduğunu yazmışlar, ama Naram-sin'in Susa valiliğine atadığı Enam-mune'ye ait bir mühür onu Elam kralı olarak tanıtmaktadır (Cameron, 1986: 31). Belki Enam-mune ve Hita her biri Elam'ın bir kısmına hüküm sürmüşlerdir, fakat bu mesele antlaşmaya göre doğru görünmemektedir. Belki Hita'dan sonra o, tahta oturmuştur, ama yabancı ve düşman bir gücün atadığı hükümdar olduğuna göre Elam yazmanları onu resmiyete tanımamışlardır. Bir başka ihtimal onun makamını abartılı biçimde kaydetmesidir. Akad gibi güçlü bir sülaleyi arkasında gören Enam-mune'nin Susa valiliği yerine abartılmış bir unvan olarak kendisine Elam kralı unvanını vermisi olasılığı da vardır.

2.1.4.5.1. Kutik-inşuşinak ve Canlanan Elam Milli Duyguları

Kutik-inşuşinak devrini, uzun yıllar boyunca Sami halkları istilası altında ezilmiş Elam milli duygularının tekrar canlandığı bir dönem saymak mümkündür. Hala güçlü bir durumda olan Akad kralı Naram-sin'i memnun saklamak için tabletlerini Akadca yazan bu kral, güçlendikten sonra eski Elam linear alfabesine dönmüş ve tabletlerini bu alfabe ve Elam diliyle yazmaya başlamıştır. Onun döneminden nispeten bol sayıda Elamca metinler bulunmuştur. Bu tabletlerin hepsi eski Elam alfabesiyle yazılmıştır (Hinz, 1992: 90).

2.1.4.5.2. Kutik-inşuşinak'ın Askeri Seferleri

Naram-sin_Hita antlaşmasına zahiren sadık kalan Kutik-inşuşinak Zayıflamış Naram-sin'e, sadece Akad ülkesi aleyhine bir girişimde bulunanlara karşı koyacağını bildirmiştir. Kısa bir süre sonra bu kralın askeri seferlere başladığı görülmektedir. O, Elam'ın kuzey bölgelerinde olan Kimaş, Hurtum ve Hupşana'yı yenmiş ve yağmalamıştır. Kimaş Zagros sıradağlarında Kerkük ile aynı yatay çizginin üzerinde bulunmaktaydı. Elam kralı aynı zamanda otuz daha şehrin fethettiğini yazmaktadır; bunlar arasında Kaslar yurdu Kaşen, Kutlar yurdu Kutu ve Şilvan kentleri tanınmış yerlerdir. Kutik-inşuşinak Kutların arazisinin fethi için ağır bedeller ödeyeceğini hiç kestirmemiştir. Bu kentlerin arasında Huhnur ve Miturran da görülmektedir (Mecidzade, 1991: 8). Başka bir kayıta Simaş kralının, Kutik-inşuşinak'tan yardım almaya veya teslim olduğunu bildirmeye geldiği yazılmıştır (Zehtabi, 1996: 65) ve burada gizli bir anlam yatmaktaydı: Kutik-inşuşinak devrilip Kutların karanlık dönemi bittikten sonra krallık Simaş veya Simaşki sülalesine geçecektir.

2.1.4.5.3. Kutik-inşuşinak'ın Susa'daki Dini Faaliyetleri

Kutik-inşuşinak yaptığı savaşlardan elde ettiği ganimetlerle Susa akropolünü zengin etmiştir. Aslında onun döneminde başkentin Avan yerine Susa olduğu sanılmaktadır. İnşuşinak tapınağını yeniden yaptırıp oraya bol miktarda altın, gümüş, madeni silahlar ve başka adaklar adamıştır. Tanrı İnşuşinak'ın yeni heykelini oraya diktirmiş ve her gün onun onuruna iki koyunun kurban edilmesini emretmiştir. Kutik-inşuşinak'ın kentte yeni ve adaletli bir yargı sistemi düzenlediği de kayıtlar arasındadır. Bu tapınakta üzerinde Elamca ve Akadca yazıları olan bir aslan başı bulunmuştur. Kutik-inşuşinak bu yazılarda tanrılar İnşuşinak, Narunte, Nati ve Babil tanrıları Utu, Nergal, Enlil, Ea ve Ninhursag'dan onun yaptıklarını harap etmeye çalışanları lanetlemelerini istemektedir (Cameron, 1985: 32-33). Bu Babil tanrılarının Elamca adları olmaları muhtemeldir.

2.1.4.5.4. Kutik-inşuşinak ve Şar-kali-şarri

Kutik-inşuşinak, Naram-sin_Hita antlaşmasına sadık kaldığı için Naram-sin'in yaşadığı sürece onun aleyhine kalkmamıştır, ancak Naram-sin'in ölümünden sonra Zahara kralı ile ittifak yaratarak yeni Akad kralı Şar-kali-şarri'ye baş kaldırmış ve hemen Babil'e hücum etmiştir. Akad'ın merkezine çok yakın olan Opis'e kadar ilerledikten sonra burada Akad kralı tarafından geri oturtulmuşlardır (Günaltay, 1987: 24). Ama oraya kadar ilerlemek de büyük bir başarı sayılmaktaydı. Tabletlerde Kutik-inşuşinak'ın kendisine artık "dünyanın dört bölgesinin kralı" unvanını vermesi oysa Şar-kali-şarri'nin sadece "Akad kralı" unvanıyla yetinmesi bu büyük zaferin kanıtı sayılmaktadır (Yusifov, 1993: 313).

2.1.4.5.5. Lulubiler ve Kutların İsyanı ve Avan Sülalesinin Sonu

Bu arada Orta Zagros bölgesinde oturan topluluklarda ayaklanmalar olmuştur. Lulubiler ve özellikle Kutlar daha önce Naram-sin'i yendikleri için daha cesaretli davranmaktaydılar. Lulubiler'in kralı Anubanini Yalman* (Halvan veya Alman şeklinde de kaydedilmiştir) yakınlıklarına kadar olan araziye ele geçirip orada meşhur stelini kaya üzerine kazdırmıştır (levha 1). Akadca metinler içeren bu stelde o, kendini güçlü bir kral olarak tanıtmaktadır. Metinde kendisi ve İnanna'nın heykelini Batir dağına kazdırdığını yazmıştır (Günaltay, 1987: 24). Ondan az arayla Lulubi kralı olduğu muhtemel İkki'nin oğlu Tarduni'nin steli de bir kaya üzerinde kazılmıştır. Akadca olan bu kitabede Şamaş ve Adad'dan yardım istenmektedir (Negahban, 1993: 489-490).

---

*Bazı tarihçiler hiçbir delil ortaya koymadan sadece kelime benzerliğinden yola çıkarak Yalman veya Halman kelimesi ile Armen veya Ermeniler yurdu arasında bir bağlantı kurmaya çalışmaktadırlar (Cameron, 1985: 26). Burası da Zagros'un yüksek bölgesi sayıldığı için bu kelimenin birinci hissesi yal-, hal veya al-, Elam kelimesinin birinci komponenti gibi yüksek bölge anlamına gelebilir. Ayrıca Alman kelimesine Azerbaycan topraklarında da rast gelinmekte, oysa o köylerde Ermenilere ait hiçbir iz bulunmamaktadır.

Kutlar daha büyük bir ordu ve güç ile Babil'e hücum etmişlerdir. Şar-kali-şarri önce onlara karşı koymayı başarmış ve Şarlak adlı krallarını bile esir almıştır; fakat Kutların gittikçe artan baskısı karşısında dayanamamış ve yenilmiştir. Onun yenilmesiyle Sargonitler sülalesi devrilmiş ve son bulmuştur. Şar-kali-şarri Kutlara esir olup öldürülmüştür. Bundan sonraki dönemde hem Mezopotamya hem de Elam'ı karanlık bürümüştür. Mezopotamya'da bu dönem meşhur "Kim kral idi, kim kral değildi?" kargaşaları çağrıştıran cümlelerle tanınmaktadır (Kinal, 1983: 83). Elam da komşusu kadar Kutların saldırısından etkilenmiş görülmektedir. Çünkü bu dönem boyunca Elam tarihinden hiçbir şey bilinmemektedir. Avan sülalesi ve bu sülalenin son kralı Kutik-inşuşinak'ın sonu ve akıbeti bilinmemektedir.

2.1.5. Kutlar Döneminde Elam ve Mezopotamya (M.Ö. 2150-2060)

Kutlar Orta Zagros'tan akın ederek Mezopotamya ve doğal bir uzantısı olan Şuşin'i kontrolleri altına aldıklarında ortaya çıkan kargaşa ve düzensizlik, uzun süre düzen ve tertip içinde yaşamaya alışan Mezopotamya halkları tarafından abartılarak daha kötü bir durum şeklinde gösterilmiştir. Ayrıca bazı araştırmacılar da en eski Türk kavimlerinden oldukları ileri sürülen Kutları* yersiz, delilsiz ve yanlış deliller göstererek vahşi ve ilkel bir kavim göstermeye çalışmışlardır (Balkan, 1992: 21). Mezopotamya'da bir asra yakın hüküm süren Kutlar döneminde Elam tam bir karanlığa bürünmüş vaziyette görülmektedir. Oysa Mezopotamya'da beş Kut kralının kitabeler ve tabletler bıraktıkları bilinmektedir (Kinal, 1983: 87).

2.1.5.1. Kutlar Gerçekten Vahşi ve İlkel Bir Topluluk mu?

Kutlara yapıştırılmaya çalışılan vahşiliğe rağmen bugüne kadar onların

---

*Bu konuda daha fazla bilgi için bkz: B. Landsberger, "Ön Asya Tarihinin Esas Meseleleri", 2. TTKB, İstanbul 1937; İ. M. Diakonov, History of Media, London 1962; Y. B. Yusifov, "Proto-Türklerin İlk Vatanının Ön Asya'da olması Baredé", Uluslararası 3. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, c. 1, Ankara 1993

diğer bölgelere saldırmamasından hiçbir belge bulunmamıştır. Arkeolojik kazılarda bugünkü İran Kürdistan'ında bulunan çeşitli mallar da bu barış ortamının varlığını desteklemektedir. Ayrıca onlarda da kadının yüksek mevki sahibi olması görülmektedir. Bu nokta ise onların ruhi açıdan çok da kaba olmadıklarına dair bir kanıt olarak ileri sürülmüştür (Lahici, 1998: 240).

Gerçi tarihçilerin çoğu Kutları yenip Mezopotamya'dan çıkaran Sumer kralı Utuhegal'ın kitabesine dayanarak onları aşırı derecede vahşi ve düzensiz bir halk olarak göstermektedirler ama burada bellidir ki Utuhegal kendi işini büyük göstermek için o çağda yaygın olan, yapılan işleri abartılı bir şekilde göstermek kuralını izlemiştir. Ayrıca Sumer şairi Ludingirra'nın kitabesine göre Kutlar, Sumerlerin yoğun olduğu kentlere hiç dokunmamışlardır (Çığ, 2000: 65) ve onun yanı sıra Naram-sin'in Ekur'u yıkmasına rağmen başta Nippur tapınağı olmak üzere bazı tapınaklarda imar faaliyeti başlatmışlardır. Umma kentinin işakkusu Lugalannadu, Kut kralı hakimiyetinde kenti otuz beş yıl huzur ve gönenç içinde yaşatmıştır (Cameron, 1985: 38-39). Bu dönem boyunca Elam adı sadece bir defa olarak Lagaşlı Gudea'nın stelinde geçmektedir. O, yazıtında Elam'daki Anşan kenti kuvvetlerini yendiğini iddia etmiş ve ayrıca bir mühürde Elamlıların Elam'dan ve Susalıların Susa'dan geldiklerini ve Lagaş tanrısı Ningirsu'nun tapınağının onarımında yardım ettiklerini yazmıştır (Hinz, 1992: 95).

Kut hakimiyetinin sonlarına doğru bir takım bölgelerde ayaklanmalar ve isyanlar olmuştur. Zagros, Elam ve Babil'de küçük mahalli prenslikler ve küçük devletler kurulmuştur. Bunların bazıları eskiden tanınan kentlerde, bazıları ise Kutların zayıflayan otoriteleri sonucunda yeni güçlenen kentlerde ortaya çıkmıştır. Zagros'un eteklerinde bugün Erbil adıyla bilinen Arbela veya Urbilum, şimdiki Altın Köprü civarında olduğu tahmin edilen Şimurum, onun güneyinde Harşe (bugünkü Tuz Hurmatlı), Kerkük'ün doğusunda onunla aynı yatay çizgi üzerinde bulunan Kimaş kenti, Orta Zagros'ta Lulubiler, daha güneyde meşhur Barahşi ve ovada Susa başkaldırmışlardır. Elam'ın kuzey doğusunda Anşan ve bugünkü Hürremabat kenti civarında olması

tahmin edilen Simaş şehrinde de bazı hareketlerin başladığı kayıtlar arasındadır (Günaltay, 1987: 25).

2.1.6. Simaş Sülalesi (M.Ö. 2000-1850)

Susa Kral Listesi'ne göre bu sülale aşağıdaki krallardan oluşmaktadır. Burada listeyi tertip eden kral Şilhak-inşuşinak'ın bir özelliği dikkate alınarak listede bir düzeltme yapılmıştır. Bu kral büyük işler yapan kralları genelde sülalenin başında yerleştirmiştir. Şilhak-inşuşinak Hutran-tamti'yi bu sülalenin başında yerleştirmiştir.

Simaş	3. Ur	İsin	Larsa
1. Girnamme -----	Şu-sin		
2. Birinci Ebarti			
3. Tazitta			
4. Enpi-luhhan			
5. Hutran-tamti-----	İbbi-sin-----	İşbi-irra	
6. Kindattu			
7. İndattu-inşuşinak			
8. Tan-ruhuratir-----		Şu-ilişu	
9. İkinci İndattu			
10. İkinci Ebarti-----			Gungunum
11. İndattu-napir			
12. İndattu-tamti			

Susa Kral Listesi, 12 Avan kralından sonra 12 Simaş kralının adını vermektedir. Simaş'ın bugünkü Luristan eyaletinin merkezi Hürremabat civarında, Susa'nın kuzey ve kuzey doğusunda olduğu tahmin edilmektedir. Bu yerler Kasların yaşayış bölgesi olduğuna göre bu sülalenin de onlar arasından kalktığı tahmin edilmektedir. Bu krallığı Girnamme başlatmıştır

(Zehtabi, 1996: 66). O sıralarda Utuhegal Kutları yenip Mezopotamya'dan çıkarmış ve kendisi de 3. Ur hanedanının kurucusu Urnammu'ya tabi kılınmıştır (Kinal, 1983: 88,93). Girnamme'nin 3. Ur hanedanının hangi kralıyla çağdaş olduğu iyi bilinmemektedir, ama kırık bir tabletten onun ve kral Şu-sin'in çağdaş olduğunu ileri sürülmektedir. Bu tablete göre Girnamme'nin elçisi Şu-sin'in sarayına gelmiş ve orada ona birkaç koyundan oluşan bir hediye verilmiştir (Hinz, 1992: 97).

2.1.6.1. Şulgi Döneminde Elam

Urnammu'nun yerine geçen Şulgi'nin döneminde Elam tarihi biraz aydınlığa kavuşmaktadır. Şulgi geniş bir fütuhat hareketi başlatarak yukarıda adları geçen devletleri kendi denetimi altında tutmaya çalışmıştır. Bu ferasetli ve yetenekli kralın, bir takım yerleri savaşmadan kendisine tabi kılmayı başardığı sanılmaktadır. Örneğin Der ve Kazallu gibi şehirlerin tanrılarını - Sataran ve Numuşda- geri getirmekle onları kendi kontrolü altına alabilmiştir; Barahşi ve Anşan konusunda ise siyasal evliliklerle amacına ulaşmaya çalışmıştır. Kızlarını bu iki ülkenin krallarıyla evlendiren Şulgi bu vasıta ile onları kendine bağlamak istemiştir (Cameron, 1986: 40-41). Fakat bir süre sonra Anşan'a saldırmasından, bu evlilikten istediğini elde edemediği anlaşılmaktadır. Susa da Şulgi'nin kontrolü altına geçmiş ve kral Şulgi burada İnşuşinak ve Ninhursag'a tapınaklar inşa ettirmek ve bol armağan ve adaklar koymakla otoritesini kurmayı başarmıştır (Stolper, 1984: 16). Ayrıca o, önce Asur valisi olan Zarikum'u Susa valiliğine atamıştır (Negahban, 1993: 491). Bunların dışında kuzey Mezopotamya ve Batı İran'ın asi topluluklarını ordu ve silah gücüyle teslim olup haraç göndermeye mecbur etmiştir.

Bazı bilimadamları Susa kral listesine göre Girnamme'nin yerine geçen 1. Tazitta'nın Şulgi döneminde yaşadığını ve ülkesini Şulgi'nin istilasından uzak tutabildiğini öne sürmüşlerdir. Hatta Şulgi'nin yendiği Anşan kralını da onun desteklediği ileri sürülmüştür (Cameron, 1986: 41). Eğer bu

görüş doğru ise Girnamme'nin yaşadığı dönemi Şu-sin değil iki önceki önceli Şulgi veya Urnammu döneminde aramak gerekmektedir.

2.1.6.2. Şulgi ve Kurduğu Yabancı Lejyon

Şulgi yarım asra yakın krallığının sonlarında, başta Elamlılar olmak üzere yabancı komşu topluluklardan askeri bir lejyon oluşturmuştur. Savaş esirleri de bu birliğe dahil edilmiştir ve komutanlığı ise *sukkalmah* adlanan Ur sülalesinin yüksek seviyeli bir zadesi veya subayına verilmiştir. Bu sistem ondan sonraki krallar tarafından da uygulanmıştır. Bu lejyon 3. Ur sülalesi imparatorluğunu bütün komşu doğu topluluklardan kormaktaydı (Mecidzade, 1991: 10). Bu birliğin 3. Ur hanedanının devrilmesinde de önemli rol oynadığı ileri sürülmektedir (Hinz, 1992: 96).

Şulgi'nin doğuda Susa'dan batıda Mari'ye ve kuzeyde Asur'dan güneyde Basra Körfezi'ne kadar olan geniş araziler üzerinde güçlü bir otorite kurmuştur (Kinal, 1983: 95). Elam'ın birliğini bozup Susa'yı eline geçirdiği için orada güçlü bir devletin kurulamadığı çok olası görülmektedir. Onun nüfuzunun Susa'yı aşarak daha doğu bölgelere bile uzandığı tahmin edilmektedir. Bu durumda onun devrinde Simaş sülalesinin kurulması ihtimalinin zayıf olduğu ve Girnamme'nin ya ona bağlı olarak krallık yaptığı veya ondan sonra yaşadığı görüşü ağır basmaktadır.

Güçlü ve tedbirli bir kral sayesinde sağlanan huzurlu ve emniyetli bir ülkede ticaretin gelişmesi gayet doğal bir şeydir. Susa'da bu dönemde ticaret çok gelişmekte ve her taraftan buraya çeşitli mallar akmaktaydı (Günaltay, 1987: 26).

2.1.6.2. Amar-sin Döneminde Elam

Önce de söylendiği gibi farklı toplulukları otoritesi altında tutan kralın ölümünden sonra yaranan otorite boşluğu her zaman o toplulukların ayaklanmasını da beraberinde getirmektedir. Ancak Şulgi'nin kurduğu iyi

düzen ve yabancı lejyon sayesinde, yerine geçen oğlu Amar-sin (Bur-sin) bir süre ciddi başkaldırmalarla karşılaşmamıştır. Amar-sin M.Ö. 2040 civarında Huhnur'a hücum ederek orayı istila etmiş ve Zarikum'u yine Susa valiliğinde saklamıştır. Zarikum makamında beş yıl daha kalmıştır. Amar-sin diğer Elam kentlerine de valiler atamıştır. O, Libanugşabaş'ı Barahşi ülkesi ve Şarrumbani'yi de yeri henüz saptanamayan Avak bölgesi valiliğine atamıştır (Negahban,1993: 492).

Amar-sin döneminden Şulgi'nin tersine Susa'da imar faaliyetlerine dair hiçbir iz bulunmamıştır. O, birkaç tablette kendisine "Enlil'in sevgilisi, güçlü kral, Ur ve dört dünyanın kralı" lakabını vermektedir (Mecidzade, 1991: 10).

2.1.6.3. Siamş Sülalesi ve Şu-sin

Amar-sin'den sonra kardeşi Şu-sin (Gimil-sin) tahta oturmuştur (Kinal, 1983: 96). Bu kralın döneminde 3. Ur sülalesinin Elam üzerinde kurduğu otorite zayıflamıştır. Avan sülalesinin yıkılışından yaklaşık 200 yıl sonra ilk yerli kaynak Gınamme'nin hakimiyeti altında mahalli bir krallığın kurulmasından haber vermektedir (Yusifov, 1993: 314).

Şu-sin de dedesi Şulgi gibi kızını Anşan şehzadesiyle evlendirmiştir. Metinden bu adamın Sımaş kralı mı yoksa doğu dağlarında olan bir valisi olduğu anlaşılmamaktadır. Kralın elçisi Ur'a gelmiş ve yanına bol miktarda yiyecek alan gelini yeni evi olan Anşan sarayına götürmüştür. Ne var ki otuz yıl sonra kardeşi İbbi-sin'in de aynı yolu ama esir olarak gideceğinden habersiz idi (Hinz, 1992: 97).

Şu-sin iki kez Zagros dağlarında oturan Su halkının üzerine yürümüştür. Birinci saldırısında Zabşali'nin (Elam tabletlerinde Zabzali) kralı Ziringu'yu esir almış ve edindiği bol ganimetleri Nippur mabetlerine götürterek altınlardan kendisinin heykelinin yapılmasını emretmiştir. ikinci savaşında sadece Zabşali'nin yeni kralı İndattu'yu değil onunla ittifaka girmiş on bir valiyi de esir alıp Mezopotamya'ya götürmüştür. Şu-sin'in Susa'daki tapınak yapma

faaliyetleri onun bölgeye hakim olduğunun kanıtı sayılmaktadır (Mecidzade, 1991: 10).

2.1.6.4. Simaş Sülalesi ve İbbi-sin

İbbi-sin babası Şu-sin'in yerine geçtiğinde Elam'da ayaklanmalar başlamıştır. Krallığının üçüncü yılında Susa onun fermanlarından itaat etmemeye başlamıştır. Kral listesine göre Girnamme'nin halefi Enpi-luhan (Sumer kayıtlarında Enbilua) Susa, Adamdun (bazıları bu kenti Haltamti ile aynı bilmekte ve onu Haltamti'nin değişik bir biçimi olarak ileri sürmektedirler) ve Avan kentlerini idaresi altına almıştır. Ama 3. Ur sülalesi o dönemde güçlü bir durumda olmuştur. İbbi-sin Simaş kralının üzerine yürümüş; Enpi-luhan'ı yenerek esir tutmuş ve şehirleri geri almıştır (Hinz, 1963: 16-17).

Beş yıl sonra İbbi-sin bir daha baş kaldıran Elam'ın üzerine yürümüştür. Onun amacı bu defa Anşan ve Huhnur olmuştur. İbbi-sin'in krallığının 14. yılı böyle adlandırılmıştır: İbbi-sin'in büyük bir ordu ile Huhnur ve Anşan'a saldırıp onları itaati altına aldığı yıl (Hinz, 1992: 98).

2.1.6.5. Siamuş Sülalesi ve 3. Ur sülalesinin Sonu

Bu hücum 3. Ur sülalesinin, Susa ve onun etraf bölgelerini elinde tutması için son girişimi olmuştur. Kıtık, Amurruların hücumu, İsin kralı İşbi-irra'nın Ur'un fermanlardan itaat etmeyerek İbbi-sin'e karşı cephe tutması ve Elam'ın artan baskısı bu hanedanın gücünü önemli ölçüde azaltmıştır. Simaş kralı Sular ve Huhnur kralı ile ittifak yaratıp Ur'a yürüyerek 3. Ur sülalesini devirmiş ve İbbi-sin'i şehir tanrısı Nanna ile birlikte esir alıp ülkesine götürmüştür. 3. Ur sülalesi kralının sürüldüğü yerde öldüğü öne sürülmektedir. İbbi-sin'in esir olarak götürülüşü şöyle anlatılmıştır: "O, sarayını bırakıp Sabum yoluyla Elam ülkesine, Anşan'ın sonuna kadar gitmeye mecbur oldu; yuvasından uçup giden bir kuş gibi, evine bir daha geri dönemeycek bir garip gibi." (Mecidzade, 1991: 11).

2.1.6.6. Üçüncü Ur Sülalesini Deviren Simaş Kral

İbbi-sin'in esaretinden sonra Urluların iddialarına göre Elamlılar bu kenti yerle bir edip yağmamışlardır. Simaş krallarından hangisinin Ur'u fethettiği bilinmemektedir. Gerçi listede Enpi-luhan'dan sonra Kindattu'nun adı zikredilmiştir, ama bu fatih kralın, adı listenin başında yazılmış Hutran-tamti olduğu ileri sürülmektedir. Onun adının ise Kindattu'dan önce olduğu tahmin edilmektedir. Orta Elam kralı Şilhak-inşuşinak'ın önemli öncellerinin adını yazdığı listede bu kralın adı sülalenin diğer krallarından önce yazılmıştır. Bunun da nedeni 3. Ur sülalesine son verip Ur kentini almak gibi önemli bir iş olsa gerektir. Ayrıca Susa'da bulunan bir tabletin tarihi şöyledir: Hutran-tamti'nin bronzdan yaptırdığı heykelini İnşuşinak'a adadığı yıl. Bu ise büyük bir işin yapıldığına işaret etmektedir (Hinz, 1963: 17-18). Olasılıkla o, savaştan sonra bir fatih gibi Susa'ya gelip heykelini bronzdan yaptırarak İnşuşinak'ın mabedine sunmuştur. Gerçi bu galip ve fatih kralın Kindattu olduğu oysa Ur'u aldıktan sonra elinde tutamadığı, İsin kralına bırakmak zorunda kaldığı, ondan dolayı hor görüldüğü ve yaptığı işin değerine nispet verildiği görüşü de ileri sürülmüştür (Günaltay, 1987: 27).

2.1.6.7. Üçüncü Ur Hanedanından Sonra Bölgenin Durumu

3. Ur sülalesi devrildikten sonra Harşi (harşitum?), Der ve Ganhar gibi küçük bölgesel güçler rahat soluk alıp kendi bağımsız devletlerini kurmaya başlamışlardır. Ama en önemli güçler İsin ve Larsa'da ortaya çıkmıştır. 3. Ur sülalesinin devrilmesinde önemli rolü olan İşbi-irra İsin krallığı ve Naplanum ise Larsa krallığını kurmuştur (Cameron, 1986: 48). Kinal'a göre Elam kralı parçala ve hükmet kuralından yararlanarak böyle bir vaziyeti yaratmıştır (Kinal, 1983: 103). Ama 3. Ur hanedanının yıkılışından on üç yıl sonra Elam'ın İşbi-irra tarafından alınması (Negahban, 1993: 494) bu durumun Elam tarafından yaratılmadığını göstermektedir.

İsin krallığına geçen Gimil-ilîşu'nun aynı zamanda Ur kralı olduğu da öne sürülmektedir. O, Nanna heykelinin Anşan'dan geri alındığını iddia

etmiştir, fakat ne yolla aldığı hakkında bir şey bildirmemiştir. Eşnunna kazılarında onun bir mührünün bulunması buradan Anşan'a saldırarak tanrı Nanna'nın heykelinin geri alındığı izlenimini güçlendirmektedir (Kinal, 1983: 105). Kindattu'nun Gimil-ilîşu'nun hücumu sonucunda devrildiği zannedilmektedir. Hücumdan önce İsin kralı kızını Elam veliahdıyla evlendirmiştir. Bu ise, eski siyasal evliliklerin yeni Mezopotamya düzeninde devam ettirildiğini göstermektedir (Mecidzade, 1991: 11).

2.1.6.8. Birinci İndattu Dönemi

Susa kral listesine göre Enpi-luhan'dan sonra Kindattu ve ondan sonra 1. İndattu Elam tahtına oturmuştur. Bu kralın tam adı İndattu-inşuşinak olarak geçmektedir. O kendisini Pepi (Pi-e-bi)'nin oğlu ve Hutran-tamti'nin yeğeni (kızkardeşinin oğlu) saymaktaydı. O, geleneklere göre kendi oğlu Tan-ruhuratir'i Susa valisi yapmış ve Eşnunna valisi Bilalama'nın kızı Mekubi ile evlendirmiştir. Gelin Susa akropolünde İnanna için bir tapınak yaptırmıştır. Bu kral tabletlerde Elam ve Simaş kralı unvanını taşımaktadır. Baba ve oğul Susa'da geniş imar faaliyeti başlatıp bazı yeni mabetler inşa etmişlerdir. Daha sonra Şilhak-inşuşinak onları seçkin mimarlar unvanıyla anmıştır (Mecidzade, 1991: 12).

2.1.6.9. İkinci İndattu Dönemi

M.Ö. 1945 civarında Tan-ruhuratir babası yerine tahta geçmiştir. Eşnunna valisi Bilalama'nın kızı Mekubi ile olan evliliğinden bir oğlu olmuş ve bu oğlan 2. İndattu adıyla M.Ö. 1925'te tahta oturmuştur. Onun bazı imar faaliyetleri belgeleri kalmıştır. Babası Susa valisi iken tapınakların eski duvarlarının yerine kerpiç duvarlar yaptırmış ve etraf araziye temizletmiştir. Onun dönemine tarihlendirilen bazı eserler bulunmaktadır. Bunlar arasında bir mührün baskısı oldukça ilginçtir. Orada İndattu tahta oturarak sağ eliyle kavisli bir şeyi önündeki kişiye vermektedir. Mührün üzerindeki yazıdan onun

vezir olduğu (Elamca *teppir*) öğrenilmektedir. Onun arkasında duran bir tanrıça bu seçimin tanığıdır (Hinz, 1992: 101).

Teppir olanlar aynı zamanda yargıç ve Eduppa yani okul ve yazman yetiştirme merkezinin başkanı sayılmaktaydılar (Hinz, 1992: 101). Bu ve birkaç ender okul olaylarına işaret eden tabletler, bize o zamanın okul, öğrenciler ve öğretim sistemi hakkında bazı bilgiler vermektedir.

2.1.6.10. Simaş Sülalesinin Sonu

2. İndattu'dan sonra sülalenin gücü azalmaya yüz tutmaktadır. Bunu gösteren deliller öne sürülmektedir. Der valisi Anşan, Simaş ve Elam'ın müttefik ordularını yenip Barahşi'yi aldığını iddia etmiştir. Ayrıca Larsa sülalesinin güçlü 5. kralı Gungunum, iki defa Elam üzerine yürüyüp zafer kazandığından söz etmektedir. İkinci zaferinden sonra Elam'ın durumundan pek fazla bilgi bulunmamaktadır (Stolper, 1984: 23). Gungunum'un Simaş sülalesine son verdiği sanılmaktadır.

Susa Kral Listesi bu sülalenin 11. ve 12. kralları olarak İndattu-napir ve İndattu-tamti'yi anmaktadır; ama bazı tabletlerde 2. İndattu bu hanedanın son kralı olarak gösterilmektedir. Buradan bu son iki kralın o kargaşa dolu dönemde çok fazla güce sahip olamadığı, çok titrek ve sarsılmış bir düzenin kralı olduğu, uzun süre hakimiyette kalamayıp kısa bir süre sonra devrilmiş olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır (Cameron, 1986: 52).

2.1.7. Ebarti-Şilhaha Sülalesi (M.Ö. 1800-1550)

Ebarti veya Ebarat ile başlayan bu sülalenin sırası hakkında tarihçilerin farklı görüşleri olduğu görülmektedir. Bu listenin düzenlenmesinde daha çok Cameron ve Stolper'in listeleri dikkate alınmıştır.

Elam

Babil

Asur

Larsa

1. Ebarti (Ebarat)

Gungunum

	Sumu-abum	Sumu-EL
		Sin-ikişam
2. Şilhaha	Epil-sin	Kudur-mabuk
		Varad-sin
		Rim-sin (İsin de)
3. Şiruktuh		Şamşı-adad
4. Simut-vartaş	Hammurabi	
5. Sive-palar-huhpak	Hammurabi	
6. Birinci Kuduzuluş	Hammurabi	İşme-dagan
7. Kutir-nahunte	Samsu-iluni	
8. Tamti-agun		
9. Kutir-şilhaha		
10. Birinci Kuk-naşur	Ammi-saduka	
11. Tamti-raptaş		
12. İkinci Kuduzuluş		
13. Palar-işşan		
14. Kuk-kirvaş		

Daha sonraki Elam kralları kayıtlarında 2. İndattu'dan hemen sonra Ebarti'nin tahta geçtiği bildirilmektedir. Bu kralın soyu hakkında hiçbir şey yazılmamıştır. O nedenle onun yeni bir krallık sülalesi başlattığı ileri sürülmektedir (Negahban, 1993: 495-496). Bu dönemde Mezopotamya bölgesi Babil, İsin ve Larsa krallıklarının çekişme sahnesi olmuştur. Larsa'da Sumu-ilum, İsin'de 2. Bursin ve Babil'de ise 1. Babil sülalesini kuran Amurruların kralı Sumu-abum hüküm sürmekteydi. Bu dönemden sonra bir süreliğine bu bölgede ciddi çekişme ve savaşlar yaşanmaktaydı. Bu da Elam'da yeni bir sülalenin kurulup güçlenmesine izin vermektedir (Günaltay, 1987: 28-29). Bu döneme ait Elam dilinde yazılan bir tablet ve Akadca

yazılan 900 civarında tablet bulunmuştur. Ama bu Akadca tabletlerde bol miktarda Elamca sözcükler görülmektedir ve bu da bölgenin gelişmekte olduğunu ortaya koymaktadır (Girishman, 1970: 53). Çoğu kırık olan bu tabletlerin yarısı Malemir'de bulunmuştur. Bu tabletlerin çoğunun konusu idari ve yasa tabletleridir (Mecidzade, 1991: 12). Burada, bu sülale ile daha da belirginleşen ama önceki iki Avan ve Simaş sülalelerinde de varlığına dair izler görülen Elam krallık yasalarına değinmek yerinde olacaktır.

2.1.7.1. Elam'da Krallık Sistemi

Elam federasyon modeline benzer bir sistem ile idare edilmekteydi; bölgesel güçlerin merkezi bir otoriteye bağlı ama kendi iç işlerinde serbest oldukları ileri sürülmektedir. Bu otorite daha çok Elam'ın dağlık bölgelerinde teşekkül bulmaktaydı, Şuşin'de değil. Merkezi otorite zayıfladığı veya devrildiği zaman her kentin kendi kralı bağımsız bir şekilde hüküm sürmekteydi (Hinz, 1992: 79-80). Merkezi otoritenin başında *zunkir* veya *sunkir* (*sukkir*) gelmekteydi (Stolper, 1984: 24). Bu sülalede *sunkir*lerin kendilerine Türkçe'de de kullanılan ata unvanı veya lakabını vermelerinden (Günaltay, 1987: 30) bunların kraldan yüksek siyasi-dini bir güce sahip olduklarını göstermektedir. Bir takım araştırmacıların eserlerinde ise bunların kendilerine büyük peygamberler unvanını verdikleri de görülmektedir. Ayrıca Onlar Anşan ve Susa kralı unvanını da taşımaktaydılar (Girishman, 1970: 53). Bu krallara Sumer tabletlerinde *sukkalmah* unvanı verilmiştir. Ondan dolayı bazıları bu sülaleyi *sukkalmahlar* sülalesi adlandırmışlardır (Cameron, 1986: 53). Bu sözcük ilk defa 3. Ur sülalesinin kralı Şulgi'nin kurduğu yabancı lejyonun başında duran komutanlara verilmiştir (Hinz, 1992: 96). *Sunkir*den sonra veliaht en büyük makam olmuştur. Gir-nita adlanan bu şahıs yasalara göre kralın kardeşi olmalıymış (Hinz, 1963: 6). Bu, eskiçağ dünyasında Elam'a özgü olan bir özelliktir; eğer başka kavimlerde de olmuşsa M.Ö. 2. binyılda ataerkilliğin iyice oturmasıyla artık uygulanmamaktaydı. Krala kardeşinin veliaht olması (fratriarkal), bir zamanlar anaerkil olmuş Elamlıların devam ettirdiği aynı ananın kanından olma gerekliliği özelliği olmuştur.

Elam'da kadının yüksek konumu ve ayrıcalıkları bu yorumun güçlü destekleyicisidir (Lahici, 1998: 201). Kralın oğlu hakimiyetin 3. önemli şahsiyeti sayılmaktaydı. Susa'nın Elam tarihi boyunca önemli dini ve ticari merkez olduğuna göre her zaman emin ellerde kontrol altında tutulması gerekmekte ve kralın oğlu Susa valiliğine atanmaktaydı. Susa valisi ise *hal-menik* unvanını taşımaktaydı. Kral öldükten sonra yerine veliaht olan kardeşi geçmekte ve Susa valisi olan eski kralın oğlu veliaht makamına yükselmekteydi. Yeni kralın oğlu ise yine Susa valisi olmaktaydı. Bu üçlemede kral ve oğlu Susa'da, veliaht ise sülalenin kalktığı kentte oturup ülkeyi idare etmekteydiler. Baba ve oğlun aynı şehirde bulunması aralarında bir çekişme yaratmamaktaydı; çünkü oğul, kral babası öldükten sonra yerine geçecek olanın o değil veliaht olan amcası olduğunu bilmekteydi. Diğer taraftan, amcanın tahta oturduktan sonra yeğenini veliahtlıktan azledip yerine kendi oğlunu koyması teşebbüsü Elam tarihinde görülmemektedir (Mecidzade, 1991: 13). Bu ise onlar arasında ana kültünün iyice yerleştiğini göstermektedir.

Bu harika sistem bazen bozulmuştur. Çünkü Elamlılar arasında aile içi evlilik çok yaygın olmuştur. Kral kendi kızkardeşi ile evlenmekteydi. Eğer o ölüp eşi yaşamaktaymışsa kralın yerine geçen kardeşi yine kendi kızkardeşi de sayılan eski kralın dul eşi ile evlenmeliydi. Bazıları bunu aynı ananın kızıyla evlenip ana kültüne sadık kalmak için, bazıları ise hakimiyetin aynı sülalede kalması için yapıldığını ileri sürmüşlerdir. Bu aile içi evlilikler birçok ölüm ve sakat kalmalara neden olduğu için yukarıda anılan krallık sistemindeki düzen her zaman dakik işlememekteydi. Bu durumlar bazen adsız sansız bir kişinin yükselip tahta geçmesine de olanak sağlamaktaydı (Mecidzade, 1991: 14).

2.1.7.2. Şilhaha Dönemi

M.Ö. 19. yüzyılın sonlarında Simaş sülalesinin yerine Ebarti sülalesi geçmiştir. Bir mühürün baskısından onun, kendi oğlunu Susa valiliğine

atadığı anlaşılmaktadır. Bu sülalenin kurucusunun Ebarti olduğuna bakmayarak daha çok oğlu Şilhaha'nın (tam adı Tamti-şilhak, Akadca talaffuzu Şimit-şilhak'dır) adıyla bilinmektedir (Günaltay, 1987: 29). Şilhaha hakkında da çok fazla bilgi sahibi olmamakla birlikte, sonraki Elam krallarının kendilerini Şilhaha soyuna bağlamaları onun çok önemli bir şahsiyet olduğunu ortaya koymaktadır. Şilhaha'dan sonra krallığın gücü azalmış olarak görünmektedir. Çünkü bu sülalenin kralları ondan sonra kendilerine Elam ve Susa kralı unvanını vermemişlerdi. Şilhaha, tahta oturduğundan sonra sülalenin saygın ve kutsal anası sayılan kızkardeşinin oğlu Attahuşu'yu Susa valiliğine atamıştır. Attahuşu Susa'da geniş restorasyon faaliyetleri başlatmış, tapınakları genişletmiş ve diğer tanrılar için yeni mabetler yaptırmıştır. Pazar yerinde fiyatlar listesini içeren bir kitabe diktirmesi onun önemli işlerinden biri olarak addedilmektedir. Bu kitabede halkın, fiyatları adaletle uygulamaları için güneş tanrısı Nahunte'den yardım istenmiştir. Ayrıca Kerha ırmağının diğer sahilinde bir saray yaptırmış ve orayı bir köprü ile ırmağın öteki sahilinde olan Susa'ya bağlamıştır (Negahban, 1993: 497-499).

2.1.7.3. Larsa ve İsin'de Elam Hakimiyeti ve Kudur-mabuk Sülalesi

Şilhaha'nın oğlu Kudur-mabuk Larsa kralı aleyhine İsin kralı Zambia ile ittifak yaratarak savaşa girişmiştir. Bir tablette Larsa kralı Sin-igişam Elam ve İsin'i yendiğini iddia etmiştir, ancak bir yıl sonra yerine Sili-adad'ın geçmesi, iddiasının doğru olduğunu kuşku altına bırakmaktadır. Yeni kralın iddiasız olarak yazılan tabletleri onun Elam tarafından atandığı izlenimini uyandırmaktadır. Bu yenilgiden sonra Kudur-mabuk'un oğlu Varad-sin Larsa kralı olmuştur. Olasılıkla Sili-adad'ın krallığa kalkışmasından sonra bu atama yapılmıştır. Bu krallıkta yazılan tabletler beş yıl boyunca Varad-sin değil Kudur-mabuk'un adıyla başlanmaktadır. Bundan sonra Kudur-mabuk'un adı bir süre hiçbir yerde geçmemektedir. Yerinin oğluna bıraktığını iddia edilmekte, oysa bu işin nedeni bilinmemektedir. Elam'a çağrıldığı da ileri sürülmüştür (Cameron, 1986: 59-60). Babil'de kurulan Kudur-mabuk

sülalesinin, babası ve kendisinin Elamca adlar taşımalarına rağmen Elam ile hiçbir ilgisinin olmadığı da ileri sürülmektedir (Kinal, 1983: 111).

Varad-sin'in 14 yıllık krallığından sonra yerine geçen kardeşi Rim-sin döneminde Kudur-mabuk bir daha tarih sahnesine çıkmaktadır ama kral makamıyla değil. O, Emutbal kentinin atası unvanıyla görülmektedir ve baba ve oğul sağlıkları için ortak adaklar adamaktadırlar (Cameron, 1986: 60). Rim-sin 61 yıl uzun krallık süresinde İsin gibi güçlü rakibini yenmesini başarmıştır (Klengel, 2001: 47).

2.1.7.4. Şiruktuh Dönemi ve Elam'da İlk ve Son Kadın Hakimiyeti

Şilhaha'nın ölümünden sonra yerine Attahuşu'nun kardeşi Şiruktuh geçmiştir. Bu ise Attahuşu'nun dayısından önce öldüğü anlamına gelmektedir. Yeni kral diğer kardeşi Simut-vartaş'ı veliahdı olarak seçmiştir (Elam ve Simaş *sukkali*). Bu dönemde Şiruktuh Susa valisi olarak bir kadını, yani kendi annesi olan Şilhaha'nın kızkardeşini atamıştır (Hinz, 1992: 111). Bu kadının bu sülalenin tarihinde önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Her kralın kendi soyunu ona ve Şilhaha'ya bağlamasıyla yasal sayıldığı zannedilmektedir. Onlar yeğen (kızkardeşin oğlu) anlamına gelen Elamca *ruhuşak* unvanıyla kendilerini bu iki kardeşe bağlamaktaydılar (Stolper, 1984: 26). Bu mesele Elam siyasal tarihinin ilk ve son kadın hakimi örneğidir. Bu kadın öldükten sonra yerine Şiruktuh'un kızkardeşinin oğlu Sive-palar-huhpak geçmiştir (Hinz, 1992: 111).

Şiruktuh Eşnunna kralıyla Hammurabi'nin aleyhine ittifak yaratarak Güney Mezopotamya şehirlerinden Razma şehrini kuşatmıştır, ama Hammurabi'nin ordusu kuşatmayı kırıp Elam ve Eşnunna'nın birleşik ordusunu geri oturtmayı başarmıştır. Mari belgeleri Elam kralının savaşta helak olduğunu yazmaktadır. Bu zaman Mari kenti Hammurabi'nin müttefiki olarak görülmektedir (Zehtabi, 1996: 69).

2.1.7.5. Simut-vartaş Dönemi

Şiruktuh'u kardeşi ve veliahdı Simut-vartaş izlemiştir. O, Sive-palar-huhpak'ı veliahdı ve Kuduzuluş'u ise Susa valisi yapmıştır. Bu kralın ömrü çok kısa olmuş ve onun da yerine Sive-palar-huhpak geçmiştir (Mecidzade, 1991: 16).

2.1.7.6. Sive-palar-huhpak ve Hammurabi

Bu zamanlar Babil kralı Hammurabi'nin güçlendiği devirler olarak görülmektedir. Bölge krallıkları Mari, Larsa, İsin ve Eşnunna bundan kaygılanıp Hammurabi aleyhine ittifaka girişmişlerdi. Elam, Kutlar, Barahşi ve Emutbal da ittifakı oluşturanlar arasında oldukları görülmektedir. Ancak Hammurabi bu birleşmiş orduyu yenmiş ve tekçe Güney Mezopotamya'nın bütününe değil büyük olasılıkla Elam'ın bir kısmı ve Susa'yı da kontrolü altına almıştır (Yusifov, 1993: 316). Bu savaşın sonucunda krallık düşürülmüş ve kral Sive-palar-huhpak'ın sonu ise belirsizliğe bürünmüştür (M.Ö. 1764).

Bu dönem Elam tarihi açısından başka bir öneme sahiptir. Uzun zamandan sonra yani Kutik-inşuşinak devrinden buyana ilk Elamca yazılan metinler bu kralın dönemine tarihlendirilmiştir. Bölge adının yerli deyişlerdeki asıl adı Haltamti ise bu zaman bu kral tarafından yazdırılmıştır. O, bu tablette *sukkalmah* unvanını kullanmamakta ve Elam kralı unvanıyla yetinmektedir (Negahban, 1993: 501).

Bu yenilgiden sonra bir süreliğine Elam'dan sağlam bilgiler bulunmamaktadır. Elam hakimiyet geleneğine göre onun yerine kardeşi Kuduzuluş geçmiş ve bir süre sonra ülke için yeni ve parlak bir dönem başlatacak Kutir-nahunte'yi Susa valiliğine atamıştır (Hinz, 1964: 12-13).

2.1.7.7. Kutir-nahunte Dönemi

Kutir-nahunte *sukkalmah* düzeyine vardıktan sonra kardeşi Lila-irtaş'ı (bazılarına göre Tata olarak da bilinen Ata-merra-halki'yi) veliahdı ve oğlu

Tamti-agun'u Susa valisi (*halmenik*) yapmıştır. Onun dönemi Babil'den intikam almak için elverişli görünmekteydi. Bu zaman Hammurabi'nin yerine Samsu-iluni tahta oturmuştur. Kutir-nahunte amcasının öcünü Samsu-iluni'den almış ve onu ağır bir yenilgiye uğratmıştır (Hinz, 1992: 114).

Binyıl sonra Asur kralı Asur-banipal Kutir-nahunte'nin saldırısını böyle anlatmaktadır: "Elamlı Kutir-nahunte büyük tanrılara etmiş andını saymaksızın ve kendi gücüne yersiz güvenerek Akad tapınaklarına saldırdı ve Akad'ı yerle bir etti". Kutir-nahunte zafer kazandıktan sonra Mezopotamya'nın en önemli tanrılarından olan Nanna'yı Susa'ya götürmüştür. Asur-banipal şöyle devam etmektedir: "Nanna bizden alınıp 1650 yıl Elam'da kalmasına öfkeli idi. Kendisine layık olmayan yeri terk etti ve evine dönmekle bize cesaret verdi". Burada yazılan 1650 yıl bir yazı hatası olarak addedilmektedir; çünkü bu iki kralın arasındaki zaman süresi 1075 yıl civarındadır (Mecidzade, 1991: 16). Cameron ise bu tabletteki Elam kralını Orta Elam devrinde (klasik Elam devri de adlandırılmaktadır) krallık yapmış Kutir-nahunte (M.Ö. 1155-1150) olarak bilmekte ve tabletin hatasını binyıldan fazla hesaplamaktadır (Cameron, 1986: 84).

Bu zafer Orta Elam devrinin en güçlü ve iktidarlı kralı Şilhak-inşuşinak'ın yanında onur verici ve çok önemli olmuştur. O, bir tablette Kutir-nahunte ve oğlu Tamti-agun'un kazandığı zaferi takdir etmiş ve bu zaferle onların otuz kenti fethettiğini de bildirmiştir (Hinz, 1992: 115).

2.1.7.8. Tamti-agun Dönemi

Kendisini Şiruktuh'un yeğeni sayan Tamti-agun babasından sonra Elam *sukkalmahı* olmuştur. Bu ise Lila-irtaş'ın o zamandan önce öldüğünü göstermektedir. O, olasılıkla yeğeni (kızkardeşinin oğlu) Kuk-naşur'u (Kut-naşur) Susa valisi ve Kutir-şilhaha'yı ise veliaht olarak tayin etmiştir. Tamti-agun babası Kutir-nahunte, amcası Lila-irtaş, kardeşi Tamti-hişahaneş ve annesi Velikşa'nın adına bir mabet yaptırıp tanrıça İşme-karab'a adanmıştır (Negahban, 1993: 502-503).

Bu sülalenin sonuna kadar on civarında *sukkalmah* tahta geçmiştir ki bunların birçoğu hakkında adları dışında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Kutir-şilhaha, Tan-ula, Kuk-naşur, Tamti-raptaş, 2. Kuduzuluş ve bazı diğer kralların adları bilinmektedir. Bunlardan Tamti-agun'un yeğeni (kızkardeşinin oğlu) Kuk-naşur'un Babilli Ammi-şaduka ile çağdaş olduğu bilinmektedir (Stolper, 1984: 32). Bu kralın güçlü bir kral olduğu tahmin edilmektedir. yerine geçen oğlu Tamti-raptaş döneminden kalma ticari metinlerin çok fazla olması bu dönem Elam ticaretinin çok genişlediğini göstermektedir. Tamti-halki ise kendini Şilhaha'nın yeğeni (kızkardeşinin oğlu) saymaktadır (Cameron, 1986: 64-65).

2.1.7.9. Kasların Akını ve Ebarti-Şilhaha Sülalesinin Sonu

M.Ö. 16. yüzyılda Elam ve Mezopotamya aniden Elam'ın kuzey komşusu olan Kasların hücumuna maruz kalmıştır. Ebarti-Şilhaha sülalesinin sonu ise diğer önceki sülaleler gibi belirsizlik sisine bürünmüş görülmektedir (Günaltay, 1987: 35).

2.2. Orta Elam (Klasik Dönem) (M.Ö. 1450-1100)

2.2.1. Kidinu Sülalesi (M.Ö. 1450-1300)

Varlığı yeni bilinen bu sülalenin hakkında kıt bilgiler olduğu için kaç kraldan oluştuğu ve sıraları hakkında fazla bilgi mevcut değildir.

Elam	Babil
1. Kidinu	
2. İnşuşinak-şar-ilani	Ea-gamil
3. Tan-ruhuratir	Ulamburiyaş
4. Tepti-ahar	2. Kadaşman-enlil
5. Hurpatila	2. Kurigalzu

Kasların hücumu Elam'da *sukkalmahlar* ve Babil'de eski Babil sülalesine son verip bu ülkelerin tarihinde yeni bir sayfa açmıştır. 2. Agum veya Agun Babil'i fethedip Babil-Elam çekişmelerine son vererek yaklaşık 570 süreceK Kas sülalesini başlatmıştır (Mecidzade, 1991: 18).

Bu sülalenin döneminde çok görülen *-hakli*, *hur* ve bazı diğer ad hisseciklerinden yola çıkılarak onların Hurrilerle alakası olduğu ileri sürülmektedir (Labat, 1963: 5). Oysa bu hissecik daha önceki Elamca adlarda da görülmektedir. Ayrıca sülalenin kurucusu Agum veya Agun adı da daha önceki Elam kralları adında görülmektedir.

60'lı yıllara kadar Elam tarihi konusunda yazılmış kitaplar Orta Elam tarihini M.Ö. 14. yüzyıla ait İke-halki ve Pahir-işşan sülalesi ile başlamışlardır. Bunun sebebi eski adları Kapnak ve Anşan olan ve şimdi Hafttepe ve Tall-i Malyan adlarıyla bilinen höyüklerde arkeolojik kazıların yapılmamasıydı. Kazılarda bulunan mühürler onlardan önce başka bir sülalenin varlığını ortaya koymuştur. Akadca yazısı bulunan bir mühür baskısında sülale büyüğünün Kidinu olduğu ve kendine Susa ve Anşan kralı unvanını verdiği ortaya çıkmıştır. Bu mühür, yazılış stili ve bulunduğu katmana göre M.Ö. 15.

yüzyıla tarihlenmiştir. Yazılış stilinden dolayı aynı döneme tarihlenen başka bir mühür baskısında Anşan ve Susa kralı olarak 2. Tan-ruhuratir'den söz edilmektedir. Yine de Susa'da bir binanın restorasyonunda kullanılmış bir kerpiç üzerinde yazılan bir yazıda aynı unvan İnşuşinak-şar-ilani adında bir krala verilmektedir. Bu kralların adları başka hiçbir belgede görülmemekte ve sıraları bile bilinmemektedir; ama onların kendilerine verdiği unvanlar 14. yüzyılın başında yaşayan Hafttepe kazılarında bilinen Tepti-ahar'a, aynı yüzyılın sonunda yaşayan İke-halki ve Atar-kitah'a ve 13. yüzyılda yaşayan Untaş-GAL'a da verilmiştir (Mecidzade, 1991: 18).

Bu kısır bilgilere rağmen eski Babil sülalesinin sonundan Kas kralı 2. Kurigalzu'nun dönemi olan M.Ö. 14. yüzyılın ortalarına kadar Elam tarihi karanlıklara bürünmüş olarak görünmektedir.

2.2.1.1. Tepti-ahar Dönemi

Sukkalmahlar döneminden sonra Susa'nın önemi azalmaya başlamış ve yerine onun 20 kilometreliğinde olan Kapnak (bugünkü adı Hafttepe) kenti kalkınmaya başlamıştır. Bu merkezden edinilmiş bilgiler 14. yüzyıl Elam tarihi hakkında bilgi vermektedir. Burada bulunan tabletler sülalenin Tepti-ahar adlı kralından bahsetmekte ve onun kendisine Anşan ve Susa kralı unvanını verdiğinden haber vermektedir. Bir tablette o, Elam'ı Kasların istilasından kurtardığı için övünmektedir (Negahban, 1993: 30, 461). Bu kralın, Babil'de hüküm sürmüş Kas kralı Kadaşman-kurgal (Kadaşman-enlil) ile çağdaş olduğu bilinmektedir (M.Ö. 1374-1360) (Stolper, 1984: 34).

2.2.1.2. Hurpatila Dönemi

Elam tarihini bürüyen sis perdesi Susa'nın Kas kralı 2. Kurigalzu tarafından alınmasıyla ortadan kalkmıştır (M.Ö. 1345-1324). Kurigalzu'nun rakibinin Elam kralı Hurpatila olduğu öne sürülmektedir. Bazı araştırmacılar bu adın Hurrice olduğunu ileri sürüp birkaç diğer özel isimle birlikte onları bu dönemde Susa'da bilinen Hurri varlığına bağlamışlardır. Hurpatila bu savaşta

yenilmiştir; Kurigalzu Susa'da bu zaferini kutlayarak bir stel diktirmiş ve onda Elam'a zafer kazandığından söz etmiştir. Üzerindeki kitabe bu cümleleri içermektedir: Kurigalzu, halklar kralı, Susa ve Elam'ın mutlak kralı, Barahşi'yi yenen. Ayrıca Enlil ve Sataran'a armağanlar ve adaklar sunmuştur. O, ömrünün uzaması dileyiyle Şulgi tarafından İnanna tapınağına adanan akik bir tableti Babil'e götürmüştü ve orada tanrı Enlil'e adanmıştır (Labat, 1963: 6).

Ebarti sülalesinin yıkılışından bu yana ciddi bir otorite boşluğu yaşayan Elam'da da bu zamandan itibaren bir takım milli hareketler başlamış ve yeni bir sülalenin kuruluşuna zemin hazırlamıştır. Bu sülalenin kurulmasında zamanın siyasal koşulları da etkili olmuştur. Bu dönemde Arik-den-ili (M.Ö. 1319-1308) ve Adad-nirari (M.Ö. 1307-1275) gibi Asur'un saldırgan krallarının baskınları sonucunda Babil'in Kas kralları dikkatlerini kuzeye çevirmiş ve böylece Elam'da yeni bir krallığın kurulması için uygun bir fırsat yaranmıştır (Cameron, 1986: 76).

2.2.2. İke-halki Sülalesi (M.Ö. 1300-1200)

Bu sülale ise aşağıdaki krallardan oluşmaktadır:

Elam	Babil	Asur
1. İke-halki		
2. Pahir-işşan	Nazi-marutaş	
3. Atar-kitah		
4. Humban-numena	Kudur-enlil	
5. Untaş-napirişa	4. Kaşti-liyaş	
6. Unpatar-napirişa		Tukulti-ninurta
7. Kiten-hutran	Enlil-nadin-şumi	
	Adad-şumi-idina	
	Adad-şum-nasir	

Yeni sülaleyi İke-halki kurmuştur, ama önceki sülale gibi bu sülale de Pahir-işşan'ın babasının yerine geçmesinden sonra canlanmıştır (Hinz, 1992: 132). Onun daha çok mahalli bir kabilenin reisi olduğu tahmin edilmektedir. Pahir-işşan'nın Babil'in Kas krallarından Nazi-marutaş ile çağdaş olduğu sanılmaktadır (Mecidzade, 1991: 19-20).

2.2.2.1. Atar-kitah Dönemi

Pahir-işşan ve kardeşi olan ardılı Atar-kitah zamanında ülkenin başkenti Ayahitek'e nakledilmiştir. Bu kentin yeri henüz saptanamamıştır. Daha sonraki belgeler ve özellikle Şutruk-nahunte'nin Ayahitek'ten getirdiği belgeler (yazılı kerpiçler) ile Atar-kitah'ın tanrı İnşuşinak'a bir tapınak inşa ettirdiği bilinmektedir. Çoğa-zenbil'de bulunmuş iki topuz ve baston üzerinde Anşan ve Susa kralı İke-halki'nin oğlu Atar-kitah ibareleri yazılıdır. Bu kral faaliyet dairesini Ayahitek'ten Susa'ya kadar genişletmiş ve imparatorluğu genişlettiğini iddia etmiştir. Bu kralın Kas kralı Kadaşman-turgu (M.Ö. 1292-1280) ile çağdaş olduğu sanılmaktadır (Negahban, 1993: 509).

2.2.2.2. Humban-numena Dönemi

Atar-kitah'ın oğlu Humban-numena döneminde (M.Ö. 1285-1266) Elam'ın bir daha canlandığı görülmektedir. Elam'ın bir takım yerlerinde Elamca'nın uzun bir aradan sonra tekrar yazılmaya başlanması onun döneminin önemli olaylarından sayılmaktadır. Elam dilinde yazılmış tabletler sadece Susa'dan değil Elam'ın sınır kenti sayılan Basra Körfezi kıyısında bulunan Liyan (bugünkü adı Buşehr) kentinde de bulunmuştur. İke-halkilerin merkezi artık Susiana'nın kuzeyinde değildi; onların faaliyet dairesi Elam'ın doğu ve güney doğusuna da uzanmıştır (Günaltay, 1987: 40).

Humban-numena Liyan'da büyük tanrılar için bir tapınak inşa ettirmiştir. Anılan tabletlerde Tanrı Humban ve Tanrıça kiririşa'dan başka Liyan'ın merhametli tanrıları da anılmaktadır. O kendine Atar-kitah'ın oğlu, imparatorluğu genişleten Elam hükümdarı, Anşan ve Susa kralı unvanlarını

vermektedir. Tabletlerin bulunduğu geniş alanı göz önünde bulundurursak onun iddialarının haklı olduğu görülmektedir. Tabletın diğer önemli yönü annesinin ve eşinin anılması ve tanrının onu annesi için sevdiği ibarelerinin yazılmasıdır. Bu da anaerkillik inançlarının o dönemde varlığını sürdürdüğünü göstermektedir (Stolper, 1984: 37).

2.2.2.3. Untaş-napirişa Dönemi

Humban-numena'nın uzun ve istikrarlı krallık süresi Elam'ın kalkınmasını, servet ve zenginliklerle dolup taşmasını beraberinde getirmiştir. Bu dönemde vuku bulmuş hiçbir savaşın izi bulunmamıştır. Bu da onun oğlu Untaş-napirişa'ya (Untaş-GAL ve Untaş-humban da yazılmaktadır) Elam tarihi boyunca onun zamanına kadar görülmemiş büyük çapta bir restorasyon faaliyetini başlatmasına olanaklar yaratmıştır.

2.2.2.3.1. Untaş-napirişa ve Dur-untaş

Humban-numena'dan sonra tahta geçen oğlu Untaş-napirişa'nın Asur kralı Salamansar'ın (M.Ö. 1274-1245) ve Kas kralı Kutur-enlil'in (M.Ö. 1263-1255) çağdaşı olduğu sanılmaktadır (Mecidzade, 1991: 20). O, ülkenin merkezini Susa'nın güney doğusu istikametinde ve ondan 42 kilometrelik bir mesafede bulunan kendisinin inşa ettirdiği Dur-untaş şehrine nakledip orada meşhur Çoğa-zenbil zigguratını inşa ettirmiştir (Yusifov, 1993: 319). Gerçi Elam'ın en parlak döneminin yüz yıl sonra Şilhak-inşuşinak tarafından yaratıldığı öne sürülmektedir ama ülkeyi devraldıkları zamanı düşünersek Untaş-napirişa'nın hakimiyet yeteneği ve idare becerisinin daha yüksek olduğu kanısı ortaya çıkmaktadır. O, bütün krallık yıllarını ülkenin iç işleriyle uğraşmış ve sadece bir kez dışa yönelik askeri sefer yapmıştır. Oysa komşu ülkesi Babil'de kısa bir dönemde Kas krallarının değiştiği görülmektedir.

2.2.2.3.2. Untaş-napirişa'nın Askeri Seferleri

Kas kralı 4. Kaşti-liyaş'ın zafından yararlanan Untaş-napirişa Babil'e hücum ederek orayı tutmuş ve fırtına tanrısı İmriya'nın heykelini Tup-liyaş'tan ganimet olarak Susa'ya getirmiştir. Üzerinde Akadca metinler taşıyan bu heykel arkeolojik kazılarda Susa'da bulunmuştur (Hinz, 1992:135).

2.2.2.3.3. Untaş-napirişa ve Elam Dili

Babası Humban-numena zamanından belirlenmeye başlayan milli duygular Untaş-napirişa döneminde de iyice kabarmıştır. Artık tabletler ve kitabeler ve steller her iki dilde veya yalnız Elamca yazılmaktaydı (Cameron, 1986:78).

2.2.2.3.4. Bugün de Kullanılan Untaş-napirişa'nın Kazdırdığı Büyük Su Kanalı

Untaş-napirişa'nın yaptığı en önemli işlerden biri, bugün haksız olarak Darius Kanalı adlandırılan ve bir kısmı bugün Hafttepe şeker tarlalarının sulanmasında kullanılan büyük su kanalı olmuştur (Yusifov: 1993: 319). Dur-untaş kentine su götürmek için yapılan bu kanal kentin 1.5 kilometreliğinde olan Dez ırmağından değil 50 kilometreliğindeki Kerha ırmağından çekilmiştir; çünkü Dez ırmağı şehre göre 50-60 metre aşağı düzeyde bulunmaktaydı.

Dur-untaş'ta yapılan imar faaliyetlerinin yanında Susa, önemini ve ticari merkez olma konumunu korumuş ve hiçbir zaman kalkınmaktan yoksun kalmamıştır. Bir takım araştırmacılar Dur-untaş'ın sadece mezhebi bir kent olduğunu ve kral ile saray ehlinin ara sıra oraya gittiğini, Susa'nın ise başkent kaldığını ileri sürmektedirler (Hinz, 1992: 138-139).

Untaş-napirişa bu büyük projenin bitimini Babilce yazılan bir kitabe ile anlatmıştır: "Ben, Untaş-napirişa, Humban-numena'nın oğlu, Susa ve Anşan'ın kralı, arzu ettiğim ve bana şöhret kazandıracak bir kanal yaptım. O kanalı krallık yetkilerimi kullanarak ömür boyu rahatlığım için yaptım ve

kutsal yerlerin koruyucusu Humban ve İnşuşinak'a adadım." (Yusifov, 1993: 319).

Bunlardan anlaşıldığına göre Elam eski güçlü vaziyetine geri dönmüş ve bir defa bile Mezopotamya'ya hücum etmiştir. Onun döneminde yazılan Babilce tabletlerin çokluğu Babil ile Elam arasındaki ilişkilerin güçlendiğinde haber vermektedir. Aynı zamanda Elamca yazılan bir takım tabletler milli duyguların hala yüksek seviyede olduğunu göstermektedir (Negahban, 1993: 512-513).

Hinz'e göre Untaş-napirişa'dan sonra kardeşi 2. Pahir-işşan'ın oğlu Unpatar-napirişa tahta geçmiştir (Hinz, 1992: 141); fakat Cameron bu adamı sülalenin gerçek kurucusu 1. Pahir-işşan'ın oğlu ve Untaş-napirişa'nın amcası saymaktadır (Cameron, 1986: 79). Bu kral hakkında adından başka hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Onun çok kısa krallığı olmuştur. M.Ö. 1235 yılında onun yerine geçen kardeşi Kiten-hutran'ın (tam adı Kiten-hutran-untaş'tır ve adı "Hutran'ın kiteni (gizemli gücü) bana yardım etti." anlamına gelmektedir) Asur kralı Tukulti-ninurta ile çağdaş ve onun kadar saldırgan olduğu ileri sürülmektedir (Hinz, 1992: 141).

2.2.2.4. Kiten-hutran Dönemi

Asur kralı Tukulti-ninurta güneye inerek Elam ve Babil'in sınırlarında olan bazı kentleri ele geçirmiştir. O, Babil'e hücum ederek Kas kralı Kaşti-liyaş'ı esir almış ve Asur'a sürgün etmiştir. Fütuhatının devamında sürekli Zagros dağlarına yaklaşan bu kral Elam için de ciddi tehdit kaynağı olmuştur (Günaltay, 1987: 42-43).

Tukulti-ninurta, Babil kralı 2. Kaşti-liyaş'ın yerine Enlil-nadin-şumi'yi oturtmuştur. Ama Kiten-hutran onu resmiyete tanımayarak üzerine yürümüş ve Dicle'yi geçerek Nippur'a kadar olan araziye istila etmiştir. Tabletler onun çok sayıda insan öldürdükten sonra kuzeye doğru yürüyerek Der'i işgal ettiğini, mabedini yıktığını ve Asur'un atadığı kralı kaçırmaya mecbur ettiğini yazmaktadır (Stolper, 1984: 39).

Kısa bir süre sonra Asurlular tekrar Babil'i kontrolleri altına alıp M.Ö. 1226 yılında Kadaşman-harbe'yi Babil hükümdarlığına atamışlardır. 1.5 yıl sonra onun yerine Adad-şumi-idina geçirilmiştir. O zamanlar Asur hükümetinin dikkati Babil'e çevrildiğinden dolayı Kiten-hutran oraya hamle etmeyi uygun görmemiştir. Ama M.Ö. 1218 yılında Adad-şumi-idina'nın yerine geçen Adad-şum-nasir (M.Ö. 1218-1189) Kiten-hutran'ın saldırısına uğramıştır. Elam kralı İsin'i tutmuş ve Nippur'a kadar ilerleyerek bol ganimetle Elam'a dönmüştür. Yazılı kaynaklar Tukulti-ninurta'nın harekete geçtiğinden ve öç almakta çok fazla gecikmediğinden haber vermektedir. O, aşağı denize yani Basra Körfezi'ne kadar inmiş ve büyük olasılıkla Susa'yı da fethetmiştir; çünkü bu saldırıdan sonra İke-halki sülalesinden bir izin kalmadığı görülmektedir. Ama yerine hemen yeni bir sülalenin kurulduğu görülmektedir (Mecidzade, 1991: 21-22).

2.2.3. Şutrukiler Sülalesi (M.Ö. 1200-1100)

Elam'ın en güçlü devrini yaşatan bu sülale aşağıdaki krallardan oluşmaktadır:

Elam	Babil	Asur
1. Hallutuş-inşuşinak		
2. Şutruk-nahunte	Zamama-şum-idina	1. Asur-dan
3. Kutir-nahunte	Enlil-nadin-ahi	
4. Şilhak-inşuşinak		
5. Hutelutuş-inşuşinak	Nabu-kudunasar	
6. Şilhana-hamru-lakamar		

Bu yeni sülalenin başında Hallutuş-inşuşinak gelmektedir. Onun İke-halki sülalesiyle bağlantısı hakkında bir şey bilinmemektedir. Bu sülalenin Asur'un saldırısı sonucu yaranan kargaşadan yararlanıp iktidar ve krallığı ele geçirdiği zannedilmektedir. Bazıları onların menşeyini Persepolis yakınlığında

olan Anşan'a bağlamaktadırlar. Bu kurucu kral M.Ö. 1205-1185 yılları arasında krallık yapmıştır (Negahban, 1993: 515-516).

2.2.3.1. Şutruk-nahunte Dönemi

Babasının yerine geçen Şutruk-nahunte, Untaş-napirişa gibi Elam tarihinin en büyük ve başarılı krallarından biri olmuştur. Onun devrine ait bol sayıda tablet bulunmuştur. Bu tabletlerin çeşitli yerlerden bulunması onun bütün Elam'a hakim olduğunu göstermektedir. Ayahitek'ten Susa'ya götürdüğü stelin üzerinde Hallutuş-inşuşinak'ın oğlu, Anşan ve Susa kralı ve imparatorluğu genişleten unvanlarını yazdırmıştır. Bu kralın anıt, yazıt, yazılı kerpiç ve stel meraklısı olduğu görülmektedir. O, bol sayıda stel, anıt ve tablet toplamış ve hepsini Susa'da bulunan İnşuşinak tapınağına vakfetmiştir (Yusifov, 1993: 320). Onun bu işi sayesinde Elam tarihinin bazı karanlık noktalarına ışık tutmak mümkün olmaktadır.

2.2.3.1.1. Şutruk-nahunte'nin Askeri Seferleri

M.Ö. 1179 yılında krallığını başlayan Asur kralı Asur-dan zayıflamış Babil kralı Zamama-şum-idina'ya karşı açtığı savaşta zafer kazanmış ve Zab'ın aşağı bölgesinde bulunan bazı kentleri ele geçirmiştir. Bu olay Elam'a savaşı başlatmak için bir bahane vermiştir. Bir taraftan sınırları yanında Asurlulara tabi bir kralın olmasını istememekte, diğer taraftan zayıf bir kralı yenip ganimet ve haraç almak için iyi bir fırsat saymaktaydı. Güçlü kral Şutruk-nahunte büyük oğlu Kutir-nahunte ile birlikte Kerha'yı geçmiş ve Babil'e saldırarak büyük bir zafer kazanmıştır. Bir tablette o, yüzlerce kenti aldığını yazmaktadır (Diakonov, 2000: 131-132). O, yenik Babil kralı yerine kendi oğlu Kutir-nahunte'yi koymuş ve Babil'den muzaffer bir şekilde ayrılmıştır. Dönüşünde ise Maniştusu'nun heykelini de ganimet olarak Susa'ya getirmiştir (Beyani, 1973: 95).

Babil yıllıkları bu korkunç savaş ve talan sahnelerini böyle anlatmaktadır: "Dağlardan at ve arabalarıyla akın ettiler; Babil şehzadeleri

mağlup oldular; savaşçı Elamlı bütün mabetleri taladı; her şeyini aldı ve Elam'a götürdü." Yenik rakiplerine de ağır haraçlar dayatmıştır. Bir tablette ağır bir haraç olarak 3600 kilo altın ve 14400 kilo gümüşten söz edilmektedir (Hinz, 1992: 147-148).

O savaştan sonra Şutruk-nahunte Sippar'a karşı açtığı savaşta da zafer kazanmıştır. Kendi deyişiyle Naram-sin'in zafer stelini de bir ganimet olarak Elam'a götürmüştür (Beyani, 1973: 94-95). Ayrıca Sippar'da bulunan Hammurabi'nin çok değerli yasa kitabesi, Karındaş'ta bulunan Kas kralı Meli-şipak'ın (Meli-şihu) heykeli ve Akad'da bulunan Maniştusu'nun iki heykeli de onun eline geçmiştir. O, 52 kolondan oluşan Hammurabi yasa kitabesinin yedi sütununu olasılıkla bir şeyler yazmak veya inançlarına çok ters geldiği için kazımış ama hiçbir şey ilave etmemiştir. Şutruk-nahunte bol ganimetlerle Susa'ya geri dönmüş ve onları yeni yazdırdığı tabletlerle birlikte tanrı İnşuşinak'a adanmıştır (Cameron, 1986: 83).

Kutir-nahunte Babil'in geleneğini bozmayarak Enlil-nadin-ahi adında bir Kas'ı tahta oturtmuştur; ama kısa bir süre sonra bu Kas kralı Elam'a karşı baş kaldırmıştır. M.Ö. 1157'de üç yıl süren savaş sonunda Kutir-nahunte tarafından ağır bir yenilgiye uğratılan Kas kralı sürgün edilerek 3. Ur sülalesi kralı İbbi-sin gibi Elam'a gönderilmiştir. Bu zaferden sonra Kutir-nahunte de babası gibi tanrı Marduk'un heykelini ganimet olarak Elam'a gönderip kitlenin hoşnutsuzluğuna neden olmuştur (Hinz, 1992: 149-150).

Bu zafer beş asrı aşkın bir sürede Babil'de hüküm sürmüş Kas sülalesinin sonunu da beraberinde getirmiştir. Babil ise bir süreliğine Elam'ın istilası altına geçmiştir (Amiyet, 1970: 60).

2.2.3.1.2. Şutruk-nahunte ve Elam Dili

Şutruk-nahunte de öncellerinin başlattığı Babilce yazmaya karşı muhalefeti sürdürmüş ve bir tek tablet dışında bütün tabletlerini Elam dilinde yazdırmıştır. Babilce yazılan o tek tablet *sukkalmahlar* döneminden tanınan Babil tanrıçası İşme-karab'a sunulmuştur (Cameron, 1986: 82).

2.2.3.2. Kutir-nahunte Dönemi

Şutruk-nahunte'nin yerini oğlu Kutir-nahunte doldurmuştur (M.Ö. 1155). onun bazı restorasyon faaliyetleri bilinmektedir. Susa'da tanrı Lakamar tapınağının sunağını onarmış ve Liyan'da kendisi, karısı Nahunte-utu ve çocuklarının adına tanrıça Kiririşa'ya adanmış bir tapınak yaptırmıştır. Ayrıca Susa'da bulunan İnşuşinak tapınağına ciddi özen göstermiş ve büyük bir imar faaliyeti başlatmıştır, ama krallığının çok kısa sürmesi ve ani ölümü dolayısıyla bu işi yarım kalmıştır (Günaltay, 1987: 46-47). O, M.Ö. 1150 civarında ölmüştür. Öldüğü zaman Elam'ın güney ve doğu sınırları çok genişlemiş ve güneyde Basra Körfezi limanı olan Liyan ve doğuda Anşan'ın ötesine geçmiştir. Babil Elam'a tabi edilmiştir ve sadece İsin'de mahalli bir kral bağımsız olarak hüküm sürmekteydi. Elam aleyhine isyanlar başlatan da bu İsin krallığı olmuştur (Mecidzade, 1991: 25).

2.2.3.3. Şilhak-inşuşinak Dönemi

Kutir-nahunte'nin kardeşi Şilhak-inşuşinak Elam tarihinin en büyük krallarından biri olarak bilinmektedir. O, Elam tarihinin en güçlü ve altın devrini başlatmıştır. Elam onun döneminde siyasal ve ekonomik açılardan zirveye ulaşmıştır. Şilhak-inşuşinak tahta geçişinden sonra kendi kızkardeşi de sayılan Kutir-nahunte'nin dul eşi Nahunte-utu ile evlenmiştir (Negahban, 1993: 521). Krallığının son dönemlerinde yazılan bir kitabede tanrılara ettiği uzun dualardan sonra bu evlilikten doğan dokuz çocuğu (oğulları Hutelutuş-inşuşinak, Şilhina-hamru-Lakamar, Kutir-humban, Tamti-turka-taş ve Lili-irtaş, kızları ise İşme-karabat, Urutuk-elhalahu, Utu-e-hihi-pinikir ve Bar-uli) ve eşi Nahunte-utu'nun sağlığını dilemektedir. Ayrıca orada kendisini Şutruk-nahunte'nin oğlu ve Kutir-nahunte'nin kardeşi saymaktadır (Cameron, 1986: 86). Fakat birinci oğlu saydığı Hutelutuş-inşuşinak ağabeyi Kutir-nahunte'nin oğlu idi. Ama burada önemli olan baba değil her iki kardeşin eşi olmuş annesi Nahunte-utu'dur. Bu aile içi evlilikten doğan sekiz çocuğunun sağlam olarak yaşamaları garip bir haldir.

2.2.3.3.1. Şilhak-inşuşinak'ın Askeri Seferleri

Şilhak-inşuşinak devrine ait bol sayıda tablet ve yazı bulunmuştur. Tabletlere göre bu kral 2. İsin sülalesinin ilk üç kralıyla savaştı ve gücünü orada hissettirmiştir. Ayrıca yaptığı sekiz seferini de kayda almıştır. O, bu askeri seferleri sonucunda fethettiği kentler ve siteleri yazmakta ve sayısını 250 olarak zikretmektedir. Ne yazık ki bunlardan yaklaşık 100 kentin adı okunabilmiştir ve onlardan da sadece bazılarının yeri saptanabilmiştir. Kentlerin adı arasında Babilce, Kasca ve Sumerce adlar görülmektedir (Günaltay, 1987: 47-48). Kurt anlamına gelen böri ve tapar (demir) gibi bazı yer adları ise Türkçedir.

Bu seferlerinde kuzey istikametinde Diyale ve aşağı Zab ırmaklarına ulaşarak Asur'un iç arazisine girmiş ve Arrapha kentini alarak uzun ömürlü Asur'dan krallığını ortadan kaldırmıştır. Ondan sonra Dicle ırmağı yakınlarında Babil ordusunu yenmiş ve geri oturtmuştur. O, fütuhatının sınırını Fırat ırmağına kadar uzatmıştır (Yusifov, 1993: 321).

Şilhak-inşuşinak, ömrünün son yıllarında İsin'e doğru yürümüş ve 2. İsin sülalesinin 2. kralı İti-marduk-balatu'yu yenerek krallığını ortadan kaldırmıştır. Ninurta-nadin-şumi'nin çok kısa bir süre sonra yani M.Ö. 1130'da İti-marduk-balatu'nun yerine geçmesi bunu göstermektedir (Hinz, 1992: 157).

2.2.3.3.2. Şilhak-inşuşinak ve Susa Kral Listesi

Elam kral listelerini yazdırarak günümüzde Elam uzmanlarına yadigar bırakması bu kralın en önemli işlerinden biri olarak görülmektedir. Onun bir listesi, İnşuşinak tapınağına baktırarak imar ettiren 16 kralın adını içermektedir (Yusifov, 1993: 321). Bu dönemden kalma diğer bir liste Huṭran-tamti ile başlamış, *sukkalmah*ların tam listesiyle devam etmiş ve İke-halki sülalesine mensup Humban-numena ile sonlandırılmıştır (Hinz, 1992: 152-153).

2.2.3.3.3. Şilhak-inşuşinak'ın İmar Faaliyetleri

Bu büyük kral başarılı askeri seferlerinin yanında geniş restorasyon faaliyetleri de başlatmış ve kendi deyişiyle ülkenin çeşitli yerlerinde tanrılar ve tanrıçalar Humban, Pinikir, Lakamar ve en önemlisi İnşuşinak adına kutsal bahçesi olan yirmi tapınak yaptırmıştır. Şilhak-inşuşinak'tan özellikle tanrı İnşuşinak'a edilen bol dua metinleri kalmakta ve onlarda eşi de anılmaktadır. Bu metinlerin içeriği daha önce Sive-palar-huhpak'ın kullandığı ibarelere çok benzemekte ve bu ise Elamlıların bir takım adet ve geleneklerini korumakta ciddi olduklarını göstermektedir (Hinz, 1992: 155).

Şilhak-inşuşinak'ın ömrünün son yılları Babil ve Asur krallıklarının güçlendiği dönemlere rastlamıştır. Babil sülalesinin güçlü kralı Nabu-kudunasar (M.Ö. 1124-1103) büyük bir güç toplamıştır; Asur kralı Asur-raşişi ise genişleme siyasetlerine başlamıştır. Bu iki güç Elam hakimiyeti için ciddi bir tehdit kaynağı sayılmaktaydı.

Şilhak-inşuşinak M.Ö. 1115'ten önce ölmüştür; çünkü M.Ö. 1124'te tahta oturan Babil'in fatih kralı Nabu-kudunasar bu yılda Elam'a saldırmıştır. Ne var ki onun karşısında duran Şilhak-inşuşinak değil yeğeni Hutelutuş-inşuşinak olmuştur (Stolper, 1984: 43).

2.2.3.4. Hutelutuş-inşuşinak Dönemi

Kısa sürede genişleyen çok geniş imparatorlukları korumak çok zordur; bu konuda da Hutelutuş-inşuşinak babası ve amcası kadar yetenekli ve güçlü değildi ve onların kurduğu bu geniş imparatorluğu koruyamamıştır. Ama yine de M.Ö. 1115 yılında Babil kralı Nabu-kudunasar'ın Elam'a hücumunu önleyebilmiş ve onu geri oturtmayı başarmıştır. Nabu-kudunasar ikinci kez hile ile Elam'ı fethetmeyi düşünmüştür. O, Der'in kralı ile ittifak yaratmıştır; ayrıca Susa'nın iki nüfuzlu kahiniyle de anlaşarak bir daha Elam'a saldırmış ve Elam kralını yenmeyi başarmıştır. M.Ö. 1110 civarında vuku bulmuş bu savaşta büyük olasılıkla Hutelutuş-inşuşinak helak olmuştur (Negahban, 1993: 527-528).

Bu zafer Babilliler için önemli olmuştur; çünkü yıllar sonra Babil astrologları kayıtlarını “Nabu-kudunasar’ın Elam’ı yendiği yıl” olayıyla tarihlendirmişler (Hinz, 1992: 162)

Hutelutuş-inşuşinak kendisini Şutruk-nahunte, Kutir-nahunte ve Şilhak-inşuşinak’ın oğlu saymaktaydı. Tabletlerde yazılan bu cümlelerle belki de o, soyuna işaret etmektedir. Onun annesi Nahunte-utu hem babası Kutir-nahunte ve ondan sonra da amcası Şilhak-inşuşinak’ın eşi olmuştur (Mecidzade, 1991: 27).

Hutelutuş-inşuşinak dönemine ait Tall-i Malyan’da 250 civarında tablet ele geçmiştir. Bunların çoğu ticari ve bir kısmı da idari metinler içeren tabletlerdir. Bu kralın bazı restorasyon faaliyetleri bilinmektedir. O özellikle Susa’da bir takım mabetleri onarmıştır (stolper, 1984: 42).

Nabu-kudunasar bu zaferden sonra ganimet olarak Elam’a götürülmüş tanrı Marduk’un heykelini geri alıp Babil’e getirmiştir. O, Elam tapınakları ve saraylarını yağmalamış ve bol miktarda ganimet elde etmiştir (Rohzadpur, 1996: 34).

2.2.3.5. Şutrukiler Sülalesinin Sonu

Elam hakimiyet geleneğine göre Şilhak-inşuşinak’ın büyük oğlu Şilhana-hamru-lakamar tahta oturmalıydı ama onun krallığı hakkında hiçbir bilgi bulunmamıştır. Bu sülalenin de sonu diğer Elam sülaleleri gibi bilinmemektedir. Bölgenin uzun zaman Babil ve Asur’un çekişme sahnesi olduğu sanılmaktadır (Cameron, 1986: 102-103).

Bundan sonra üç yüzyıl boyunca Elam’dan bir iz ve ad bulunmamaktadır. Arkeolojik kazılarda bu döneme ait şimdiye kadar bir şey bulunmamıştır; komşu Mezopotamya kayıtlarında da bu dönem Elam’ı hakkında bir bilgi yoktur. Nabu-kudunasar’ın yenilgisinden sonra Elam’ın küçük mahalli güçlere bölündüğü ve uzun süreli iç kargaşa yaşandığı zannedilmektedir (Günaltay, 1987: 52-53).

2.3. Yeni Elam (M.Ö. 750-645)

Elam	Babil	Asur
		5. Şamşi-adad
1. Humban-nikaş	Marduk-apal-idin	2. Sargon
2. İkinci Şutruk-nahunte		Senahrib
3. İkinci Hallutuş-inşuşinak		Senahrib
4. Kudur- nahunte		
5. Humban-numena		
6. Birinci Humban-haltaş		
7. İkinci Şilhak-inşuşinak		Asarhaddun
7. İkinci Humban-haltaş		
8. Urtaki		
9. Tepti-humban	Şamaş-şum-ukin	Asur-banipal
10. Tammaritu		
11. İndabibi		
12. Üçüncü Humban-haltaş		

M.Ö. 11. yüzyılda büyük bir güç olan Elam'ın çok kısa bir sürede ortadan kalkması ve uzun bir süre hiçbir iz bırakmayarak kaybolması şüpheli bir vaziyet olarak görülmektedir. Büyük olasılıkla özellikle doğu tarafında bir takım mahalli hakimiyetler hayatlarına devam etmişlerdir.

Üç yüz yıl sonra ilk Elam adı bir tablette geçmektedir. Bu tablete göre Elam kralı Babil kralı Marduk-balassu-igbi ile ittifak yaratarak Asur kralı 5. Şamşi-adad'a karşı savaşmışlardır. Bu savaşı Asur kralı kazanıp Babil ile

Huzistan'ın kuzeyindeki Zagros'un yamaçları Asuru'n eline geçmiştir. M.Ö. 814 yılına ait bu tablette Elam kralının adı yazılmamıştır (Hinz, 1992: 163).

Bundan sonra yine yüzyıla yakın bir süre boyunca Elam'dan hiçbir haber edinilmemektedir. Ama M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında Babil ve Asur kaynakları Elam hakkında bol bilgi vermektedir. Bu kaynaklar Elam'da ciddi bir iç kargaşanın yaşandığından haber vermektedir, oysa yerli Elam metinlerinde böyle bir iç kargaşadan hiçbir iz bulunmamaktadır. Onlar M.Ö. 8. asrın ortasından M.Ö. 7. asrın ortasına kadar en az 15 kralın hüküm sürdüğünden, oysa yerli metinler 5 kralın hüküm sürdüğünden haber vermektedirler (Mecidzade, 1991: 28).

Bu dönemde Asur, bölgenin en büyük gücü olarak görülmekte ve diğer bölge ülkelerine göz açtırmamaktaydı. Bu durumda Elam'ın siyaseti biraz değişmiş olarak görülmektedir. Elam kralları genelde ya Babil'in müttefiki veya onun destekleyicisi şeklinde bir siyaset yürütmüşlerdir. Bu tutum Elam bağımsız hayatının sonuna değin sürdürülmüştür.

2.3.1. Humban Nikaş Dönemi

Babil metinlerine göre M.Ö. 743 yılında 1. Humban-nikaş (M.Ö. 743-717) kral olmuştur. Aynı kaynaklara göre M.Ö. 720 yılında bu kral Elam ordusunu asur karşısında duran Babil kralı 2. Marduk-apal-idin'in yardımına göndermiştir. Elam ordusu Der yakınlığında Asur ordusuna hücum etmiştir. Bu savaşın neticesini iki tarafın kaynakları değişik bir biçimde göstermektedir. Asur metinleri bu savaşta Asur kralı 2. Sargon'un (M.Ö. 720-705), oysa Marduk-apal-idin'in yazılı kerpiçleri Asur ordusunu geri oturtan Elam ordusunun zafer kazandığından söz etmektedir. Bu son metinler Elam kralının yaratıcı ve zekalı olduğundan; Marduk-apal-idin'in ordularının savaşın Humban-nikaş lehine bittikten sonra savaş sahnesine ulaştıklarından bahsetmektedir. Ayrıca Humban-nikaş'ın Der yakınlığına dek olan araziye aldığı da yazılmaktadır (Cameron, 1986: 120-121).

2.3.2. Şutruk-nahunte Dönemi

Babil yıllıklarına göre Humban-nikaş'ın yerine Şutruk-nahunte (M.Ö. 716-699) geçmiştir. Yeni kralın Humban-nikaş'ın yeğeni (kızkardeşinin oğlu) olduğu öne sürülmektedir. Onun döneminden bir takım Elamca tabletler kalmıştır. Bu metinlerinde o kendisine Anşan ve Susa kralı ile imparatorluğu genişleten unvanlarını vermektedir (Negahban, 1993: 532-533). Bir metin onun Karındaş'a hücum ettiğinden haber vermektedir. Bu girişimleri, onun kendine verdiği unvanların çok da abartılı olmadığını göstermektedir. Ama yine aynı kaynaklar onun 2. Sargon'un ikinci hamlesinde yenilgiye uğradığını da yazmaktadır. Bu yenilgiden sonra 2. Şutruk-nahunte dağlara sığınmıştır. Asur kralı ise yolunu asıl amacı olan Babil'e doğru çevirerek Marduk-apal-idin'in ordularını yenmiş ve Babil'i fethetmiştir. O, Elam topraklarına girmemiştir ama Elam-Babil arasındaki sınır istihkamlarını takviye etmiştir (Mecidzade, 1991: 29).

2.3.2.1. Şutruk-nahunte ve Ellipi Meselesi

Şutruk-nahunte M.Ö. 708 yılında 2. Sargon'dan bir yenilgiye daha uğramıştır. Elam'ın kuzey komşusu Ellipi'nin kralı öldükten sonra onun iki oğlu taht ve taç kavgası başlatmışlardır. Bir şehzade Elam'dan, diğeri ise Asur'dan yardım istemiştir. Ellipi Elam'ın komşusu olmasına rağmen Asur'un güçlü durumundan dolayı onların himaye ettikleri şehzade tahta oturmuştur. Bu zamanlar Elam'ın zayıf bir vaziyette olduğu ve Asur'un karşısında duracak bir güçte olmadığı görülmektedir (Cameron, 1986: 122-123).

M.Ö. 703 yılında Marduk-apal-idin bir daha Babil krallığı iddiasında bulunmuştur; 2. Şutruk-nahunte ise Elam ordusunu onun yardımına göndermiştir. Bu zaman 2. Sargon'un yerine Senahrib geçmiştir. Elam ve Babil'in müttefik orduları Asur ordusunu geri oturtmayı başarmışlardır (Yusifov, 1993: 323). Ama öç almakta fazla gecikmeyen Senahrib, bir süre sonra (M.Ö. 702) büyük bir orduyla onların üzerlerine yürüyüp onlara ağır bir yenilgi vererek kendi adamını Babil tahtına oturtmuştur. O, M.Ö. 700 yılında

bir daha güneye geri dönerek kendi oğlu Asur-nadin-şumi'yi Babil tahtına oturtmuştur. Savaşta Marduk-apal-idin kaçıp müttefikini düşman karşısında yalnız bırakmıştır. Aynı yılda 2. Şutruk-nahunte'nin yerine 2. Hallutuş-inşuşinak'ın geçtiği görülmektedir. Bu da 2. Şutruk-nahunte'nin Senahrib'e yenilip hakimiyetten düşürüldüğü anlamına gelmektedir (Negahban, 1993: 534-535).

2.3.2.2. Şutruk-nahunte'nin İmar Faaliyetleri

2. Şutruk-nahunte'nin bazı imar faaliyetlerinden günümüze bilgiler ulaşmıştır. Bir tablette o, Susa'da tanrı İnşuşinak için yaptırdığı mabetten haber vermektedir. Bu tapınağın kalıntıları Susa akropolü kazılarında bulunmuştur. Ayrıca Susa kazılarında bulunan bir diğer tablet onun Elam'ın bir takım yerlerinde otuza yakın heykel ve kabartma eser yaptırdığından haber vermektedir (Günaltay, 1987: 56-57). Bu kabartmaların bir kısmı bugün Karun ırmağının güneyinde olan Malemir'de (eski Ayapir) durmaktadır. Buradaki kabartmaların 2. Şutruk nahunte'nin valisi Hani tarafından yaptırıldığı öne sürülmüştür.

2.3.3. Hallutuş-inşuşinak Dönemi

2. Şutruk-nahunte'den sonra Elam tahtına oturan 2. Hallutuş-inşuşinak'ın (M.Ö. 698-693) ilk krallık yılları hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu kralın son krallık yılları kayıtları bulunmuştur. Senahrib Güney Mezopotamya'nın bataklıklarına sığınan Marduk-apal-idin'i büsbütün ortadan kaldırmak için oraya ordu göndermiştir. Asur ordusu güneyde savaşırken Elam ordusu Sippar şehrine saldırmış ve orayı almıştır. Babillilerin yardımıyla Asur kralının oğlu esir tutulup Elam'a götürülmüştür. M.Ö. 694 yılında Hallutuş-inşuşinak kendi müttefiklerinden birini Babil tahtına oturtmuştur, ama bir yıl sonra Asur kralı ani bir saldırıyla Babil'i fethederek yeni kralı tutsak etmiş ve birçok yeri yerle bir etmiştir. Bu savaşın sonucundan mu yoksa Elam'ın iç meselesi dolayısıyla mı Hallutuş-inşuşinak

krallıktan azledilmiş ve sonra da öldürülerek yerine Kudur-nahunte geçmiştir (bazı kaynaklarda bu kralın varlığına bile işaret edilmemekte ve yerine 2. Humban-numena'nın geçtiğinden haber verilmektedir) (Yusifov, 1993: 323).

2.3.4. Kudur-nahunte Dönemi

Kudur-nahunte krallık merkezini Susa'dan Madaktu'ya ve oradan da Hidallu'ya nakletmiştir. Bu iki yer adına Mezopotamya kaynaklarında çok rastlanmakta oysa bu dönem Susa'sından çok az söz edilmektedir. Bu iki merkezin yeri bugün tam olarak bilinmemektedir. Madaktu'nun Susa'nın kuzeyinde bugünkü Dereşehir havalisinde ve Hidallu'nun ise onun doğu tarafında olduğu tahmin edilmektedir. Susa kültürel, dinsel ve ticari merkez olarak önemini korumuş, ancak siyasi önemini kaybetmiştir. Kudur-nahunte ise güçlü bir kral olmadığı ve bütün Elam'ı kontrol edecek güce sahip olmadığı görülmektedir. M.Ö. 692 yılında Asur kralı Senahrib Elam'ın kuzey bölgelerine yürümüştü ve Elam kralını tahttan düşürmüştür. Asur kayıtları onun üç ay sonra çok kötü bir durumda öldüğünü, oysa Babil yıllıkları onun esir edilerek iki ay sonra öldürüldüğünü yazmaktadır (Mecidzade, 1991: 30).

2.3.5. Humban-numena Dönemi

Elam'ın yeni kralı 2. Humban-numena'nın (M.Ö. 692-689) hiçbir tableti şu ana kadar bulunmamıştır. O, Babil kralı Muşe-zib-marduk ile ittifaka girilerek ortak düşmanları Asur ordusu ile savaşmıştır. Onun ordusu Anşan, Parsuaş ve Ellipi birleşik ordularından oluşmaktaydı. Bu savaşta müttefik Elam-Babil ordusunu Elamlılar komuta etmekteydiler. Bu savaşın sonucunu yine iki tarafın kaynakları değişik biçimde göstermektedir. Senahrib'in tabletleri zaferi Asur'a, oysa Babil yıllıkları Elam'a mal etmektedir (Yusifov, 1993: 323).

M.Ö. 689 yılında Babil, aniden Senahrib tarafından kuşatılıp fethedilmiştir. Senahrib, kenti aldıktan sonra bol tahribat yapıp çok sayıda insan öldürmüştür. Bu katliam ve cinayetin, 45 yıl sonra Asur-banipal'ın

Susa'da yapacağı katliam ve tahribatla mukayese edilmesi onun küçük çapta olduğunu göstermektedir. Bu son katliamın daha büyük boyutlarda olduğu söylenmektedir (Zehtabi, 1996: 73).

2.3.6. Birinci Humban-haltaş Dönemi

Babil'in düşmesinden az sonra Elam kralı Humban-numena ölmüştür. Onun ardılı 1. Humban-haltaş (M.Ö. 688-681) da Babil ile yakın ilişkileri olmuş ve olasılıkla onun döneminde Mezopotamya'nın Elam'da tutsak tutulan tanrıları geri verilmiştir. Bu kralın hastalanarak öldüğü kaydedilmiştir. Onun ölümü Babil kroniklerinde böyle anlatılmıştır: Taşrit ayının yirmi üçünde (yaklaşık M.Ö. 681 yılı Ekim ayının ortalarında) kral Humban-haltaş günortasında ani bir hastalığa yakalanıp aynı günün akşamında öldü (Hinz, 1992: 178).

2.3.7. Elam'da İkili Krallık ve İnsicamın Kaybedilişi

Babil kaynaklarına göre 1. Humban-haltaş'ın yerine 2. Humban-haltaş (M.Ö. 680-675) ve Susa kaynaklarına göre 2. Şilhak-inşuşinak oturmuştur. 2. Humban-haltaş Asur'un müttefiki olarak görülmektedir, çünkü Marduk-apil-idin'in kaçkın oğlunu yakalayarak öldürmüştür. Ondan dolayı maktulün kardeşi maslahatı Asur ile ittifak yaratmakta görüp onlara sığınmıştır. 2. Şilhak-inşuşinak ise Humban-numena'nın oğlu idi. Asurlular 2. Şilhak-inşuşinak'ın karşısında müttefikleri olan 2. Humban-haltaş'a destek vermekteydiler. Bu da Elam'da vahit ve merkezi bir hükümetin olmadığını göstermektedir. 2. Şilhak-inşuşinak Susa'da bir tapınak yaptırarak kapısının üstünde kraliçe Dilbat için Elamca bir kitabe yazdırmıştır (Cameron, 1986: 127).

Bu zamanlar Babil'in, bütünlük ve insicamını yitirdiği ve ciddi iç kargaşalar yaşadığı ileri sürülmektedir. Asur'da da kral değişikliği ve ondan doğan karışıklık yaşanmaktaydı. Asur'da Senahrib'in ölümünden sonra oğlu Asarhaddun (M.Ö. 680-669) hakimiyete gelmeye çalışmaktaydı. Hatta

Senahrib'in, oğlu tarafından katledildiği sanılmaktadır. Babilliler ise Asarhaddun'a karşı çıkıp onun karşısında durmak için Elam'ın desteğini aramaktaydılar. Ama Babil şehzadesinin katledilişi bu desteğin verilmediğini göstermektedir. Asarhaddun'un Mısır'a yaptığı askeri seferinde başarısız olması 2. Humban-haltaş'ın bu fırsatı değerlendirmesine neden olmuştur. M.Ö. 675 yılında Elam kralı Babil'in kuzeyinde olan Sippar kentine saldırıp orayı yağmalamıştır. Bu hücumdan az sonra da 2. Humban-haltaş doğal ölümle kendi sarayında ölmüştür (Negahban, 1993: 537).

2.3.8. Urtaki Dönemi

Babil yıllıklarında adı geçen son Elam kralı Urtaki veya Urtak'tır* (M.Ö. 674-664). Bu kralın döneminde Elam'la Asur'un ilişkileri iyi olarak görülmektedir. Onun Asur'un yardımıyla hakimiyete gelme olasılığının olduğu ileri sürülmektedir. Onun krallığında Asur'da tutsak tutulan Elam tanrıları kendi ülkelerine geri verilmiştir. Elam ise Babil'e hiç karışmamaktaydı ve Asur kralı Asur-banipal (M.Ö. 668-627) bile Elam'da kıtlık zamanı oraya tahıl ve yiyecek göndermiştir (Mecidzade, 1991: 30-31).

Bu iyi ilişkiler uzun sürmemiştir. M.Ö. 665 civarında Urtaki aniden Babil'e saldırmıştır; ancak güçlü kral Asur-banipal ordusunu göndererek onu geri oturtmayı başarmıştır. Asur kaynakları savaştan az sonra Elam kralının öldüğünü haber vermektedir (Yusifov, 1993: 323).

2.3.9. Teumman Dönemi

Urtaki'den sonra Elam tahtı ve tacı 2. Şilhak-inşuşinak'ın oğullarından Tamti-humban-inşuşinak'ın eline geçmiştir. Bu kralın adı Asur kayıtlarında Teumman biçiminde kaydedilmiştir. O, bütün taht rakiplerini öldürerek durumunu biraz istikrarlı hale getirmiştir. Bu durumdan dolayı Urtaki'nin üç oğlu Asur'a sığınmıştır. Bazı Elam kaynaklarında 2. Humban-haltaş, Urtaki ve Teumman'ın kardeş olduğu kaydedilmiştir. Oysa bu kral kendisini 2. Şilhak-

inşuşinak'ın oğlu saymaktaydı (Waters, 1999: 473). Yusifov'a göre Urtaki ve Teumman hakimiyeti birlikte yönetmişlerdir (Yusifov, 1993: 323).

Bu kralın bazı imar ve bayındırlık faaliyetleri bilinmektedir. O, Susa'da yeni tapınaklar yaptırmıştır. Onun döneminde Elam'ın zayıf olduğunu anlayan Asur kralı Asur-banipal M.Ö. 653 yılında Elam'a hücum etmiş ve Der'i fethetmiştir. *Ulay* ırmağı yakınlığında vuku bulan bu savaşta Asurlular galip gelip Elam kralı Tamti-humban'ı öldürmüşlerdir (Waters, 1999: 476). Asur-banipal Urtaki'nin ona sığındığı bir oğlunu 2. Humban-nikaş adıyla Madaktu ve Tammaritu adında diğer oğlunu Hidallu hükümdarlığına atamıştır; ama bu bilgileri veren Asur kayıtlarına rağmen bazı kaynaklar Susa'nın bu zaman Atta-hamiti-inşuşinak'ın elinde olduğunu yazmaktadır (Mecidzade, 1991: 31).

M.Ö. 650 civarında Asur kralı Asur-banipal ve Babil kralı olan kardeşi Şamaş-şum-ukin arasında ciddi bir çekişme ve çatışma yaşanmaktaydı. Elamlılar geçmişteki yenilgilerini telafi etmek ve belki de kaybettiklerini almak için bu fırsattan yararlanmaya çalışmaktaydılar. 2. Humban-nikaş Asur'la savaşa kalkışmış ama Der yakınlığında mağlup olmuştur. Aynı işi kardeşi Tammaritu (M.Ö. 652-649) da yapmıştır. O, Keldani Nabu-bel-şumati ile ittifak yaratarak Asur'la savaşa girişmiştir. Savaşta alınan yenilgiden dolayı Elam'da ciddi iç kargaşalar ortaya çıkmış ve Tammaritu çareyi Asur'a sığınmakta görmüştür. Elam tahtına İndabibi veya İndabigaş geçmiştir, ama onun krallığı Tammaritu'nun üç yıllık krallığından da kısa olmuştur. Asur kralı Asur-banipal'ın saldıracağı tehdidinden sonra bu yeni kral katledilerek yerine 3. Humban-haltaş geçmiştir (M.Ö. 648-640) (Stolper, 1984: 51).

Urtaki ve Teumman kelimeleri önceki Elam adlarına benzemiyor. Teumman Hunların meşhur imparatoru Teoman'a çok benzemektedir. Urtaki ise ortak kelimesine benzemektedir. Bu iki kralın ortaklaşa krallık yaptıkları bu benzetmeyi desteklemektedir (Yusifov, 1993: 323).

2.3.10. Elam'ın Sonu

Bundan sonra Elam tarihinde tam bir kargaşa tanığı olunmaktadır. 3. Humban-haltaş ve Asur desteğini arkasında bulunduran Tammartu arasında ciddi bir rekabet yaşanmaktaydı. Bu gergin ortamda Tammartu Asur tarafından Elam tahtına oturtulmuştur. M.Ö. 646 yılında 3. Humban-haltaş Elam tahtından Tammartu'yu kovarak krallığa başlamıştır. Bu ise Asurlulara yeni bir hamlenin başlatılmasına zemin yaratmıştır (Pirnia, 1987: 138).

M .Ö. 645 yılı civarında Asurbanipal büyük bir orduyla Elam'a hücum etmiştir. Elam'ın bir takım kentleri özellikle Susa, örneği görülmemiş çok şiddetli bir yağma ve yıkıma uğramıştır. Bu defa amacının Elam'ı tarih sahnesinden silmek olduğu anlaşılmaktadır. Asur-banipal'ın hatıratı bu yıkım sahnesini şöyle anlatmaktadır: Ben büyük ve kutsal kent, gizemli tanrıların meskeni Susa'yı Asur ve İştar'ın isteğiyle fethettim; saraylarına girdim ve sevinç ve neşe ile orada ikamet ettim. Servet, mal, altın ve gümüşü bol olan hazinelerinin kapısını açtım. Bugüne kadar krallık yapmış kralların topladığı ve benden başka kimsenin ulaşip alamadığı serveti ganimet olarak sahiplendim. Elam krallarının Sumer, Akad ve Karduniaş (Babil) ülkelerinden talayıp Elam'a getirdikleri altın ve gümüşleri, süs eşyalarını, krallık simgelerini, savaş silahlarını; kralların, üstünde oturdukları, uyudukları, yemek yedikleri bütün saray eşyalarını ganimet alarak Asur'a getirdim.

Ben lacivertli kerpiçlerle yapılmış Susa zigguratını, binanın perdahlanmış ve parlak bakırdan yapılmış süslerini kırıp dağıttım. Kimsenin göremediği ve hep gizemli yerlerde yaşayan İnşuşinak, Sumudu, Lakamar, ... gibi tanrı ve tanrıçaları bütün süsleriyle, servetleriyle, eşyalarıyla ve rahipleriyle birlikte Asur memleketine getirdim. Ak mermerden yontulmuş veya bakır, gümüş ve altından dökülmüş otuz iki kraliyet heykelini Asur'a getirdim. Bütün Şadu ve Lamassuları ortadan kaldırdım. Girişlerin süsü olan öfkeli boğaların heykellerini yerlerinden kopardım. Elam tapınaklarını yerle bir ettim ve tanrıları ve tanrıçalarını yağmaladım. Ordum hiçbir yabancıyı giremediği kutsal bahçelere girip surlarını gördü ve ateşe verdi.

Benim tanrıçam İştar'dan korkmayıp atalarıma zarar ve ziyan veren eski kralların mezarlarını yıkarak cesetlerini güneş ışığına maruz bıraktım. Onların kemiklerini Asur'a gönderdim. Ben kralların ruhlarını, onlara adaklar adamayı ve şereflerine içki içmeyi yasak etmekle rahatsız kıldım. Elli beş günde Elam'ı bir harabe ve çöle çevirdim. Kentlerini tuzluk ve çayırılığa çevirdim. Sayıları çekirge sürüsünden fazla olan kralların kızlarını, kralların karılarını, eski ve yeni Elam krallarının ailelerini, valiler ve muhtarlarını, istisnasız olarak bütün uzmanlarını, erkek ve dişi bütün sakinlerini, büyükbaş ve küçükbaş bütün hayvan sürülerini ganimet olarak Asur'a gönderdim. Bütün vahşi hayvanlar benim sayemde bundan sonra oralarda rahat yaşayacaklardır. İnsan sesi, büyük ve küçük hayvanların sesi, sevinç çığlıkları artık orada olmayacaktır (Beyani, 1973: 101-103).

Elam bundan sonra ciddi olarak bir daha baş kaldıramamıştır. Kısa bir süre sonra da 3. Humban-haltaş'ın yakalanarak Asur'a nakledilmesiyle direnişi tam olarak çökmüştür. Bundan sonra Asur kaynakları Elam konusunda bir şey yazmamaktadırlar (Mecidzade, 1991: 32).

2.3.11. Yeni Babil Döneminde Elam

Yeni Babil döneminin başlanması ve yeni sülalelerin kurulması ile Asur'un karşısında yeni bir güç baş kaldırmış oldu. M.Ö. 625-605 aralarında hüküm sürmüş Nabu-pulasar Asur'la savaşmış ve Uruk'ta tutsak tutulan Elam tanrılarını Susa'ya geri getirmiştir (Zehtabi, 1996: 74).

M.Ö. 629. yılından yani Asur-banipal'ın ölümünden sonra Asur devleti çok zayıflamıştır; bu da bölge halklarına bir nefes aldirmiştir. Elam'ın doğusu Anşan'da yerleşen Persler orada hakimiyetlerini kurmaktaydılar. Kuzeyinde ise bir süre sonra Asur devletini tarih sahnesinden silecek Medlerin ciddi teşkilatlanmaları ve hazırlanmaları yürütölmekteydi (Diakonov, 2000: 272). Bu gergin alanda Elam da kuvvetini toplamaktaydı. M.Ö. 6. yüzyılın başlarında Babil kayıtları orada hüküm sürmüş 2. Nabu-kudunasar ile Elam kralı arasında vuku bulmuş savaştan söz etmektedir. M.Ö. 596 yılında vuku

bulmuş bu savaşta, Babil kayıtlarına göre düşman kuvveler çatışmaya girişmeden geri çekilmişlerdir (Yusifov, 1993: 326). Bazı dağınık kaynaklar bu dönemde Susa'nın Babillilerin elinde olduğundan va mahalli hakimlerin onlarla ittifak yarattıklarından haber vermektedir (Cameron, 1986: 167).

2.3.12. Akamenit Krallığında Elam Satraplığı

M.Ö. 7. yüzyılın ortalarından itibaren Akamenitler Elam'ın doğu topraklarından bir kısmını ellerine geçirmişler. Bunlar 2. Kuraş zamanındaki güçlü durumlarına geldikleri zamana kadar Elam'a haraç vermekteydiler (Diakonov, 2000: 272). 2. kuraş (kir) kendine Anşan kralı unvanını vermiştir; Darius zamanında ise Elam tam olarak onun kontrolü altına geçmiştir. O, iki defa Elam'da ortaya çıkmış taht iddialarını ve isyanları bastırmış ve orayı kendine tabi kılmıştır. Araştırmacıların çoğunluğu göre Akamenitler kent hayatı ve uygarlığı Elamlılardan alıp geliştirmişlerdir. Onların her şeyinde ve her alanlarında ciddi olarak Elam etkisi görülmektedir (Purpirar, 2000: 61; Amiyet, 1970: 65) . Akamenitler döneminde Elam bir satraplık haline gelmiş ve adı Uvca, uca veya Huca'ya değiştirilmiştir (Mecidzade, 1991: 32). Bu sözcük çoğu bilimadamlarının yanlış iddialarına rağmen Farsça değil belki Elamlıların bir kolunun adı olmalıdır. Çünkü bu sözcük Perslerin bu bölgelere gelişinden asırlarca önce bu bölgede kullanılmaktaydı (Sinuhe, 246).

3. BÖLÜM

ELAM DİNİ

3.1. Elam Dininin Özellikleri

Bütün eskiçağ topluluklarında olduğu gibi Elamlılarda da Dinin topluluğun her şeyine hakim olduğu ve yaşamlarında çok önemli bir rol oynadığı görülmektedir.

Elam, Mezopotamya ve Batı İran toplulukları dinlerinin karşılıklı etkileşimleri yanında her dinin kendine özgü yanları da bulunmaktadır. Aslında tarihöncesi Elam ve Batı İran'dan Mezopotamya'ya göç eden grupları göz önünde bulundursak (Kramer, 1998: 287) bir takım ortak inançların kime ait olduğu hakkında kesin hüküm vermek mümkün olmayacaktır; ancak göç yönünü nazara alırsak bunların eski Elam ve İran'a ait olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Elam ve Batı İran halklarının çoğu, araştırmacıların büyük çoğunluğuna göre akraba topluluklar sayılmaktadırlar (Balkan, 1990: 18), yani onlardaki ortak inançlar hepsine aittir. Ama Elam'da bu kendine özgülük bir takım meselelerin yanında bazı konularda daha çok görülmektedir. Bu konular kadın, yılan, tapınakların kutsal bahçeleri ve boynuz gibi meselelerden oluşmaktadır (son iki özellikten tapınaklar bölümünde söz edilecektir).

3.1.1. Elam Dininde Yılan

Kramer toplulukların çoğunun kendine has yılan ve ejderha motifleri olduğunu, ancak hepsinin kökünde Mezopotamya motiflerinin etkisi olduğunu ve buradaki motiflerin her yerden eski olduğunu ileri sürmektedir (Kramer, 1999: 143-144). Bütün kavimlerin yılanla ilgili bir dizi maddi ve manevi

eserleri bulunmaktadır, fakat Elam dininde yılanın yerinin başka olduğu görülmektedir. Luristan bölgesinde M.Ö. 6. binyıla tarihlenen ve üzerinde yılan resimleri taşıyan seramikler bulunmuştur (Roaf, 1996: 24). Ayrıca yılan resmi M.Ö. 4. ve 3. binyıllara tarihlenen kapaklar üzerinde, dikey ve kıvrık biçimde çizili olarak kapılar üstünde, kralların resimleriyle beraber olarak, sunak kapları üstünde, balta ve baston gibi eşyaların sapı olarak, dikey olarak saltanat tahtının payelerinde vs. görülmektedir (Hinz, 1992: 47-48). Hatta arkeologların kazıp dışarı çıkardığı bazı binaların (olasılıkla mabetlerin) temelinde yılan heykelleri ve yılan bezemeli kerpiçler bulunmuştur (Labat, 1963: 39). (levha 2)

Elamlılar başta olmak üzere diğer toplulukların da yılanla olan dikkat ve inançları hakkında çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Bazıları yılanın cilt değiştirip yenilediği için yıl, mevsimler, zirai ürünler, doğa, ay ve birçok başka yinelenen ve yenilenen şeylerle birlikte bereket simgesi ve ondan dolayı kutsal bir yaratık olarak saymışlardır (Eliade, 2003: 178). Bu hayvanın bir totem olma olasılığı da vardır ama totemin kutsal olduğu ve bu kutsal toteme dokunmanın yasak olduğu da ileri sürülmüştür (Freud, 1998: 15). Oysa Elamlıların yılanla dokunduğu ve onu ellerine aldığı tasvirler bulunmuştur. Bu eserlerin bazılarında yılan motifleri bir koruyucu güç gibi görünmektedir.

Elam'da hayat ağacına sarılmış yılan tasviri görülmektedir. Bu topluluğa göre yılan yer altı güçlerinin sembolü de sayılmaktaydı. Elamlılar yılanı ilahileştirmişlerdir. Aynı zamanda yılanla insani özellikler addetmişlerdir. İnsan başlı yılanın sadece Elam medeniyetine özgü olup Mezopotamya'da tanınmış olmadığı ileri sürülmüştür. Elam'ın verimlilik simgesi olan birbirine dolaşmış iki yılan Mısır'a kadar yayılmıştır (Yusifov, 1993: 330).

3.1.2. Elam'da Kadının Konumu

Önce de yazıldığı gibi Elamlılar çoğu ilkel topluluklar gibi anaerkillik döneminden de geçmişlerdir. Elamlılar, Hesiodos'un dediği, tanrıçalar, kadın kahramanlar ve kadınların hakim durumda olduğu bir çağı (Razi, 1964: 41)

diğer topluluklardan daha şiddetli, daha kapsamlı ve daha uzun bir sürede yaşamışlardır. Bu ise onların toplumsal açıdan gerçekten hazır olarak bu noktaya vardıklarını ve bu fikirleri sadece bir etki olarak başka bir topluluktan almadıklarını, aşamaları birer birer yaşayarak bu inançları yarattıklarını göstermektedir. Avcılık ve toplayıcılıktan yerleşik hayat ve tarıma geçiş aşamalarını onlar uzun zaman doğayı gözlemleyip bir anaya benzeterek yaşamışlardır.

Eliade'nin yazdığı doğurganlık işinde tekçe faktörün kadın olarak görülmesi, yani biyolojik olarak çocukların oluşumunda sadece ananın rol oynaması (Eliade, 2003: 246), Elamlıların dini inançlarına yansımıştır. Onların kadına verdikleri önem eskiçağ dünyasında örneği az olarak görülmektedir. Mısırlıların dünyanın menşeyini erkeklerden bilme görüşlerinin tersine Elamlılar dünyanın menşeyini dişi varlıktan bilmişlerdir (Razi, 1964: 40). M.Ö. 3. ve 2. binyılda artık birçok anaerkil topluluğun ataerkillik yolunda epeyce yol aldıkları görülmektedir, oysa Elamlıların komşu bir devletle bağladıkları önemli bir antlaşmanın metninin kadın tanrıça ile başlaması bu açıdan çok anlamlı bulunmaktadır.

Elamlılar doğayı iyi gözlemlemişlerdir. Diri varlıkların ölmesi, yerlerine yenilerinin gelmesi, bunların hepsinin nedenini bir dişi varlık olarak görmeleri ve aynı özellikleri toprağa ve tanrılara atfetmeleri onları ana tanrıça kavramına götürmüştür. Yani her şeyin anası bulunmakta, her şey bir anadan neşet almakta ve ondan dolayı itibar bu kanaldan kazanılmaktadır. Bu inanç ve görüş o kadar onların hayatında kök salmıştır ki ataerkilliğin yaygınlaşmaya başladığı bir dönemde bile aşağı yukarı bütün siyasi tarihleri boyunca kurdukları hakimiyet sistemleri bu mesele ile ciddi bir biçimde düğümlenmiştir. Kralın yerine aynı anadan doğan kardeşi geçmeliymiş. Elamlılar böylece varlığın ve evrenin bir ana tanrıça tarafından yaratıldığına inanmışlardır. M.Ö. 6. binyıldan beri çok sayıda çıplak ve göğüslerini iki eliyle tutarak yapılmış kadın heykeli Elam'da ana tanrıça, kadın ve onunla ilgili inançların önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir (Hinz, 1992: 50-51). Bu

heykellerin kemer kısmının çok geniş bir şekilde yapılması doğurganlık ve analık olgusunu vurgulamak amacıyla yapılmıştır.

3.1.3. Elam Tanrılarının Gizemli Yönleri

Elamlılar tanrılarının açıklanamaz özellikleri olduğuna inanmışlardır. Ondandır ki Elamlılar tanrılar için birçok lakap kullanmışlardır. Mesela Zana “bayan”, Napir “tanrı”, Kiririşa “büyük tanrıça”, İnşuşinak “Susa’nın efendisi”, GAL “büyük, yüce” vs. GAL lakabı Humban için kullanılmıştır; tabletlerde bu sözcük İnşuşinak sözcüğünden önce görülmektedir. Humban kelimesi bir kez hece yazısı dışında her zaman bu işaretle yazılmıştır. Asurlular onu Umman olarak yazmaktaydılar. Ayrıca Elamlılar bir grup tanrıya işaret etmek için napratep, pahahutepve pahakikip gibi çoğul lakaplar kullanmışlardır. Şilhak-inşuşinak’a ait bir tablette böyle bir dua görülmektedir: “e nap pahappi aktip nappip” yani “ey koruyucu tanrılar, büyük tanrılar” (Labat, 1963:27).

Akad katipleri Elam tanrılarını belirlemede her zaman sorunlarla karşılaşmışlardır. Bu, Elamlıların Akadlardan çok farklı bir dine sahip olduklarını ve onların dini inançlarıyla özdeşmediğini göstermektedir. Ayrıca Elamlılar tanrılarını düzgün ve açık bir şekilde izah etmeyerek onlara her zaman gizemli bir vasıflar vermekteydiler. Çoktanrılıktan tektanrılığa gidiş sürecinde bir takım tanrı vasıflarının bir tanrıda toplandığı gibi onlar da Elamlıların kendi tanrılarına verdikleri vasıfların ve özelliklerin bir kaçını bir tanrıda toplamışlardır; mesela Ninurta’nın özellikleri sekiz, Adad’ın özellikleri üç ve Şamaş’inki iki Elam tanrısına eşit olarak görünmektedir (Mecidzade, 1991: 57-58). Çiğ tanrı özelliklerinin yok olmadığını ileri sürmektedir; kentler arasında yapılan savaşlarda yenik düşmüş kentin koruyucu tanrısının özelliği, galip kentin koruyucu tanrısına eklenmekte veya meleklerle, cinlere dönüşüp hayatlarını sürdürmekteydiler (Çiğ, 2000: 14). Bu olay bazen kültürel temaslarla da olmuştur. Bir kenti kültürel etkisi altına alan başka bir kentin koruyucu tanrısı diğer tanrının vasıflarını kendinde toplamaktaydı.

3.2. Elam Tanrıları

3.2.1. Elam Ana Tanrıçaları

3.2.1.1. Pinikir

Elam dini konusunda ilk güvenilir bilgiler Akad kralı Naram-sin ve Avan kralı Hita arasında bağlanan dünyanın ilk yazılı siyasal antlaşmasından edinilmektedir. Bazı yerleri kırık olan bu antlaşmada 37 tanrının adı tanık olarak verilmekte ve tablet bu cümlelerle başlamaktadır: “Tanrıça Pinikir (Pinenkir) ve siz göğün (cennetin) iyi tanrıları! Sözümü duyun...”. Bu antlaşma görüldüğü gibi Susa ana tanrıçası Pinikir’in adı ile başlamaktadır.

Bu ise M.Ö. 2200’lerde Elam panteonunun başında bir tanrıçanın durmakta olduğu anlamına gelmektedir. Daha sonralar Pinikir, göklerin (Cennetin) kralı olarak tavsif edilmiştir. Onun adı, Orta Elam devri kralı Şilhak-inşuşinak’ın kızı Utu-e-hihhi-pinikir’in adında olduğu gibi özel adların bir komponentini oluşturmaktaydı. Bu ad “Ben onun dölyatağını(?) Pinikir’e armağan ettim.” şeklinde açıklanmıştır. Akadlılar ise onda bir nevi İştar’ın kişiliğini görmekteydiler. Bütün metinler onun Elamlıların ana tanrıçası olduğunu göstermektedir (Hinz, 1963: 21-22).

3.2.1.2. Kiririşa

Ülkenin güneydoğusunda bulunan ve Basra Körfezi limanı olan eski Liyan kentinin Kiririşa* (büyük tanrıça) adlı başka bir ana tanrıçası olmuştur. Bu sözcüğün bir lakap olma olasılığı bulunmakta ve tanrıça anlamına gelen kiri ve büyük anlamına gelen rişa kelimelerinden oluşmaktadır; Bu sözcük büyük tanrıça, ana tanrıça anlamına gelmektedir. Buna göre ve üstelik Kiririşa adının antlaşmada olmamasından dolayı bazıları Pinikir ile Kiririşa’yı aynı tanrılar olarak addetmekte ve ikinci sözcüğü birinciye bir lakap olarak saymaktadırlar. Ama Orta Elam kralı Untaş-napirişa’nın Dur-untaş kentinde

bunların her ikisinin adına yaptırdığı tapınaklar bulunmuştur. Yeni Elam dönemine ait bir askerin heykeli üzerinde her iki tanrıça tapınaklarıyla birlikte anılmıştır. Ayrıca Hita döneminde Liyan kenti imparatorluğun sınırları içinde olup olmadığı bilinmemekte ve belki bu nedenden dolayı bu tanrıçanın adı antlaşmada geçmemektedir. M.Ö. 710 civarında yaşamış Ayapir (bugünkü Malemir) kralı Hanni bir tablette Kiririşa ve kentin ana tanrıçası Parti'den (Partikir) yardım istemiştir. Bu deliller iddiayı şüpheler altına bırakmaktadır. Liyan'da bulunmuş bütün belgelerde bu tanrıçanın adı görülmektedir. Kiririşa yavaş yavaş güneydoğudan başkent Susa'ya nüfuz etmeye başlamıştır; Orta ve Yeni Elam dönemi kralları Susa'da onun adına birkaç tapınak yaptırmışlar. Başkent'te Kiririşa'nın "tanrıların anası" ve "büyük tapınağın tanrıçası" gibi lakapları olmuştur (Lahici, 1998: 221).

3.2.1.3. Parti (Partikir)

Diğer bir ana tanrıça, anıldığı gibi M.Ö. 710 yılında eski Ayapir kralı Hanni'ye ait belgelerde görülmektedir. Bu belgelerde Hanni, tanrıçalar Parti (Susa metinlerinde Partikir biçiminde yazılmıştır) ve Kiririşa'ya dua etmiş ve onu "tanrıların iyi anası" olarak tavsif etmiştir (Hinz, 1992: 49-50).

Bir ülke içinde çeşitli ana tanrıçaların varlığı şaşırtıcı olarak görülmektedir, ama Elam'ın federal bir sistem ve mahalli güçlerle yönetilmesi her bölgenin bir ana tanrıçası olduğunu beraberinde getirmiştir. Güçlü ve otoriter bir kralın vatanının ana tanrıçası ön planda tutulmaktaydı. Mahalli kayıtlarda ise oranın ana tanrıçası ön planda olmuştur.

M.Ö. 2. binyılda Kiririşa'nın nüfuzu bütün Elam'da hissedilmekteydi. Her bölgenin ana tanrıçası aynı eski önemini korumuştur, ama Susa'da her üç ana tanrıçaya önem verilmiş ve tapınaklar inşa edilmiştir (Razi, 1993: 12).

Pinikir, Kiririşa ve Partikir adlarındaki "kir" hisseceği Türkçe'deki r-z ses değişimine göre bugün Türkçe'de kullanılan kız kelimesinin aynıdır. Sumerce'de ise ki ve sonralar kir şeklinde geçmektedir. Tabletlere göre her üç kelimenin cevherinde dişilik olayı vardır. Elam kayıtlarında bu kelimenin anlamı tanrıçadır.

3.2.2. Humban

Antlaşmadaki 37 tanrı ve tanrıça listesi yerli ve yabancı tanrılardan oluşmaktadır. Pinikir'den sonra ikinci yeri Pahakikip ve üçüncü yeri GAL olarak da bilinen Humban veya Huban almıştır (Asur kayıtlarında Umman biçiminde kaydedilmiştir). Pahakikip zikredildiği gibi bir grup tanrıya işaret etmektedir; bazı araştırmacılar ise onu mustakil bir tanrı saymayarak 2. sırada Humban'ın olduğunu öne sürmüşlerdir. Humban M.Ö. 2. binyıldan Elam'ın sonuna kadar ataerkilliğin yaygınlaşıp iyice oturmasından dolayı panteonun başına geçmekte ve bütün Elam'da tapılmaktaydı. Göklerin tanrıçası lakabını taşıyan Pinikir'in ve sonra Kiririşa'nın eşi olmuştur (Bahar, 1997: 403). Hutran bu evlilikten doğan tanrı olmuştur ve antlaşmada 15. yeri işgal etmiştir. Bu tanrını Asur katipleri Uduan olarak kaydetmişlerdir. Humban da göğün (cennetin) hakimi sayılmaktaydı (Yusifov, 1993: 328).

3.2.3. A-MAL

Antlaşmada tanrılar sırasının dördüncüsünü bir yabancı Mezopotamya tanrısı tutmuştur. Bu antlaşmanın diğer tarafının Akad kralı Naram-sin olması Akad tanrılarının tanık olarak listede yer almalarına neden olmuştur. Bu tanrı A-MAL adını taşımakta ve Akad belgelerinden Sargon'un sevdiği ve saydığı bir tanrı olduğu bilinmektedir (Cameron, 1986: 30).

3.2.4. Zit (Sit)

Sadece adı ve sağlık tanrıçası olduğu bilinen Zit veya Sit, sıranın beşinci yerindedir. Elamca'da *Zitme* sağlık anlamına geldiği için bu tanrıçanın böyle bir sorumluluğu olduğu öne sürülmektedir (Mecidzade, 1991: 52-53).

3.2.5. Güneş Tanrısı Nahiti veya Narunte

altıncı sırada Elamlıların en önemli tanrılarında biri olan güneş tanrısı Nahiti gelmektedir. Daha sonra Nahhunte biçiminde kaydolan bu adın aslında

Nanhunte olduğu ve gündüzün efendisi anlamına geldiği ileri sürülmektedir. Bu tanrının aynı zamanda adalet tanrısı olduğu bilinmektedir (Günaltay, 1987: 80). Elamlıların dışında Persler ve Mezopotamyalıların mitolojilerinde de güneş tanrısı adalet tanrısı sayılmaktadır. O, insanları normal hayatlarında yargılayacaktır. Bir metinde onun hakkında “Bir kral tanrı Nahunte’nin sadık bir kuludur” ibaresi geçmektedir. Bu tanrının adı antlaşmada Nahiti şeklinde yazılmıştır (Hinz, 1963: 26-27) ve bu biçimi ile Medler ve Akamenitlerin su ve ırmak tanrısı Anahita, Anahit ve Nahit’e çok benzemektedir. Perslerin bu eski tanrılarını İran’ın batı bölgelerinde yerleştikten sonra yerli halklardan aldıkları söylenmektedir (Boyce, 1975: 91).

3.2.6. İnşuşinak

Sıranın sonraki yani yedinci yerini Susa kentinin yerli tanrısı İnşuşinak almıştır. Susa’nın git gide artan öneminden dolayı bu tanrı 2. ve 1. binyıllarda Humban ve Kirirşa’dan sonra bütün Elam’ın 3. önemli tanrısı olmuştur. Bu dönemin tabletlerinde genellikle sırayla Humban, Kirirşa ve İnşuşinak’ın adı geçmektedir, ancak bazı metinlerde Humban’dan sonra ikinci sırayı alındığı da görülmektedir. Bu olay daha çok Şilhak-inşuşinak döneminde görülmektedir; bu tanrıya edilen övgüler ve methler itibariyle Humban’dan daha önemli olduğu görülmektedir. Şilhak-inşuşinak’ın yaptırdığı veya onardığı 20 mabetten on tanesi bu tanrıya vakfedilmiştir, oysa Humban, Pinikir, Suhsipa ve Lakamar’a birer tapınak adanmıştır. Bazıları onun sadece kral ailesinde ve kraliyet yazılarında önemli olduğunu, oysa Humban’ın halk arasında daha çok sevildiğini ileri sürmektedirler (Labat, 1963: 29).

3.2.6.1. İnşuşinak Sözcüğünün Anlamı

Bu tanrının adı tanrı ve efendi anlamına gelen Sumerce *IN* veya *EN* ve Elamca Şuşinak’tan oluşmakta ve birlikte Susa’nın tanrısı, Susa’nın efendisi anlamına geldiği söylenmektedir (Rokhzadpur, 1996: 22). Selahi Diker bu kelimeni farklı bir biçimde açıklamaktadır. Ona göre bu sözcük iki Türkçe inçu

(inci) ve sunak (sunan) sözcüklerinden oluşmakta ve birlikte inci kral veya inci efendi anlamına gelmektedir (Diker, 2000: 236-237).

M.Ö. 2. binyılın başlarına tarihlenmiş bir tablete göre bir Elam kralı İnşuşinak'ı "kendi kralı" olarak anmaktadır. Diğer bir kral ona "tanrılar kralı" lakabını vermektedir. Aynı lakapları Orta Elam çağı kralları Untaş-napirişa ve Şilhak-inşuşinak da bu tanrıya vermişlerdir. Ayrıca her kral kendine "İnşuşinak'ın sadık kulu" lakabını vermektedir. En başlardan halk kitlesi ona "yetimler ve mazlumların atası" lakabını vermiştir. Bu adlandırma derin bir bağlılığı göstermektedir. Bu tanrı Asur kayıtlarında gizemli tanrı ve gizemli yerlerde yaşayan tanrı olarak tavsif edilmektedir (Hinz, 1992: 52).

3.2.6.2. İnşuşinak'ın Görevi ve Yardımcıları (İşme-karab ve Lakamar)

Bu tanrıya öbür dünyada insanları yargılamak görevi verilmiştir, yani öbür dünya hakimidir. Onun gücünün kaynağı da bu noktada yatmış bulunmaktadır. İnşuşinak antlaşmada adları yazılmamış iki yardımcısı İşme-karab ve Lakamar ile birlikte öbür dünyanın efendileri sayılmaktadırlar. İşme-karab Akadların Elam'da kabul edilmiş bir tanrıçasıdır. Bu iki yardımcı ölü ruhlarını karşılayıp İnşuşinak'ın huzuruna götürmektedirler; o da onlar hakkında hükmünü vermektedir. İşme-karab eski Babil döneminden ve Lakamar ise Orta Elam döneminden itibaren yaygın olarak metinlerde görülmektedir. İşme-karab'ın adı tabletlerde her zaman Akad logogramıyla yazılmıştır. O nedenle onun Akadca ad taşıyan bir Elam tanrıçası mı yoksa Akad'ın etkisi sonucunda Elam panteonuna girmiş bir Akad tanrıçası olduğu meselesi iyi bilinmemektedir. Akad dilinde "O bizim dualarımıza yakındır." anlamına gelen İşme-karab Elam'ın sonuna kadar varlığını önemli ölçüde sürdürmüştür (Lahici, 1998: 222-223).

3.2.7. Simut ve Manzat

Sıranın sonraki yerinde "Elam tanrısı" lakabını taşıyan Simut veya Şimut gelmektedir. Onun eşi Manzat (Manzit) ise sıranın 18. yerini işgal

etmektedir. Simut'a bütün Elam'da tapılmakta ve saygı gösterilmektedir. Ona Susa, Ayapir ve Avan kentlerinde tapılmaktaydı. Untaş-napirişa'dan önce onun Susa'da bir tapınağı olduğu öne sürülmüştür. Bu kral Dur-untaş'ta onun adına bir tapınak yaptırmıştır. Susa akropolündeki tapınağı harap olmaya yüz tuttuğu zaman Şilhak-inşuşinak'ın kardeşi Simut-nikataş orayı restore etmiştir. Fransız arkeolog Steve eski Hupşen şehrinde bir tapınağın tanrıça Manzat'a ait olduğunu kanıtlamıştır. Bu tanrıça Susa ve Çoğa-zenbil'de *N/N-URU* yani kentin hanımefendisi adlanmakta ve *Belit-ali* sözcüğü onun Akadca karşılığı olarak bilinmektedir. Onun bu iki kentte de tapınakları bulunmuştur. Onun tapınağı eşi Simut'un tapınağının yanında yapılmıştır. Şutruk-nahunte ve Hutelutuş-inşuşinak onun tapınaklarını restore etmişlerdir (Mecidzade, 1991: 53-54).

3.2.8. Siaşum ve Hutran

Manzat'tan önce Siaşum ve ondan sonra yabancı Mezopotamya tanrısı Nin-karak yer almaktadır. Siaşum sözcüğü "Siaşum bir anadır" anlamına gelen Siaşum-umma ve "Siaşum'un dölü" anlamına gelen Par-siaşum gibi ibarelerde bulunmaktadır. Bu tanrıça Yeni Elam döneminde Tanrılar sarayının koruyucusu sayılmaktaydı. Listede Siaşum'dan önce yine Sumer tanrısı Ninurta görülmektedir (Hinz, 1963: 27). Ninurta'dan önce 2. binyılın baş tanrıları Humban ve Kiririşa'nın oğlu sayılan Hutran yer almaktadır. Bu tanrının adı diğer bazı tanrılar gibi Hutran-tamti ve Kiten-hutran gibi bazı kral adlarının bir kısmını oluşturmaktaydı (Lahici, 1998: 222).

3.2.9. Hurbi

Hurbi'nin adı Şimut ve Hutran'ın adları arasında görülmekte, ancak tabletin bozukluğu ve birkaç tanrı adının silinmiş olduğundan dolayı sırası bilinmemektedir (Yusifov, 1993: 330).

3.2.10. Zafer Tanrıçası Narunte

Listenin 20. yerini (bazılarına göre 19. yerini) Elamlıların zafer tanrıçası Narunte (Narute) almıştır. Bu tanrıçanın alçıtaşından yapılan bir heykelini Avan sülalesinin son kralı Kutik-inşuşinak onun adına yaptırdığı bir tapınağa sunmuştur. Üzerinde Akadca yazısı olan bu heykel arkeolojik kazılarda bulunmuştur. Üzerindeki yazı bu anlama gelmektedir: "Benim dualarımı dinle, benim haklarımı koru". Bu eserde Narunte bir koltuğa benzer bir tahtın üzerinde oturmakta ve ikişer ikişer simetrik olan üç çift aslan bu tahtı süslemektedir. Kutik-inşuşinak'ın eski linear Elam alfabesiyle yazılan kırık bir tableti ise bu ibareti içermektedir: "Zafer (Elamca *mete*) Narunte'nin yardımıyla kazanıldı". O, Asur yazılarında yedi şeytanın kızkardeşi olarak tavsif edilmektedir (Negahban, 1996: 124).

3.2.11. Ay Tanrısı Napir

Elam panteonunun diğer önemli tanrılarından biri de ay tanrısıdır. Onun adı her zaman Akad ideogramıyla yazılmıştır. Aydın, ışıklı, parlak anlamına gelen lakabı sipakir-ra'dan adının Napir olduğu tahmin edilmektedir. Antlaşmanın kırık yerlerinden dolayı adı bu listede görülmemektedir. Elamlılar onu da yetimlerin babası saymaktaydılar. Eski Elam metinlerinde adı sık geçmemekte, ancak yeni bir Elam metni onun gücünü böyle anlatmaktadır: "Parlak tanrı Napir, tanrıların koruyucusu" (Hinz, 1992: 55-56).

3.2.12. Su ve Irmak Tanrısı Şazi

Şazi veya Sazi su ve ırmak tanrısı olarak öne sürülmektedir. Yargılarda zor sınavlar yargıcı olarak o seçilmekteydi. Yalan tanıklık edenin hakkında böyle bir yargı verilmekteydi: "O suya girmelidir, ırmaklar tanrısı Şazi burulğan sular içinde onun kafasını kırsın, tanrı ve kralın topuzu onun başına çarpılsın, tanrı ve kralın topraklarından dışlansın" (Hinz, 1992: 127).

3.2.13. Hişmetik

Hişmetik ve Ruhuratir'e Susa ve Çoğa-zenbil'de kral Untaş-napirişa tarafından ortak bir tapınak yapılmıştır. Hişmetik sadece Susa ve Çoğa-zenbil'de bu ortak tapınağın kerpiçlerinden tanınmakta ve adı başka hiçbir yerde geçmemektedir (Labat, 1963: 32).

3.2.14. Ruhuratir

Bölgesel ama önemli bir tanrı olan Ruhuratir kendi nüfuz bölgesi sayılan Ayapir'de Susa'nın İnşuşinak'ına denk gelmektedir. Orada bulunmuş metinlerde tanrı Nahunte ve Ruhuratir'in adları geçmektedir. Nitekim Susa belgelerinde Nahunte ve İnşuşinak'ın adlarının geçtiği görülmektedir. Buradan da onun yer altı ve öbür dünya tanrısı olduğu ortaya çıkmaktadır (Hinz, 1963: 24-25).

3.2.15. Upur-kupak

Upur-kupakın bölgesel bir tanrı olduğu söylenmektedir. Untaş-GAL onun adına Susa'da bir mabet yaptırmıştır. Ondan önce onun adına adanmış hiçbir tapınak bulunmamıştır. Hutelutuş-inşuşinak ona özel bir saygı göstererek Şeluliki kentinde onun adına bir tapınak yaptırmıştır. Untaş-GAL'ın Çoğa-zenbil'de onun adına tanrıça Kiririşa tapınağının yanında bir tapınak yaptırmıştır. Sonralar Şilhak-inşuşinak onun mabetlerini restore etmiştir (Labat, 1963: 30-31).

3.2.16. Nazit

Bir diğer Elam tanrısı Nazit'tir. Onun hakkında fazla bilgi bulunmamıştır. Onun mabedi olasılıkla Humban ve İnşuşinak'ın Çoğa-zenbil'deki ortak tapınaklarının bir bölümünü oluşturmaktaydı, çünkü onun adı bu iki tanrının adıyla birlikte oradaki kerpiçler üzerinde bulunmuştur (Negahban, 1996: 127).

3.2.17. Pelala

Tanrı Pelala hakkında ise kıt bilgiler bulunmaktadır. Onun adı Huhnur yazıtlarında geçmektedir. Ayrıca Asur-banipal yıllıklarında bu tanrının adı zikredilmektedir. Bir takım Elam tanrısı gibi onun da insanlar dünyasındaki sorumluluğu hakkında bir şey bulunmamaktadır (Labat, 1963: 32-33).

3.2.18. Niarzina

Sıranın yirmi yedinci yerinde olan tanrıça Niarzina iki Siaşum, Narunte ve Napir ile birlikte anılmıştır (Hinz, 1963: 27).

3.2.19. Kirvaş

Kirvaşir veya Kirvaş (Kirmaş) ise sadece Hafttepe tabletlerinden öğrenilen olasılıkla o kentin tanrıçalarındandır. O, bir tablette İnşuşinak ile birlikte anılmıştır (Negahban, 1993: 366).

3.2.20. Elam'da Mezopotamya Tanrıları

Bunlardan başka Elamlıların şu ana kadar bilinmediği tanrıların varlığı da muhtemel olarak görünmektedir; her zaman onarım ve restorasyona ihtiyacı olmayan bir takım tapınaklar da olmuş ve bu nedenden dolayı bu tapınak tanrısının adı belgelere geçmemştir. Bunların dışında bir de Mezopotamya etkisiyle Elam'da kabul edilmiş o bölgenin tanrıları olmuştur. A-MAL, Nin-karab, Ninurta ve Aşhara'nın (İşhara, listenin otuz birinci yerindedir) adları antlaşmada geçmektedir. Onların dışında Akad'ın gitgide artan etkisiyle özellikle Susa'da Nergal, Enki, Ningal, Anunitum, İşme-karab ve Orta Elam döneminde Adad, Nabu, Şala, Lakamar, Sin, İnanna ve Nusku'nun adına bulunmuş tapınaklar onların da kabul edildiğini göstermektedir. Bunlar gerçekten kabul edilmiş tanrılar olarak görülmektedir, çünkü onların adına yapılmış tapınaklar dışında metinlerde de sık sık adları geçmektedir. Bunların yanı sıra ender de olsa Enlil, Era-iştum, Kabta, Martu,

Nin-şubur, Sataran, Şamaş, Lama ve Nin-hursak'ın adları de bazı metinlerde geçmektedir (Mecidzade, 1991: 52).

Bazı yazarlar Susa akropolünde bulunan ana tanrıçanın adını, “dağlar hanımı ve efendisi” anlamına gelen ve Sumerce bir kelime olan Nin-hursak olarak yazıp onun Elam menşeli olması olasılığını ileri sürmüşlerdir (Lahici, 1998: 214). Ama adının ender olarak zikredilmesi bu olasılığın çok zayıf olduğunu göstermektedir.

3.2.21. Mezopotamya Tanrılarına Yüklenmiş Yerli Özellikler

Önce de belirtildiği gibi bu yabancı tanrılar birer Elam tanrısının yabancı kelime ile adlandırılmış şekli mi yoksa yabancı bir tanrı oldukları bilinmemektedir. Önemli olan bir diğer mesele budur ki acaba yabancı tanrılar oldukları takdirde Mezopotamya'da taşıdıkları özelliklerin aynısını Elam'da da taşımakta mıydılar? Yani bunlar aynı sorumlulukları ve yükümlülükleriyle mi Elam'da kabul edilmişlerdir? Bu konuda edinilmiş bilgiler onların kısmen de olsa yerli inançlarla karıştırıldığını göstermektedir. Çoğazenbil'de sapı yılan biçiminde olan bir çapa bulunmuştur. Bu çapanın üzerinde tanrı Nabu'nun adı kazınmıştır. Nabu ile yılanın ilişkisinin Elam'da yaratılmış bir yenilik olduğu sanılmakta ve Nabu'nun Mezopotamya'daki özellikleri ile hiçbir alakasının olmadığı öne sürülmektedir. Başka bir örnek tanrıça Şala'da kendini göstermektedir. O Sumer hava ve fırtına tanrısı İşkur'un Akad versiyonu olan Adad'ın eşi olarak bilinmektedir. Ancak Elam kayıtlarında her zaman ondan bağımsız olarak görülmektedir (Mecidzade, 1991: 60).

Burada Elam tarihinde şimdiye kadar iyi bilinmemiş ve sadece tahminler yürütülmüş bir konu üzerinde de durmak gerekmektedir. Neden bu tanrılar Susa'da ve oradan da Elam'da kabul edilmişler ama onlardan daha fazla öneme sahip veya aynı düzeyde olan başka tanrılar kabul edilmemişlerdir? Acaba Elamlıların kabul ettiği oysa bilgi yetersizliğinden bilinmeyen bir takım başka tanrıları da mı olmuştur?

3.3. Elam'da Tanrısal Güç (*Kiten*) İnancı

Elamlıların inandıkları tanrısal ve doğaüstü güçler hakkında az da olsa bilgi edinmek mümkün görünmektedir. Elamlılara göre bütün tanrıların kiten adında gizemli ve doğaüstü güçleri olmuştur (Bahar, 1997: 404). Onlara göre bütün tanrıların kiteni olmuştur; fakat Humban'ın kiteni diğer tanrılarınkinden daha güçlü olup sadece krallara verilmiştir (Mecidzade, 1991: 51). Her tanrının kiteninin sorumlu olduğu işlerde ve alanda daha çok geçerliliği ve etkinliği olduğu sanılmaktadır. Bu kiten krallara verilmekte ve kral o gücün sayesinde krallık yapabilmekteydi. Onu kaybettiği zaman krallığını kaybetmekteydi. Susa'da bulunmuş bazı tabletlerde antlaşmaları bozanın İnşuşinak'ın desteğini kaybedeceği uyarısı görülmektedir. Bazı metinlerde o kişinin öleceği ve bazılarında ise tanrı İnşuşinak'a teslim edileceği yazılmaktadır. Bu son cümle de öleceği anlamına gelmektedir. Çünkü İnşuşinak yeraltı dünyasının hakimi olmuştur. Bu konu Türklerdeki kut inancı ve Perslerdeki "farre-ye izadi" inancıyla benzerlik göstermektedir. Perslerdeki bu inancın kaynağını onlardan daha önceki kavimlerde aramak gerektiği ileri sürülmektedir (Lahici, 1998: 222, 226).

Türklerdeki kut veya tanrısal güç tek tanrı sayılan gök tanrıdan inmekteydi. Kutadgu Bilig'e göre töreyi iyi uygulayan şahsa kut verilmekteydi. Ayrıca herkes kut sahibi olabilmekteydi. Ancak kötü işler yapıp töreyi bozduğu zaman verilmiş kut ondan alınmaktaydı (Başer, 1990: 6-7). Elam dini çoktanrılılık olduğu için her tanrının bir kiteni veya kutu olduğu sanılmaktadır. Kralın giriştiği her alan ve yaptığı işlerde o sahanın tanrısından kut aldığı sanılmaktadır. Bu kelime Akad diline girmiş ve kidinu biçiminde kaydedilmiştir. Bu kitenin bazen fiziksel ama dokunulmaz bir biçime sokulduğu da ileri sürülmüştür. Hatta krallığı kaybetmiş biri hakkında böyle söylenirdi: "O tanrı ... kitenine dokunmuş" (Hinz, 1992: 58).

Elamlıların Aziyanik bir kavim ve dillerinin ise bitişken olduğuna göre bu inancın ortak bir kültür olduğunu söylemek mümkündür. Oysa Perslerin bu inancı Elamlılardan veya Türklerden aldıkları söylenebilir (Lahici, 1998: 222). Balıkçı kuzey Türklerine ait Ak Köbök destanında bu kelimenin Kiden Han adında kullanıldığı görülmektedir (Ögel, 1995: 22).

Elamlılar arasında kut ile kurulmuş kral isimlerin çok fazla olması bu inancın varlığı ve yaygın olduğunu göstermektedir. Kutik-inşuşinak, Kutir-nahunte (üç kral veya vali), Kuduzuluş (üç kral veya vali), Kutir-şilhaha (iki kral veya vali), Kidin-hutran.

3.4. Elamlıların Dini Törenleri

3.4.1. Tanrı Heykelinin Tapınağa Götürülme Töreni

Elamlıların dini törenleri hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. Bunların biri tanrı heykelini taşıyan gruplardır. Bu gibi yürüyüşlerin Mezopotamya'da da yaygın olduğu bilinmektedir, ama bunların görünüşü daha çok mahalli özellikler taşımaktadır. Kutsal bir yeri ziyaret etmek için rahipler, krallar ve erken dönemlerde kral-rahiplerin arkasında yürüyen insanlardan oluşan bu gruplar olasılıkla tapınağa koymak için kendileriyle birlikte tanrı heykeli ve armağanlar götürmekteydiler. Elam topraklarında bulunmuş bu tasvirlerin birinde herkesin elinde yılan benzer ipler ve belki de yılanlar bulunmakta ve heykelin önünde bir çalgıcı oturmaktadır (Hinz, 1992: 58-59). Bu da Elamlılar nezdinde müziğin önemi ve eskiliğini göstermektedir. M.Ö. 8. yüzyılda Ayapir valisi Hanni dönemine tarihlendirilmiş Kule Ferah'taki kaya resimlerinde de çalgıcılar görülmektedir. Kutik-inşuşinak çalgıcılar her sabah ve akşam İnşuşinak'ın tapınağı önünde çalmalarını emretmiştir. Elam müzik enstrumanı Sabun Babil'de Sabitum adıyla tanınmakta ve çok yaygın bir biçimde kullanılmaktaydı (Mecidzade, 1991: 54-55). M.Ö. 4. binyılın ikinci yarısına tarihlenen ve Çoğamiş'te bulunan bir kil parçası üzerinde en eski çalgı izleri bulunmuştur. Bu tasvirde harp, bağlamaya benzer bir enstruman, davul ve zurna çalanlar ve şarkı söyler gibi bir kişiden oluşan bir grup görülmektedir (Nasr, 1976: 136).

Bu grupların gittiği bir mabedin kalıntısı eski Anşan bölgesinde olan Kurangan'da bir dağın başında bulunmuştur. Dağda kazılmış bu tapınağın duvarında böyle dini tören betimlenmiştir. Yüzeyi çok bozuk olan bu anıtta

taçlarının üstündeki boynuzlardan tanrı oldukları belli olan tahta oturmuş bir çift , etraflarında ayakta durmuş kral ailesi ve rahipler, merdivenleri çıkmakta olan kırka yakın adam, hayat suyu ve yılan şekilleri görülmektedir. Buradaki adamlar topluca, yüksekte olan ilahi çifte doğru hareket halindedirler; tek sırada yürümekte ve ellerini dua eder gibi yukarıya kaldırmaktadırlar. Bazıları ise ellerini kemerlerine kadar kaldırmış ve orada çiftleştirmiştir. Birincilerin dua edip diğerlerinin sessizlik içinde onlara eşlik ettikleri sanılmaktadır. Kral halkalanmış bir yılanın üstünde oturmakta ve yılanın başını tutmaktadır. Yılanın yeraltında yaşadığı, yenilenme ve yinelenme olgusunu yaşadığı için yerin doğurganlığı ve verimlilik sembolü olduğu bu sahnede görülmektedir. Kralın sağ elinde tuttuğu bir kaptan bir su ceryanı (olasılıkla hayat suyu) tanrının her iki tarafında duran insanlara sıçramaktadır (Labat, 1963: 38-39).

3.4.2. Kurbanlık

Kurban ve kurbanlık Elam tapınaklarının günlük merasimi olmuştur. Onun dışında başka türlü kurban etme merasimleri de olmuştur. Kral savaşa gittiği zaman Susa'nın ana girişi ve sarayın önünde koç kurban edilmekteydi. Yerel Elam tanrılarına sunulmuş kurbanlıkların yanında öfkelerini uyandırmamak ve beddualarından korunmak için yabancı tanrılara da kurbanlıklar kesilmekteydi. Kutik-inşuşinak bir koyunun yukarı tapınağa (kizzum), bir koyunun ise aşağı tapınağa kurban edilmesini emretmiştir. Bu kurbanlıklar olasılıkla her gün yapılmaktaydı (Hinz, 1963: 30).

3.4.3. Guşun Ayini

İki törenin kurbanlıklarının özel olduğu bilinmektedir. Bu törenlerin biri "Guşun" adlanmaktaydı. Bu tören ve şenlikleri başkentin koruyucu tanrıçası namına yapılmaktaydı. Bu tanrıçanın erken dönemlerde Pinikir ve daha sonra Kirirışa olduğu öne sürülmektedir. Bu tören sonbaharın başlangıcında yapılmaktaydı; törende ise büyük ve iyi beslenmiş koçlar kurban edilmekteydi. Bu tören kral ve kraliçenin huzurunda yapılmaktaydı.

Kurbanlıklar bir ay öncesinden krallık sürülerinden seçilip puhuteppe denilen katipler tarafından kaydedilmekteydi. Bu töreni gösteren bir kaya kabartmasında rahipler ve kahinler çıplak biçimde betimlenmiştir. Bunların yanında ise kurbanlık koyun durmaktadır. Bu kurbanlık koyunun başı üstünde halkalanmış bir çift yılan tasviri görülmektedir (Lahici, 1998: 225).

3.4.4. Tuga Ayini

“Tuga” adlanan diğer tören tanrı Şimut’un şerefine yapılmaktaydı. Aslında bunun bir şenlik festivali olduğu ileri sürülmektedir. Bu festivalde bir boğayı kurban edilmekteydi. Bu törenin zamanı Mayıs ayının ortalarında olduğu tahmin edilmektedir. Kurbanlık hayvan uzak yerlerden temin edilmekteydi. Bir defasında Larsa kralı Gungunum şahsen bir boğayı seçip törende kurban edilmek için Susa’ya göndermiştir (Negahban, 1993: 446).

3.4.5. Şafakta Temizlik Töreni (Sit Şamşi)

Diğer önemli dinsel merasimlerden biri de “güneşin doğuşu” anlamına gelen “sit şamşi” törenidir. Bu tören, güneş doğmadan önce tapınağın avlusunda (*siyankuk*) yapılan baş rahip ve yardımcısının temizlik merasimidir. Bu törende her iki kişi çıplak olması ve her yerlerinin tıraş edilmiş gerekmektedir. Yardımcı, rahibin ellerine su dökmekte ve o da temizlik ayinini yapmaktadır (Roaf, 1996: 74). (levha 3)

Elam’da insanların iş ve iktisadi hayatları da din tarafından iyice etkilenmiş olarak görülmektedir. M.Ö. 2. binyılın ortalarına kadar Kasım ayı “tanrılar tarlalarının düzenlenmesi ayı” ve Aralık “tanrılar tarlalarının sürülmesi ayı” adlanmaktaydı. Çiftçiler ilk önce mabet tarlalarına bakmalı, sonra kendi tarlalarında çalışmalıydılar. Yine de Nisan ayında önce mabet tarlalarını hasat etmeli ve sonra kendi tarlalarının ürününü toplamalıydılar (Hinz, 1992: 70).

3.5. Elam Dininde Fal

Elam kaynaklarında fal ve falcılık ile ilgili metinler bulunmaktadır. Fal kahinler tarafından yapılmaktaydı. Kahinler kurbanlık hayvanların ciğer ve bazı başka organlarına bakmak ve kendinden geçmek yoluyla tanrıların niyeti ve yapacakları işleri tahmin etmekteydiler (Hinz, 1992: 71).

Elam kahinlerinin kehanet yaptıkları sırada çıplak oldukları sanılmaktadır. Susa'da arkeolojik kazılarda bulunan ve M.Ö. 3. binyılın sonlarına tarihlenen asfalta kazılmış bir nakış iki çıplak kahin ve bir koyunun tasvirini içermektedir. Bu kahinlerin arasında iki yılan da görülmektedir (Hinz, 1992: 72).

Hafttepe kazılarında bir takım kehanet tableti de bulunmuştur. Bu tabletlerde de koyun ciğerinden kehanet yapılmaktaydı. Bu tabletlere göre koyun ciğeri parçalara bölünmekte ve bu parçalardaki alamaetlere göre gelecekte haber verilmekteydi. Bu parçalar ve onlara verilen adların sayısı bazen yüz elliye aşmaktaydı. Bu alametlerin çok çeşitli olduğu ve aralarında kabarık olma, artı simgesi, ayak ve daha nice işaretlerin bulunduğu görülmektedir. Her bir işaret farklı bir anlam taşımaktadır (Negahban, 1993: 389-391).

3.6. Elam Tapınakları ve Özellikleri

3.6.1. Tapınağın Koruyucu Ruhları

Elamlılar tapınaklarının iki ruh tarafından korunduğuna inanmaktaydılar. Bu iki ruh Akadca olan Lamassu ve Karibatu adıyla tanınmaktadırlar. M.Ö. 1500-1350 arasında yaşamış olan Elam kralı Tepti-ahar döneminden kalma bir tablette, onun tanrı İnşuşinak adına bir tapınak yaptırdığı ve o tapınağa kendisinin, sevgililerinin ve tapınağın iki koruyucu ruhu Lamassu ve Karibatu'nun heykellerini koydurduğunu yazmaktadır (Negahban, 1993: 402). Şilhak-inşuşinak ise bir tablette Lamassu'ya ait kırık

bir heykeli onardığını bildirmiştir. Bu iki ruh Elam'da çok sevilirken Asurlular onlardan nefret etmekteydiler. Asur-banipal Elam'a karşı yaptığı savaşta zafer kazandıktan sonra yazdırdıkları tabletlerde Lamassu ve Şedu ile birlikte bütün ruhları mabetlerden dışarı attırdığını söylemektedir (Beyani, 1973: 102).

3.6.2. Elam'da Kötü Ruhlar

Elamlılar faydalı ve koruyucu ruhların yanında büyük olasılıkla şer ve kötü ruhların da varlığına inanmaktaydılar. Koruyucu ruhlar tapınakları bu kötü ruhlardan korumaktaydılar. Komşu ülke Babil'de Elam kötü ruhlar ve demonlar ülkesi olarak tanınmaktaydı (Labat, 1963: 37).

3.6.3. Koruyucu Ruhlarla İlgili Yapılan Tören

Elam'da koruyucu ruhlarla ilgili bir tören yapılmaktaydı. Bunlar Tepti-ahar'ın dönemine tarihlendirilen tabletten öğrenilmektedir. Bu metin bu töreni şöyle anlatmaktadır: Hava karardıktan sonra dört kadın rahip tapınağa gelip Lamassu ve Karibatu'nun heykeli önünde uzanırlar. Vali, paşışu rabu yani baş rahip, tapınak bekçileri ve tapınağın rahibi kapıyı onların üzerine kilitleyip mühürlerler. Bu kadınların giysileri çok dar olmalı ve bedenleri şeritlerle sıkıca sarılmalıydı. Bu kadın rahipler ışıkları yakmalı ve sabahleyin bu iki koruyucu ruhtan destek ve himaye istemeliydiler; sonra ise mührü ve kilidi kırıp gitmeliydiler (Negahban, 1993: 365). Bu törende tantanalı gelişleri ve sessizce gidişleri arasında neden bu kadar fark olduğu anlaşılmamaktadır. Elbiselerinin dar olması ve bedenlerinin şeritlerle sarılması da başka bilinmemiş bir konudur. Bazıları bunu tapınaktan bir şey çalmasınlar diye yorumlamışlardır, oysa eskiçağlarda yani dinin tam hakimiyeti çağında böyle bir işin yapılması çok da makul görünmemektedir. Ayrıca gidişlerinde kontrolün edilmelerine dair hiçbir izin bulunmadığı bu iddiayı çürütmektedir.

Elam bölgesinde ilk ziggurat bugünkü İran'ın merkezinde bulunan Kaşan kenti yakınında olan Silk höyüğünde bulunmuştur. Şimdiye kadar

bulunan 32 zigguratın arasında en eski sayılan bu zigguratın üç katı olmuş ve M.Ö. 2850 yılı civarına tarihlenmiştir. 2002 kazılarında bulunan bu zigguratın yanında ortaya çıkmış yedi proto Elam tableti bu tarihin saptanmasında çok yardımcı olmuştur. Elam zigguratlarının en önemlisi ve en büyüğü M.Ö. 13. yüzyılda Untaş-GAL tarafından yapılmış Çoğa-zenbil Zigguratıdır (Şehmirzadi, 2002: 2).

Elam tapınaklarının bir özelliği “siyankuk” adında kutsal avlularıdır. Siyan Elamca'da tapınak anlamına gelmektedir (Labat, 1963: 34).

3.6.4. Tapınakların Kutsal Bahçesi

Elam tapınaklarının diğer önemli özelliği onların “kutsal bahçesi”dir. Susa'daki güneş tanrısı Nahunte ve Dur-untaş'taki ana tanrıça Kiririşa tapınaklarının kitabelerinde bu bahçelere işaret edilmiştir. Asur-banipal'ın zafer stelinde ise “Benim askerlerim şimdiye kadar hiçbir yabancının giremediği ve göremediği kutsal bahçeye girdiler, sırlarını gördüler ve onu ateşe verdiler” ibareleri bu bahçelere değinmektedir (Hinz, 1992: 67). Oradaki ağaçların bir ağaç kopyası olmadığı, daha çok bir simge olduğu, bir yapay biçimleştirme olduğu ve yapılan ibadetlerin ağacın simgelediği şeye yapıldığı ileri sürülmüştür (Eliade, 2003: 270).

3.6.5. Tapınakların Duvarlarına Takılan Boynuzlar

Elam dini ve tapınaklarının bir diğer özelliği öncede de andığımız Elamca'da “husa” adlanan boynuz ve onun önemi meselesidir. Ayrıca Elamlıların sanat eserleri ve mimarilerinde de çok görülen bir motif olmuştur. Elam tapınaklarının yan duvarlarına üçer boynuz takılmaktaymış (Amiyet, 1970: Res. 15). Bu boynuzların Orta Elam dönemi tapınaklarının bir parçası olduğu söylenmektedir. Şilhak-inşuşinak yirmi boynuzlu tapınağı restore ettirmesinden övünmektedir. Asur-banipal ise Susa'yı fethettikten sonra madenden dökülmüş tapınak boynuzlarını koparttığından söz etmektedir. Ninive'deki sarayının duvarları üstündeki tasvirlerde ön tarafında çok büyük

iki sıra boynuzu olan Susa zigguratını betimlemektedir (Mecidzade, 1991: 54). Boynuz bazılarına göre kutsallık ve uluhiyet simgesi olmuştur (Kinal, 1983: 34), bazılarına göre de erkeğin cinsel organını sembolize etmiştir (Lahici, 1998: 235). Bazıları ise onu ayın hilali ile bir tutarak ayın simgesi saymış ve bereket kültüyle ilişkilendirmiştir (Eliade, 2003: 175). Nitekim kadın figürin ve tasvirlerinde bedenin orta kısmı ve göğüsler, verimliliği ve doğurganlığı vurgulamak için abartılı bir biçimde büyük yapılmış veya çizilmiştir; verimliliğin ikinci faktörü sayılan erkek organı da tarlayı süren boğa boynuzunda simgeleştirilmiş ve büyük resmedilmiştir (Lahici, 1998: 235). Bu boynuzlu tasvirler bugünkü İran'ın eski medeniyet merkezleri olan Hazar'ın güney batısındaki Hisar höyüğünde, Silk höyüğünde, Tall-i Malyan'da (eski Anşan), Susa'da, Luristan'da, Bakun höyüğünde, çağdaş Hemedan kenti yakınlığında olan Godintep'e ve bir dizi başka yerlerde bulunmuştur (Vandenberg, 1969: 10, 12, 42, 85, 88, 129, 132). Onların tapınak duvarına takıldıklarına göre ve boynuzun da savunma silahı olduğuna göre koruyucu bir işlevinin de olması muhtemeldir. (levha 4)

3.6.6. Tapınağa Giden Yollar

Elam'ın bütün tapınak tasvirlerinde tapınağa gidenlerin eğri bir yolu izleyerek oraya ulaşırdıkları görülmektedir. Bunun ne gibi bir inancın mahsulü olduğu şimdiye kadar iyi bilinmemiştir. Bunun yılanın hareketi ile bir münasebeti olabilir.

3.6.7. Tapınakların Ekonomik Faaliyetleri

Elam'da tapınakların iktisadi rolleri hakkında mühürlerden, takas ve alışveriş tabletlerinden bazı bilgiler edinilebilmektedir. Susa gibi önemli tarım ve ticaret merkezinde tapınaklar güvenilir bir depo ve rahipler güvenilir bir katip ve muhasebeci olarak rol oynamışlardır. Mühürlerin baskılarında insanların tapınaklara mal depo ettikleri görülmektedir. Tapınağa gelen malların hesabını tutmak için yazılmış tabletler kazılarda bulunmuştur (Hinz,

1992: 30-31). Ayrıca rahipler kendileri de ekonomik faaliyetlere katılmaktaydılar. Bir tabletten bir kadın rahibin bir arsa sattığı bilinmektedir (Lahici, 1998: 227).

3.6.8. Tapınakların Teşkilatı

Tapınakların teşkilatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. M.Ö. 4. binyılda Susa'da bir takım seçilmiş insanların varlığı bilinmektedir. Bunların ölü gömme ve diğer dini işlerde söz sahibi oldukları da bilinmektedir (Vallat, 1997: 135). Bu teşkilatın başında baş rahip gelmekteydi. Baş rahip Akadca paşişu rabu adıyla bilinmektedir. Rahipler ise Elamca *şaten* adını taşımaktaydılar. Hem erkekler hem de kadınlar rahip olabilirlerdi. Kadın rahipler ise Akadca olan ve tapınak kızları anlamına gelen "mertat biti" adıyla tanınmaktaydılar. M.Ö. 1. binyılda kaya kitabeleri Ayapir valisi Hanni'nin devrinde yaşayan Şutruru adlı baş rahipten bazı bilgiler vermektedir (Mecidzade, 1991: 55).

3.7. Öbür Dünya İnancı

Elamlıların öbür dünyaya olan inançları Susa mezarlıklarında bulunmuş yedi tabletten öğrenilmektedir. Biraz karmaşık olmakla birlikte aynı zamanda konuya ışık tutmak açısından çok değerli bulunmaktadır. Birinci tablet, yeryüzünde sadece mutsuzluğu yaşamış bir Elamlıyı konu almış ve bu şekilde başlanmıştır: "Şimdi yükseklere gidiyorum ey tanrım ve efendim". Burada geçen tanrı ve efendinin olasılıkla şahsın koruyucu tanrısı olduğu ileri sürülmektedir. Bu Elamlı, koruyucu tanrısından mezar aşamasını geçtikten sonra büyük tanrılar karşısında hazır olabilmek için elinden tutmasını ve hüküm gününde kendisine destek vermesini dilemektedir. Ondan kendisini gölgeler diyarına götürmesini istemektedir. Hayatta gam ve mutsuzluktan başka bir şey yaşamadığını ve dünya nimetlerinden bir içimlik su ve çorak küçücük bir tarladan başka bir şeye sahip olmadığını vurgulamaktadır (Hinz, 1992: 72).

Diğer bir tablette tanrı İnşuşinak'ın ölümleri hakkında hükmedeceği yazılmaktadır. Ölümleri, öbür dünyada Lakamar ve İşme-karab vasıtasıyla tanrı İnşuşinak'ın huzuruna götürülmekte ve o da onların hükmünü vermektedir (Yusifov, 1993: 329).

Elamlılarda öbür dünya inancı konusunu kanıtlayan diğer kanıtlar mezarlıklardan edinilmektedir. Aşağı yukarı bütün mezarlarda, ölünün öbür dünyada kullanması için en az bir su kabı konulmuştur. Ölü ne kadar yoksul olsaydı bile o kap mezara konulmaktaydı. Zenginlerin mezarında ise daha fazla kap kakak ve kralların mezarında eşya dışında, öbür dünyada ona hizmet etmek için gömülen köle, hizmetçi ve yakınlarının iskeleti bile bulunmuştur. Ayrıca mezarlarda kanallar bulunmuş ve ölüye su vermek için yapıldığı kanaatine varılmıştır (Carter, 1997: 74-75). Bu ise Elamlılar akidesinde suyun da yemek kadar öbür dünya yaşamı için gerekli olduğunu göstermektedir.

Öbür dünya inancı konusunda diğer bir delil onların gömülme tarzıdır. Elam'da bulunmuş ve sağlam bir şekilde ele geçmiş iskeletlerin çoğunda ölünün dizleri karnına kadar bükülerek defnedilmiştir. Bu tür gömülme çocuğun doğumdan önce ana karnındaki durumuna benzemektedir; yani Elamlılar ölümlerini bir daha doğacak inancından dolayı bu şekilde gömmekteydiler (Farahveşi, 1995: 48). Ancak M.Ö. 1. binyılda düz yatırılarak gömülmüş ölümleri iskeleti de bulunmuştur (Miroshedji, 1997: 95).

Asur-banipal Elam kral mezarlarını yıktığını, güneş ışığına maruz bıraktığını, kemiklerini Asur'a gönderdiğini ve en önemlisi gömülmüş hediyeler ve su kaplarının alınmasıyla onların ruhunu huzurdan yoksun bıraktığını yazmaktadır. Onun yazdıkları arkeolojik kazılar sonucunda doğrulanmıştır. Elamlılara göre mezara konulmuş hediyeler ve mezarın keyfiyeti ölüyü rahatlatıp huzursuzluktan kurtarmaktaydı (Beyani, 1973: 103).

Elam'da animizm inancının yaygın olduğu görülmektedir. Onlar ruhların ölümden sonra bedenden ayrılıp gölgeler diyarına göç ettiğine inanmaktaydılar. Elamlıların iyi ve kötü ruhlara inanmaları ve kurban, hediye

ve dua ile kendilerini onlardan korumalarından dolayı Babil metinleri her zaman Elam'ı devler ve demonlar ülkesi olarak anmaktadır (Labat, 1963: 37).

3.8. Ölü Gömme Geleneği

Tarihönesi Elam'da (Susa'da) ölümler yerde kazılan çukurlarda gömülmüşlerdir. Hem Susa 1, hem de Susa 2 dönemine ait bulunmuş çukurların, içindeki eşyalara göre mezar oldukları saptanmıştır (Günaltay, 1987: 147). En eski mezarlarda hiçbir eşyanın bulunmaması bu eşyanın sepet gibi tahtadan ve hasırdan yapılmış şeyler olduğu düşüncesini yaratmaktadır. Mezarlarda hiçbir şeyin bulunmaması öbür dünya inancının olmadığını düşündürmektedir. Ölünün bedeninin ise kırmızı bir renkle boyandığı ileri sürülmüştür. Bu rengin ise İran platosunda bolca bulunan demirin terkiibinden olduğu söylenmektedir (Razi, 1964: 38). Amiyet'e göre bu dönemin ölümlerini önce açık havada bırakmaktaydılar, etleri çürüdükten sonra kafatasını derin bir kase ve kemikleri derin bardaklara koyup yanlarına koyulan kazan ve diğer seramik ve maden eşya ile birlikte gömmekteydiler (Amiyet, 1970: 20-21, Res. 6).

Elam'da çeşitli tedfin gelenekleri görülmektedir. Elamlıların eski ve ilkel toplulukların çoğu gibi ölümler evin tabanı altına gömdükleri ve mezara hediyeyle eşya, yiyecek ve içeceklerle dolu kaplar koydukları öne sürülmüştür. Erken devirlerde bu mezarların derinliğinin az olduğu ve ölümlerin yeryüzünün 20-30 santimetrelğinde gömüldükleri tespit edilmiştir. Ölümü evde gömme geleneği M.Ö. 3. binyılda Susa'da tespit edilmiştir (Carter, 1997: 75). Bu adetin M.Ö. 2. binyılda da yapıldığına dair izler bulunmuştur. M.Ö. 2. binyılın sonlarına ait bir evin bodrumunda bir mezar bulunmuştur (levha 6 ve 7). Mezartaşı kerpiçlerle örülmüş bir ovaldır ve içinde ise üç iskelet ve kaplar bulunmuştur (Amiyet, 1970: Res. 109). Bu geleneğin, ölünün ruhunun dirilerle yemek yiyip diyaloga katılabilmesi için yapıldığı ileri sürülmüştür (Girishman, 1970: 14). Bu adet ölüden vahşet edip kaçma ve evin kapılarını kapatıp

arkada bırakarak uzak bir yerde mesken tutma geleneğinden daha önce olduğu da ileri sürülmektedir (Razi, 1964: 38-39).

M.Ö. 2. binyıldan itibaren yavaş yavaş ikametgahın dışında gömme geleneği yaygınlaşmaya başlamıştır. Kral ve ailelerini tapınak veya ona bitişik yerlerde defnetmekteydiler. Madenin yaygınlaşmasından önceki dönemlerde herkesin toplumsal katmanına göre sadece seramik ve belki de ağaç ve tahtadan yapılmış bir şeyler mezara konulmaktaydı, fakat madenin yaygınlaşmasından sonra mezara konulacak eşya zenginleşmekte ve ölünün iş araçları da onunla birlikte gömülmekteydi (Negahban, 1996: 213).

Elam'da kremasyon geleneğinin uygulanmasına dair izler bulunmuştur. Dur-untaş kentinde bulunan bu izler bir sarayın bodrumunda bulunmuştur. Burada beş mezar bulunmuştur. Önce, kral bütün süs eşyası ve giysileriyle dışarıda yakılıp külü bodrumdaki bu mezarlara gömülmüştür (Amiyet, 1970: 56).

Elam'da ölülerin hem tabut içinde hem de tabutsuz gömüldüğü geleneğinin olduğu saptanmıştır. Bir örneğin dışında diğer tabutlar büyük seramik, çizgili ve çizgisiz balçıktan yapılmış oval kaplara benzemektedir. seramik tabutların ağzına bir kapak konulmaktaydı; bazılarının üstünde ise yivler açılmış ve böylece tabut, hurma ağacı lifinden yapılan asfalta bulaştırılmış iplerle sarılmıştır. Özellikle bu tür tabutlara Hafttepe kazılarında rastlanmıştır (M.Ö. 1500-1350) (Negahban, 1993: 124). Balçık tabutlar ise ölünün üstüne konulmaktaydı. Ölü, hasir döşenmiş bir yere yatırıldıktan sonra etrafına kapacaklar konulup tabutla onun üzeri örtülmekteydi. Büyük kaplar tabutun dışında ve küçükler ise tabutun içinde kalmaktaydı. Bu tabutlar M.Ö. 3. binyılın sonu ve 2. binyılın başlarına kadar kullanılmaktaydı (Amiyet, 1970: Res. 55). Susa'da topraktan yapılan ve silindir biçiminde olan başka bir tabut çeşidi de bulunmuştur. Bu tabutlar iki parça olarak yapılmış ve uçları birbirinin içine girerek bitüm ile sıvanmıştır (Günaltay, 1987: 147). M.Ö. 3. binyıla tarihlenmiş örneği olmayan tek bir tabut çeşidi de bulunmuştur. Silindir biçiminde olan bu tabut tahtadan yapılmıştır. Bu silindir tabut, temas yerlerinde birbirine bağlanan iki yarım silindirden yapılmıştır ve bu tabutun

içine bükük vaziyette bir ölü konulmuştur. Bu tahta tabut asfaltla sıvandığı için zamanımıza kadar gelmiştir (Carter, 1997: 74). (levha 5)

Ölü gömme ev veya ikametgahın dışına nakledildikten sonra, ölünün toplumsal sınıfına göre üç çeşit mezarlar yapılmaktaydı: 1- bir bina ve odanın içinde yapılmış mezarlar, 2- tabutlu mezarlar, 3- toprakta kazılmış mezarlar ve toprakla temas içinde olunan mezarlar (bugünkü normal mezarlar gibi). Binanın içindeki mezarlar veya mezarlık olarak kullanılmış binalar daha çok toplu mezarlar olarak görülmektedir. Bunların genelde ülkenin kralı veya üst sınıfına ait mezarlar olduğu bilinmektedir çünkü yazıldığı gibi öbür dünyada ona eşlik edip hizmetinde olmak için bir takım insanlar da onlarla gömülmekteydi. Hafttepe'deki kral mezarının dışında 21 cesedin bir arada gömüldüğü bir mezarın bulunması ve diğer toplu mezarlar bunu ortaya koymaktadır. Bu mezarlığın krala ait olmasına rağmen küçük bir seramik kap ve yüzüğün dışında her türlü eşyadan boş olması ona açıklanamaz bir özellik vermiştir. Eskiçağlarda talan edilmiş olabilir. Çünkü çağdaşlarının mezarları eşyalarla dolu olarak bulunmuştur. Boş olmasının ne tür bir inancın sonucu olduğu bilinmemektedir (Negahban, 1993: 119-125).

4. BÖLÜM

ELAM DİLİ

4.1. Elam Dilinin Çözülmesi

Bilindiği üzere çiviyazılı metinlerin okunmasına ve şifrelerinin çözülmesine Behistun'daki Akamenit kralı 1. Darius'un üç dilli kitabesiyle başlamıştır. 1802 yılında Grotefend kitabenin birinci sütununun eski Persçe olduğu kanaatiyle onu Zend olarak adlandırmıştır. Sonradan üçüncü sütunun ise Akadca olduğu anlaşılmıştır. Birinci sütunun alfabetik yazı ve üçüncü sütunun hece yazısı olduğu da anlaşılmıştır. İkinci sütun araştırmacıların çabalarına rağmen deşifre edilememiştir. İkinci sütunun çözülme çabaları üçüncü sütun yani Akadca sütundan önce başlamış bu yazı sütunu araştırmacılar tarafından Medce, İskitçe, Susaca ve nihayet Elamca adlandırılmış ve bu sahanın tanınmış uzmanları olan Westergard, Hincks, Rawlinson, Oppert, Norris ve diğerlerinin çaba göstermelerine neden olmuştur. Bu adlandırmalardan özellikle İskitçe adı İskitlerin bir zamanlar Susa'da bulunmuş olduğuna dair görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu yazının çözülmesi yolundaki ilk ciddi gelişme Alman Elamiyatçısı F. H. Weissbach'ın doktora tezi olmuştur. O 1890 yılında yayınladığı "Die Achameniden inschriften zweiter Art" adlı tezinde Akamenit dönemi Elamca'sının büyük ölçüde çözülmesini sağlamıştır. O sıralarda Susa'da Fransız ekibi kazı işlerine başlamıştır; orada bulunan tabletler ise Eski ve Orta Elamca'nın çözülmesinde büyük olanaklar sağlamıştır. Bu konuda ise Fransız araştırmacı Vincent Scheil'in verdiği emekler takdire değer bir seviyede olmuştur. O günden bu yana bir çok Elamiyatçı bu yolda kafa yormuş ve bu dilin büyük oranda çözülmesini sağlamışlardır.

Bu sahada çekilen zahmetler ve verilen emekler diğer iki dile göre daha düşük seviyededir. Bunun sebebi batılılara göre Akadca'yla Arapça ve

Persçe'yle Farsça gibi karşılaştırılacak diller olduğu halde bu dil ile karşılaştırılacak hiç bir çağdaş akraba dilin bulunmayışı (Reiner, 1969: 65) ve ölmüş bir dilin üzerinde fazla çaba harcanmaması gerektiği düşüncesi olmuştur. Bu nedenlerden dolayı diğer iki dil hakkında yaptıkları çok geniş karşılaştırmalı dil incelemelerini bu dil için uygulamamışlardır. Bu konuda karşılaştırmalı incelemeler yapmış König, Bork ve Hüsing gibi araştırmacıların eserleri fazla bağınazlık gösterdikleri iddiasıyla artık itibar görmemektedir. Onlar Elam dilini Kafkas ve Dravid dilleriyle karşılaştırmışlardır (Paper, 1955: 1-2). Cameron ise Elam dilini Kafkas dillerine yakın görmektedir (Cameron, 1986: 14).

4.2. Elamca'nın Yapısı ve Akraba Dilleri

Elamiyatçıların büyük çoğunluğunun yazdığı gibi Elam dili bitişken bir yapıya sahiptir. Bu dil Sami ve İndo-Germen dil ailelerine ait değildir (Negahban, 1993: 26). Ayrıca Elam dili bir takım araştırmacıya göre komşuları Kasların diliyle akraba sayılmaktadır. Hrozny ve bir takım araştırmacılar ise bütün Batı İran halklarının dilini birbiriyle akraba saymaktadırlar (Balkan, 1992: 18; Cameron, 1986: 14-15; Günaltay, 1987: 79). Batı İran bölgesinde oturan bu topluluklar Elam, Kas, Ellipi, Kut, Lullubi ve Subar'lardır. Bunlara Tukriş ve Turukki gibi toplulukları da ilave etmek mümkündür. Tukrişlerin Türkeşler ve Turukkilerin ise yine eski Türkler oldukları öne sürülmüştür (Yusifov, 1999: 145-147).

4.3. Elam'canın Genel Özellikleri

4.3.1. Elam Piktografik Yazısının İcadı ve Yayılma Alanı

M.Ö. 4. binyılın ikinci yarısında Güney Mezopotamya'da yaşayan Sumerler hesaplarını kaydedip saklamak amacıyla piktografik bir yazı icat ettikten az sonra M.Ö. 3. binyılın başlarında Elamlılar (Susalılar) da

komşularından esinlenerek onların ile ortak yanları bulunan bir resim yazısı icat etmişlerdir. Bu piktografik yazı kısa bir sürede çok geniş bir alana yayılarak İran'ın doğusundaki antik Şehr-i Suhte ve kuzeyde ise İran'ın merkezinde bulunan antik Silk kentine kadar ulaşmıştır. Bu sahanın içinde ise önemli merkezler sayılan Anşan'da, Tepe Yahya'da ve Tepe Şahdad'da da bu yazının örnekleri bulunmuştur (Mecidzade, 1991: 2). Elam'ın sınırlarının iyi bilinmediği bir zamanlarda bu yazı, sadece Susa'da, yani Mezopotamya'nın bir uzantısı sayılan ve her zaman oranın etkisinde bulunan bölgede ortaya çıkabilir diye düşünülmekteydi (Mallowan, 1993: 71). Oysa sonralar bu yazının İran'ın doğusunda ve merkezinde ortaya çıkması Elam sınırlarının daha geniş olduğu fikrini ortaya çıkarıp bu uygarlığın daha geniş bir alanda incelenmesi gereği ortaya çıktı. Bazılarının fikrince Elam uygarlığı ve yazısı Silk'e zorla kabul ettirilmiştir (Girishman, 1970: 61). (levha 8, sağdaki tasvir)

Bu yazı sistemi başlangıçta tam bir resimsel yazı niteliğinde idi. Kil tabletler üzerinde hayvanlar, saksılar ve diğer eşya resimleri görülmektedir. Hayvanların sayısı ve diğer hesapları saklamak amacıyla rakam mahiyetinde olan bir takım işaretler kullanılmıştır. Bu yazı sisteminin icadı ve buluşu İran'da Cemdet Nasr döneminden önce başlanmıştır (Mallowan, 1993: 72). Bu yazı şimdiye kadar tam olarak deşifre edilememiştir, ama konunun ticaret ve mal kayıtları olduğu tahmin edilmektedir.

Bu hesap sistemi Elam'da bu şekilde geliştirilmiştir: M.Ö. 4. binyılın 2. yarısında sayım için küçük silindir, sikke biçiminde daireler, küçük ve büyük koniler ve yuvarlar yapıp içi boş bir yuvarın içine konmaktaydı. Bu yuvarın dış yüzeyine ise bir veya iki sıra silindir mühür baskısı yapılmaktaydı. Bir süre sonra bu sayım eşyasının tasviri yuvarın üzerine çizilmekte ve yuvarın kırılmasına ve içindeki sayım nesnelerin ortaya çıkmasına neden olmadan hesaplar tutulabilmekteydi. Belli bir süre sonra da artık bu sayım nesnelerinin yapımına ihtiyaç olmadığı, bir yuvar ve daha sonra bir tabletin üzerine çizilen resimlerden hesabın saklanması mümkün olduğu düşüncesine varılmıştır (Vallat, 1997: 67).

4.3.2. Elam Linear Yazı Sistemi

Bu resim yazısı zaman boyunca gelişip linear bir hece yazısı haline gelmiştir. Böylece bu linear yazı sistemi ile siyasal, ekonomik ve dinsel metinlerin yazılması olanaklı olmuştur. Bu yazıyla yazılmış tabletlerin ilk ve son örneklerinin M.Ö. 23. yüzyılda Avan sülalesinin son kralı Kutik-inşuşinak dönemine tarihlenmesine rağmen daha önce ortaya çıkıp geliştiğinden ve böyle gelişmiş bir hecesel yazı sistemi haline geldiğinden kuşku bulunmamaktadır. Onun M.Ö. 3. binyılın ortalarında icat edildiği tahmin edilmektedir (Hinz, 1992: 35-36). Bugün bize bu yazıyla yazılmış sadece altı kil tablet, on bir taş kitabe ve gümüş vazo üzerinde yazılmış bir yazı kalmıştır (levha 8, soldaki tasvir).

Bu yazının çözülmesi yolunda ilk adımı 1905 yılında Alman araştırmacı Bork atmıştır. O, iki dilli tabletlerin birinin alt kısmında yazılmış yazının yukarıda yazılan Akadca yazının çevirisi olduğunu ortaya koydu. Görüşünün doğru olmasına rağmen bu araştırmacı, tablette bulunan 55 işaretten sadece üçünü doğru anlamıştır. Bu yazı 1961 yılında tam olarak çözüldü (Hinz, 1992: 36-37).

Bu alfabetik yazının ilk aşamasında 150 ve son aşamasında 80 işareti olduğu tahmin edilmektedir. Bunlardan sadece 55'i okunabilmiştir. Bu yazı genelde yukarıdan aşağıya yazılmaktaydı; ancak aşağıdan yukarıya doğru yazılmış olanları da bulunmuştur. Sütunların sırası ise soldan sağdır. Rakam sistemi ise onluk sistemi esasında kurulmakta ve sağdan sola okunmaktaydı (Hinz, 1992: 36).

4.3.3. Elam Çiviyazısı ve Evrimi

Elam hece yazısı sistemi M.Ö. 2200 civarında Kutik-inşuşinak'ın ölümüyle ortadan kalkmış görünmektedir; kazılarda artık bu yazı sistemine ait hiçbir tablet bulunmamıştır. Onun yerini Mezopotamya'nın giderek artan etkisi sonucunda çiviyazısı sistemi almaktaydı. Aslında bu topraklarda çiviyazısının kullanımı ondan çok daha önce başlamıştır. Eski Liyan kentinde bulunmuş

çiviyazılı bir tablet M.Ö. 25. yüzyıla tarihlenmiştir (Günaltay, 1987: 78). Bu metin düzgün çizgilerle yazılmış ve komşu Mezopotamya'da yaygın olan çiviyazısı ile karşılaştırıldığında yakın olmakla birlikte tam bir kopya olmadığı anlaşılmıştır (levha 8, alttaki tasvir). Bu tablette Sumer çiviyazısından farklı olan işaretler bulunmaktadır. Bu metnin dili Elamcadır (Mecidzade, 1991: 6). Gerçi bazıları onun Sumerce olduğunu da ileri sürmüşlerdir (Girishman, 1970: 39).

Çiviyazısının Mezopotamya'dan borç alınmasıyla Elam hece yazısı, zaman içinde ve yavaş yavaş yerini ona bırakmış oldu. Akadların Elam'ı istila etmeleri ise Akadca'nın daha yaygın bir hale gelip Elamca'nın yerine geçmesine neden oldu. Yakın zamanlara kadar yapılmış arkeolojik kazılarda Sargonitler döneminden M.Ö. 1300'lere kadar başlıca örnekleri Naram-sin_Hita antlaşması ve Sive-palar-huhpak'ın tabletleri olmak üzere parmak sayısını geçmeyen Elamca tabletin dışında bütün metinler Akadca yazılmıştır. Bu olgunun daha çok Susa ve etrafındaki yerleşim merkezlerinde vuku bulduğu görülmektedir (Reiner, 1969: 67-68).

Elam'da kullanılan Akadca bazı işaretlerin biçimi, dil özellikleri ve hece değeri açısından Mezopotamya Akadca'sından farklı idi. Hele zamanın geçişi ile daha da farklı bir hale gelmekteydi. Çiviyazısı, Mezopotamya'dan alındıktan sonra Elam'da kendi bağımsız gelişim yolunu izlemiş ve o nedenle üç yönde basitleşmeye doğru gitmiştir: 1- çoksesliliğin azalması 2- benzer sesliliğin azalması 3- ideogram ve determinatiflerin azalması (Reiner, 1969: 69).

Burada şu ana kadar bilinmeyen önemli bir noktanın üstünde durmak gerekmektedir. Acaba neden Elam diline yakın olan Sumer dili alınmayıp da çok farklı bir yapıya sahip Akadların dilini alındı ve uzun bir zaman süresi kullanıldı? 3. Ur sülalesinin şiddetli istilas ve nüfuzu döneminde neden Sumer yazısı kullanılmaya başlanmadı veya en azından o dönemde bazı belgeler o dille yazılmadı? Proto Elam sisteminin yerine bir Akad sisteminin geçtiğini ileri sürülmektedir ama bu değişimin her hangi bir aşaması için hiçbir

yorum ve delil ortaya koyulmamaktadır (Carter, 1997: 78). Avan, Hamasi ve Simaş gibi kentlerin bulunmaması her tür açıklamanın yolunu kesmektedir.

Bazı araştırmacılar bunu Elamlılarda olan aşırı muhafazakarlık özelliğine bağlamaktadır. Onlara göre Elamlılarda ciddi bir muhafazakarlık görülmektedir. Elamca'nın M.Ö. 640'larda yani siyasal çöküş zamanlarında olan bir takım dil özellikleri ve kelimeleri ondan 2000 yıl önceki dil özelliklerinin ve kelimelerin aynısıdır (Hinz, 1992: 46). Gerçi Akad istilası döneminde Akadca ve Akamenitler istilası döneminde de Persçe'nin etkileri olmuştur. Ayrıca Elamlıların çöküş zamanlarında olan tanrıları aşağı yukarı ondan 1500 yıl önceki antlaşmada zikredilmiş tanrılardır (Mecidzade, 1991: 50). Onlar her türlü dış etkileri içlerinde sindirerek korudukları normlara uygun bir şekilde kullanmaktaydılar. Bu da Sakaların Yunan etkisinden uzak kalmak istediklerini hatırlatmaktadır (Herodot, 221-222). Sargon'un istilasından sonra başlayan Akadca kullanımının, İke-halki sülalesine kadar sürdürüldüğünün nedeni Elamlıların bu özelliği olarak ileri sürülmektedir. Ortaya çıkmış ender Elamca tabletlerin ise, geniş tabana yayılamamış o dönemin milli uyanış hareketinin sonucu olduğu sanılmaktadır (Negahban, 1993: 460-461; Hinz, 1992: 90). Akadca'nın yaygın olarak kullanılmasında Susa'nın rolü büyük görülmektedir. Ticari, zirai ve dini merkez olması ve Mezopotamya ile sık ilişkiler içinde bulunması itibarıyla oradan ciddi olarak etkilenip aynı etkinin Elam'ın içine yayılmasına neden olmaktadır. Özellikle Sumerlerin siyasal hakimiyetlerinin sona ermesinden sonra başlayan Babil sülaleleri zamanında bu etkinin daha da derin olduğu görülmektedir (Negahban, 1996: 157).

4.3.4. Orta Elam Döneminde Elam Dili

M.Ö. 13. yüzyıl Elam'ın en parlak dönemi sayılmaktadır. Bu devirde Akadca yazılışı arka plana itilmiş ve neredeyse durdurulmuştur. Bu zaman, Elamca'nın aktif duruma geçtiği görülmektedir. Humban-numena döneminde Akadca yazıların yanında Elamcanın da yazılmasına başlanmıştır ve ondan sonra tahta oturan krallar da bu geleneği geliştirmişlerdir. Akadca'nın

kullanımı azalarak Elamca'nın kullanım alanı genişletilmiş ve Elamca, imparatorluğun resmi yazı dili haline gelmiştir (Cameron, 1986: 78).

Bitişken yapıli dillerin yazılışına uygun olmayan çiviyazısı sistemi ve onunla mutabakat sağlayarak gelişen Elam çiviyazısı sistemi, basitleşme doğrultusunda gelişmekteydi. Bu gelişme seyrinde Elamca'da çoksesliliğin (polifoni) ve aynisesliliğin (homofoni) azaldığı ve fonetik ve alfabetik bir yazı sistemi olmaya doğru ilerlediği görülmektedir (Reiner, 1969: 69-70). Gerçi Elam siyasal hakimiyetinin sonuna kadar bu seviyeye ulaşılması, ama o dönemin Elamcasının hece ve fonemlerden oluştuğı görülmektedir. Oysa alfabeyi onlardan alan Akamenitler kısa bir süre sonra onu fonetik bir alfabe düzeyine kadar getirmeyi başardılar (Hinz, 1992: 44).

Orta Elam döneminde Akadca determinatiflerin çoğı atılmış ve sadece tanrıları belirlemek için kullanılan DİNGİR, ahşap eşyayı belirlemek için kullanılan GİŞ ve şahıs adlarını bildirmek için kullanılan dikey bir çividen oluşan determinatifler kalmıştır. Ama bu dönemde daha önce hiç kullanılmayan ve olasılıkla çoğul bildiren MEŞ determinatifinin kullanılmasına başlanmıştır. İdeogramların sayısında da çok fazla azalma görülmektedir. Kalan önemli ideogramların ise tanrı, tapınak, kadın, un, arpa ve gümüş ve bir takım başka nesnelerin belirlenmesi için kullanıldığı görülmektedir (Reiner, 1969: 69). Akamenit dönemi Elamca'sında bunların sayısının 40 civarında olduğu görülmektedir (Cameron, 1948: 74-78).

Elam dilinde önemli bir problemin, işaretler, ideogramlar ve determinatifler Mezopotamya'da kullanılan işaretler, ideogramlar ve determinatiflerin ya aynısı ya da basitleştirilmiş şekli olduğu ileri sürülmektedir. Orada kullanılan ideogramlar ve determinatifler burada da kullanılmaktaydı. Ondan dolayı o işaretlerin yerli dildeki karşılığı bilinmemektedir. Bunlar özellikle tanrıların adlarında kendini iyice hissettirmektedir ve bu tanrıların Elamca adları bilinmemektedir. Sorunun diğer tarafı, Sumerler ve Elamlıların Azyanik kavimler olmaları ve bazılarına göre Sumer halkının Elam'dan geldiğine göre ortak sözcükler kullanmalarının çok fazla olası olmasıdır. Ama bu durumda bu kelimeler bir kavmin malı olup

diğerinin alıntı yaptığı söylenmektedir. Bu görüşte ortak temele sahip iki akraba topluluğu değil etkileşim yoluyla birbirinden etkilenmiş iki farklı topluluğu ileri sürülmektedir.

4.3.5. Akamenit Sülalesinde Elam Dili

Sumerce'nin Akadlar arasında uzun süre kullanıldığı gibi Elamca'nın kullanımına da Akamenitler döneminde İdari ve yazı dili olarak devam ettirilmiştir. Bu durum M.Ö. 460 yılı yani Akamenit kralı 1. Ardeşir zamanına kadar Elam katiplerinin Akamenit kralları tarafından işe alınıp kayıt ve senet tanziminin onlara verilmesinden ileri gelmekteydi (Hinz, 1992: 44-45). Bu dönemin başlarında Elamca 120 civarında işaret ve 40 civarında ideogramdan oluşmaktaydı (Cameron, 1948: 74). Dönemin sonlarına doğru yani M.Ö. 460 yılına kadar hece ve ideogramların sayısı azalmaktaydı. Eski Persçe sadece sekiz ideogramdan ve 38 ses ve heceden oluşmaktaydı. Bu alfabenin büyük çoğunluğu seslerden oluşmaktadır (Abulgasemi, 1996: 71-72). Eski ve orta Elamca 175 işaret ve ideogramdan oluşmuştur (Hinz, 1992: 45). Akamenit dönemi Elamacasının 3 tane de determinatifi olduğu öne sürülmektedir (Paper, 1955: 6-7).

4.4. Elamca ile Türkçe'nin Karşılaştırılması

Elamca'nın bitişken bir dil olduğuna göre bitişken yapıya sahip olan Türkçe ile ortak kelime ve gramer özelliği olduğu görülmektedir. Bu konuda ilk karşılaştırmayı Koşay yapmıştır. O, bu iki dili karşılaştırarak bazı ortak gramer ve sözcükler saptamıştır. Yusifov ve Selahi Diker de bu konu üzerinde çalışmışlardır.

Aşağıda Elam-Türk akrabalığının önemli bir bağı olan bu dil akrabalığı ve ortak sözcüklerden bir takım örnekler verilmektedir:

Elamca

1- Atta

Türkçe

Ata (Koşay, 1937: 5)

2- Ango	Deniz (Mordtmann, 1870: 9)
3- Anira	Ona- (Mordtmann, 1870: 9)
4- Arta	Otur- Mordtmann, 1870: 15)
5- Aç	Aş (yemek) (Mordtmann, 1870: 15)
6- Hut-ta veya ut-ta	Et- (Zehtabi, 2001: 35)
7- Şak (oğul)	Çağa (çocuk, bebek), (Koşay, 1937: 5) Bu kelimeyi uşak kelimesi ile de karşılaştırmak mümkündür.
8- Dal	Dol- (Mordtmann, 1870: 20)
9- Tir-	dil, de- (Zehtabi, 2001: 35)
10- Kappika	Kapa- (Mordtmann, 1870: 33)
11- Kiç- (Paper, 1955: 38)	Kes- veya biç-
12- Maç- (Paper, 1955: 39)	Biç-
13- Kut-ta	Kat- (Mordtmann, 1870: 36)
14- Kam (Paper, 1955: 6)	Sey, çay, göl (ırmak, su, Altaylarda Yenisay ırmağına Beykem derler, Baykal (İnan, 1998: 35)
15- Taka	Tuğ (Mordtmann, 1870: 55)
16- Kut	Getir- (Koşay, 1937: 6)
17- Par	Bar-, var- (Koşay, 1937: 6)
18- Mur-un, mur-ta (Carter, 1966: 78)	Yer (Başkurt, Kazak, Tatar Türkçesinde yere orun, urın denmektedir) (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, 1992: 984)

19- Tan	Tay(yaka, sahil) (Mordtman, 1870: 56)
20- İke	Eke, ece, igi (Koşay, 1937: 5)
21- Amma	Anne, ana (Zehtabi, 2001: 35)
22- Kiten veya kit-ti	Kut (Koşay, 1937: 5)
23- Tarna	Tanı- (Mordtmann, 1870: 58)
24- Hu(u) (Carter, 1966: 87)	O (işaret)
25- Kik veya gik	Gök (Mordtmann, 1870: 24)
26- Kutu (Diakonov, 2000: 469)	Katır (Diakonov, 2000: 469)
27- Hal	Al (yüksek)
28- Tu-un	Tın (Koşay, 1937: 6)
29- Thari	Tala- (Mordtmann, 1870: 60)
30- İr, er	Er (Mordtmann, 1870: 35)
31- İngi, inge, ike	İni(kardeş,küçük kardeş) (Yusifov, 1999: 149)
32- Ahar (Carter, 1966: 117)	O yer, u yer, ora
33- Tikka (yerleştirmek)	Tik- (dik-) (Koşay, 1937: 6)
34- Şara (şa+ra) (Carter, 1966: 96)	Aşağı (a+şa+ğı) Bu Elam kelimesi Türkçe yön eki "ra-ri" ile yapılmıştır.
35- Ukku	Yukarı, yuga, yüce (Koşay, 1937: 6)
36- Kir (kadın tanrıça)	Kız
37- Ut-	İt- (Mordtmann, 1870: 64-65)
38- Bala-p-me-ma	Balbal (Koşay, 1937: 5)
39- Al-p	Öl- (Yusifov, 1999: 135)
40- Kit-ti	Giz- (Koşay, 1937: 5)
41- Kor-pi	Kar, kol (Koşay, 1937: 5-6)

42- Val	Yol (Mordtmann, 1870: 66)
43- Te-en	Dinle- (Koşay, 1937: 6)
44- Vit	Öt- (gitmek) (Mordtmann, 1870: 70)
45- Am (Paper, 1955: 107)	İm-di(şimdi)

Bu kelimelerin sayısını çoğaltmak mümkündür. Bu ortak kelimelerle birlikte bu iki dilin bazı ortak gramerleri de bulunmaktadır:

1- Her iki dilde görülen geçmiş zaman kipi aynıdır. Bu fiil Elamca'da "da, ta" ve Türkçe'de "di, ti" ile yapılır (Koşay, 1937: 4). Elamca'da "hut-ta" fiili Türkçe'de "etti" demektir.

2- Genetiv eki iki dilde de aynıdır. Bu ek Elamca'da "na" ve Türkçe'de "in" şeklindedir (Koşay, 1870: 4). Elamca "Nappuneta-na" nın Türkçe karşılığı "Nabunaid'in"dir.

3- Sıfat fiilimsi (ism-i fail) Elamca'da "n" ile yapılır (Carter, 1966: 83), Türkçe'de ise "an" ekiyle yapılmaktadır. Elamca "Talu-n", "yazan" demektir.

4- İyelik eki Elamca'da "e" ve Türkçe'de "i-i" ile yapılır. "Hiş-e" Türkçe'de "ad'ı" anlamını vermektedir (Koşay, 1937: 4).

5- Yönelik eki Elamca'da "ki-ka" ve Türkçe'de "ka-ke" ekiyle ifade edilmektedir. Mata-pe-ikki pari-ya ", "Medlere(ke) varam, varıyorum" (Koşay, 1937: 5)

6- Yalın hal Elamca'da hiçbir ek almadan yapılmaktaydı (Paper, 1955: 69), Türkçe'de de durum aynıdır.

5. BÖLÜM

ELAM'DA BİLİM ve TEKNOLOJİ

5.1. Seramik

Elam'ın tarihöncesine baktığımız zaman Susa 1 döneminde yapılmış çok ince seramiklerin bulunması buradaki seramik sanatının çok yüksek bir düzeye ulaştığını göstermektedir. Ubeyt döneminin en ince seramiklerinin Susa 1 seramikleriyle kıyaslanamaz bir seviyede olduğu ileri sürülmektedir. Üzerindeki bezemelerin rengi ve deseni de aynı çizgide devam etmekte ve renk ترکیbi ve konuları açısından bu seramikler döneminin en iyi eserleri olarak bilinmekteydi (Hole, 2001: 33).

5.2. Gelişmiş Fırınlr

Bazı bilimadamları seramiklerin pişirildiği gelişmiş fırınların ilk olarak M.Ö. 6. binyılda Susa bölgesinde ortaya çıktığını savunmaktadırlar. Gerçi bu tarihten öncelere tarihlenen seramikler de bulunmuştur ama bunlar daha çok basit fırınlarda pişirilmiştir; oysa iki bölümden oluşan ve sıcaklığı kontrol edilebilen fırınların ilk ortaya çıkış yerlerinden birinin bu bölgeler olduğu ileri sürülmektedir (Mecidzade, 1991: 2).

5.3. Seramik Çarkı

Susa 1'in ince seramiklerinin çarkta yapıldığı öne sürülmüştür. Biçimleri ve üzerindeki izleri çarkta yapıldıklarını göstermektedir. Bu eserlerden çarkın ilk önce bu bölgede yapıldığı ve daha sonra Mezopotamya'da kullanıldığı ileri sürülmüştür (Durant, 1986: 143).

5.4. Tekerlek

Mezarlarda bulunmuş tekerlek ve arabalardan dolayı tekerleğin de eskiçağlarda Susa'da kullanıldığı görülmektedir. M.Ö. 3. binyılın başlarına ait mezarlarda tekerlek ve bazı mezarlarda ise izleri bulunmuştur (Amiyet, 1970: Res. 37). Bazı bilimadamları bu aletin ilk önce bu bölgede icat edildiğini ileri sürmektedirler (Durant, 1986: 143; Rad, 1995: 35). (levha 9)

5.5. Maden Eritme ve İşleme

Maden işleme ve eritip kalıba dökme konusunda da ilk topluluklardan birinin bu topraklarda yaşayan halklar olduğu ileri sürülmüştür. Elam'da ilk maden eritilmenin M.Ö. 5. binyılda yapıldığı ileri sürülmektedir. Bölgenin zengin maden yatakları madenciliğin gelişmesine uygundur. Ortaya çıkan madeni eserler de bu görüşü desteklemektedir (Mecidzade, 1991: 2).

5.6. Sayı Sistemi

M.Ö. 3. binyılın başlarına tarihlendirilen Proto Elam döneminin tabletlerinde onluk sayı sistemi kullanılmıştır. Bu tabletlerde 1, 10, 100, 300, 1000 ve 10000 rakamları kullanılmıştır (Hinz, 1992: 34). Daha sonra çiviyazısının kabulüyle altmışlık sistemin de kullanıldığı görülmektedir.

5.7. Saban

M.Ö. 4. binyıla ait bir mührün baskısında insanların kol gücünü kullanarak üç dişli saplı sabanlarla yeri işledikleri görülmektedir. M.Ö. 3. binyılda ise artık bu iş için hayvanların gücü kullanılmaktaydı (Hinz, 1992: 30).

5.8. Sulama ve Su Kanalları

M.Ö. 5. binyıla tarihlendirilmiş geniş su kanalları, burada sulama sisteminin iyice oturduğunu göstermektedir. Bölge ırmaklarının suyunun arklara akıtılmasıyla tarımın geniş boyutlara ulaştığı ortaya çıkmıştır (Negahban, 1993: 466). Bu kanallar Akamenitler dönemine kadar kullanılmıştır. Her ne kadar yanlış biçimde "Darius Kanalı" olarak adlandırılmış olsa da, kral Untaş-napirişa'nın Dur-untaş kentine su getirmek için kazdırdığı kanal bugün bile bölgenin şeker tarlalarını sulamak için kullanılmaktadır.

5.9. Kemerli Girişler ve Kubbeli Tavanlar

Mimari alanında kemerli girişler ve kubbeli tavanın en eski kullanım yerlerinden biri eski Kapnak (bugünkü Hafttepe) kenti olduğu ileri sürülmektedir. M.Ö. 2. binyılın ortalarına tarihlendirilen bu uygarlık merkezinde bu eserlerin ilk örneklerinden biri bulunmuştur. Büyük odalarda ve salonlarda hiçbir sütun kullanmadan bu tavanların yapıldığı mimari ve inşaatla ciddi bir ilerleyişi göstermektedir (Negahban, 1993: 44). (levha 10)

5.10. Takvim

Elam takvimini oluşturan on iki ayın sırası Akad'ın ondan sonra uzun bir süre boyunca komşularının ciddi etkilerine maruz kalmıştır. Akad sülalesinin hakimiyeti boyunca ay adları sırasında sırada sadece iki Elam ayının adı kalmıştır. Mezopotamya'dan alınan on ayın ikisi olan Adar ve Abum ise kendi yerinde kullanılmamaktaydı. Oradan farklı olarak değişik sıralarda kullanılmaktaydı. Diğer sekiz ayın sırasının da çok karışık olduğu söylenmektedir. Aşağıdaki liste Elam aylarının adlarını göstermektedir. 3. ay ve 9-12. ayların sırası kesin olmadığı, birinci ve beşinci ayların yerinin kesin olduğu öne sürülmektedir : (Hinz, 1963: 37)

1. Lanlupe

Ekim

2. Halpat	Kasım
3. Gizir- zu(n)- Kaliki	Aralık
4. Elamat	Ocak (Bu ayın adı Akamenit takviminde de aynı sırada Alame adıyla kullanılırdı.
5. Zililitum	Şubat (Bu ayın adı Zillatam adıyla Akamenit takviminde de aynı sırada kullanılırdı.
6. Hurşupi	Mart
7. Papakum	Nisan
8. Alalima	Mayıs (Bu ay Akamenit takviminde 6. sırada Alilit adıyla kullanılırdı.
9. Kazip	Haziran
10. Tati	Temmuz
11. La(n)hum	Ağustos
12. Tarpit	Eylül

Hafttepe kazılarında ortaya çıkan tabletlere göre oluşturulan Elam aylarının adları aşağıdaki gibidir. Soru işareti taşıyanların yerleri kırık olduğu için tahminidir:

1. İTU Adari
2. İTU Seri
3. (İTU Pit-babi)?
4. (İTU Dingir-mah)?
5. İTU A-(bi)
6. (İTU Lalubie)?
7. İTU Sebusebi
8. İTU Seri-URU
9. İTU Tamhiri

10. İTU Sililiti

11. İTU Hultupie

12. İTU Sabati (Negahban, 1993: 367).

5.11. Tartı ve Hacim Sistemi

Elam tartı ve hacim birimleri hakkında hiçbir bilgi bulunmamıştır. Orta Elam dönemine ait Hafttepe kazılarında Mezopotamya birimlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu birimlerin Babildeki değerleriyle aynı olup olmadığı bilinmemektedir.

Tartı birimleri:

1. Şekel	8 gram
2. Mana	480 gram
3. Gu-un	Yaklaşık 28 kilo 300 gram

Hacim birimleri:

1. Gur Bu birim eski ve orta Babil'de 250 litre ve yeni Babil'de 180 litreye denk gelmektedir.

2. Pi gurun beşte biri veya altıda biri

3. Ban miktarı bilinmemektedir.

4. Sila miktarı bilinmemektedir (Negahban, 1993: 404).

6. BÖLÜM

ARKEOLOJİK VERİLERE GÖRE ELAM KÜLTÜRÜ

6.1. Seramik

6.1.1. Neolitik-Kalkolitik Çağlar

İran'ın en eski yerleşim bölgelerinden birinin Batı İran eyaletleri olduğu söylenmektedir. Bugünkü Kirmanşah, Elam, Huzistan eyaletleri Bereketli Hilal bölgesinin üstündedir ve tarım ile ilgili ilk bulgular da bu bölgelerden bulunmuştur (Roaf, 1996: 24,34). M.Ö. 9. binyıla tarihlenen Şanidar'da ilk hayvan evcilleştirme izleri bulunmuştur (Childe, 1998: 50). Hayvanın evcilleştirilmesinin Doğu Akdeniz ve Anadolu'da M.Ö. 11-10 binyıllarda yapılmış olduğu da ileri sürülmektedir (Alizade, 1999: 65). M.Ö. 8. binyıla tarihlenen Kirmanşah eyaletindeki Ganc-i dara'da bulunan seramik kap tahlılın saklanması için kullanılmaktaydı (Lahici, 1998: 82).

Elam'daki Alikoş yerleşim merkezi yaklaşık binyıl sonraya yani M.Ö. 7. binyıla tarihlenmektedir. Bu zamandan başlayan yerleşmeler M.Ö. 7. binyılda kendini İran'ın başka yerlerinde de göstermektedir. Bu yerleşim merkezlerinden Hazar'ın güney doğusunda bulunan Huto mağarası, Kirmanşah'ta bulunan Tepe Sarab ve Azerbaycan'daki Hacı Firuz'u göstermek kabildir. Bu merkezlerde hayvancılık, hayvanları evcilleştirme, balçık evler, seramik yapımı ve tarımın izlerine rastlanmıştır (Lahici, 1998: 82).

Bu yerleşim merkezleri arasında Silk'te bulunan buluntuların özel bir yeri vardır. Buradaki arkeolojik katmanlar İran'ın tarihöncesi toplulukları ve eserleri hakkında iyi bilgiler vermektedir. Bu höyükte bulunan en eski

buluntular M.Ö. 5. binyıla tarihlenmektedir (Childe, 1998: 51). Bu dönemlerde artık Şuşin'de da yerleşilmeye başlanmıştır. Bu bölgede bulunan Cevi, Caferabat, Çoğamiş ve Bendbal höyüklerinin tarihi M.Ö. 5. binyıla inmektedir (Dollfus, 1997: 10). Bunların arasında ise Çoğamiş en eski ve önemli yerleşim merkezi unvanını kazanmıştır (Wright, 1997: 135). Susa ise M.Ö. 6. binyılda meskunlaşmaya başlamıştır. Bölgenin elverişli şartları tarımı olanaklı kılmış ve onunla paralel olarak seramik yapımı da başlamıştır. Susa'nın ilk yerleşim devri yani M.Ö. 6. binyıla tarihlenen seramikleri fırınlarda pişirilmiştir (Mecidzade, 1991: 2). Susa'nın elverişli koşulları kısa bir sürede insanların oraya akmasına neden olmuş ve M.Ö. 5. binyılda kentleşme süreci iyice hızlanmıştır.

Silk'in ilk seramikleri ilkel fırınlarda pişirilmiş kırmızılı seramiktir. Onun üzerine hasırdan örülen bir sepete benzer yatay ve dikey siyah çizgiler çizilmiştir. Balçıktan yapılp pişirilmiş bir iğn bulunması Silk insanının dokuma sanatını bildiğini göstermektedir (Girishman, 1970: 12-13). Kemikten yapılan ve belli aralıklarla çakmaktaşıdan dişler yerleştirilen oraklar ise bu devrin insanının ekme, biçme ve aşınma kavramlarıyla tanış olduğunu göstermektedir (Frankfort, 1989: 50). Silk'te ayrıca bakırdan yapılan süs eşyası, sedef ve taştan yapılan gerdanlık, yüzük ve kemikten yapılan bir bıçak da bulunmuştur. Bu bıçağın destesi kısa etek giymiş bir insan biçimindedir. Bu insan biçimli bıçak destesi Yakın Doğu'nun en eski insan heykeli sayılmaktadır (Girishman, 1970: 13-14). (levha 11)

Silk'in bu eski uygarlığı M.Ö. 4. binyılda bir çok yerde yerini Elam ve Susa medeniyetine bırakmıştır. Bu zamandan sonra M.Ö. 4. ve 3. binyıllarında artık İran'ın bir çok yerinde Şuşin ve Elam seramikleri görülmektedir. Silk höyüğünde ortaya çıkan kül tabakası ve ondan hemen sonra ortaya çıkan Susa uygarlığı eserlerinden bu kültürün Silk'e zorla kabul ettirildiği öne sürülmektedir (Girishman, 1970:34).

6.1.1.1. Susa 1 Seramikleri

M.Ö. 5. binyılın başlarında görülen ilk Şuşin seramikleri basit, bezemesiz ve sarımtıraktır. Bu binyıl boyunca seramikler rengini korumuşlar ama bazı yenilikler ilave edilmiştir. Sarımtırak renkleri üzerine gri, kahve rengi, siyah ve zeytin renginde olan bezemeler çizilmiştir. Genelde üzerleri ıslak elle perdahlanmış ve düz hale getirilmiştir. İyi pişmiş ve cilasızdır. Arı hamurlarının içinde bazı bitkisel maddelerin kalıntısı görülmektedir. Binyılın ortalarından itibaren ilk defa bu topraklarda icat edilen seramik çarkının kullanılmaya başladığı görülmektedir (Durant, 1986: 142-143; Mecidzade, 1991: 2; Rad, 1995: 35). Bu malzemeden çeşitli biçimde kaplar yapılmıştır. Bunların en yaygını leğen, kase ve testidir. Küp, tabak ve tepsi biçimli kaplara da çok rastlanmaktadır. Bu seramiklerin bazıları çok ince yapılmıştır ve kalınlıkları yumurta kabuğu inceliğindedir (Dollfus, 1997: 27-30). (levha 12, üstteki tasvirler)

Susa'da yapılan kazılarda döneminin emsalsiz eserleri sayılan çok zarif ve gelişmiş seramikler ortaya çıkmıştır. M.Ö. 5. binyılın son çeyreğinden M.Ö. 4. binyılın ilk çeyreğinin ürünü olan ve Susa 1 (Susa A olarak da bilinir) (M.Ö. 4300-3800) seramikleri adlandırılan bu sarımtırak eserlerin arı hamurları olup çarkta yapılmış ve el veya düz bir aletle cilalandırılmışlardır. Bu kaplarla birlikte cilalı kırmızı, cilalı gri ve bazı kabaca yapılmış kaplar da bulunmuştur. Yaygın biçimler vazo, tabak, kase, leğen ve testi olarak görülmektedir. Bu sarımtırak kaplar çok ince ve bezemelidir. Doğadan ilham alınmış bu bezemeler genelde siyahla çizilmiştir (Dollfus, 1997: 29) Bu natüralizm stilinde, hayvanlar, bitkiler, akan su ve geometrik resimler görülmektedir. Susa nekropolünde iki bini aşkın mezarlarda bulunan bu eşyaların sayısı dört binden fazladır (Mallowan, 1993: 25). Susa 1'in bu ince eserleri üç tür olarak gruplandırılmıştır:

- 1- Ayaksız ince ve uzun vazolar
- 2- Kulpsuz geniş tabaklar
- 3- Oval biçiminde büyük testiler (Günaltay, 1987: 138)

Susa 1 döneminin bu eserleri incelik, güzellik ve sanat açısından dönemin eserleriyle karşılaştırılamayacak bir seviyededir. Bu eserler oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Bu seramiğin izleri İran'ın her yerinde, Hindistan'da İndus vadisinde (Campbell, 1998: 180), Kuzey Mezopotamya'da Ninive 5 kültüründe ve Habur vadisinde görülmektedir (Mallowan, 1993: 72).

Wooley Susa 1 seramiklerini Ubeyt'in en iyi seramikleri ile karşılaştırdıktan sonra onların çok üstün bir düzeyde olduklarını yazmıştır (Hole, 2001: 33).

Anşan'ın tarihöncesi seramiği (Bakuntepe) M.Ö. 4. binyılın ilk yarısına tesadüf etmektedir. Susa 1 ile çağdaş olan bu seramikler sarımtırak, bazıları ise kahve rengine yakındır. İnce ve arı hamuru olan bu seramikler çarkta yapılmıştır. Fırın ateşinin azalıp çoğalmasının sonucu olarak seramiklerin rengi her tarafta yeknasak olmamıştır. Kase, testi, bardak vs. gibi çeşitli biçimlerde seramikler bulunmuştur. Üzerlerinde hayvan, bitki ve az sayıda sun'i resmedilmiş insan resimleri ve kompleks geometrik resimler bulunmaktadır (Vandenberg, 1969: 41).

Luristan'ın önemli yerleşim merkezi sayılan Tepe Giyan'da ise siyah bezemeli sarımtırak seramikler bulunmuştur. Susa 1 seramikleri ile çağdaş olan bu seramiklerde geometrik çizgiler, karışık resimler, bitki ve hayvan tasvirleri görülmektedir (Vandenberg, 1969: 89).

Elamlıların yüksek yaratıcılık ve hayal güçlerinin ürünü olan bu kapların üzerindeki tasvirlerin açıklanması sanat tarihçilerini bazen zor duruma sokmaktadır. Elamlılar tabiattan aldıkları tasvirleri soyut kavramlarla birleştirmiş ve açıklanması zor stilize edilmiş tasvirler yaratmışlardır. Örneğin İran'ın bir çok yerinde bulunan ve Elam'ın etkisi olarak bilinen geçi boynuzları çok büyük ve yuvarlak biçimde iç içe girmiş olarak çizilmiştir. Bir takım kaplarda ise kuşlar çizilmiş ve boyunları çok uzun bir biçimde resmedilmiştir. Bu tasvirlerde bedenleri çok uzun bir biçimde çizilmiş köpekler de görülmektedir (Amiyet, 1970: Res. 6).

6.1.1.2. Susa 2 Seramikleri

Susa 1 dönemi Susa 2 dönemi (Susa B olarak da bilinir) izlemiştir (M.Ö. 3800-3100) (Potts, 1999: 84). Arkeolojik kazılarda bulunmuş bir kül tabakası Susa 1 devrinin bir yangınla sona erdiğini göstermektedir. Buna rağmen bölgenin terk edilmediği ve az sonra Susa 2 döneminin başladığı ileri sürülmektedir (Canal, 1997: 41-42). Bu dönemin seramiği önceki döneme göre çok gerilemiş bir vaziyettedir. Susa 1'in ince ve boya bezemeli seramiği yerini Susa 2'nin kabaca yapılmış seramiğine bırakmıştır. Frankfort'a göre bu yangın ve seramiklerdeki büyük değişiklik bir saldırı ve yeni topluluğun yerleşmesinin göstergesidir. Oysa bazı araştırmacılar bunu madenin giderek yaygınlaşmasına bağlamaktadır. Onlar Susa 2'yi Susa 1'in devamı saymaktadırlar (Günaltay, 1987: 144-146). (levha 12, alttaki tasvir)

Susa 2 seramiklerinin kaba yapılmış dışa eğik ağız, geniş kulpları ve iyi arındırılmamış hamurları vardır (Le Brun, 1997: 55). Bu tip seramiklerin Uruk seramiği olduğu, ilk önce Güney Mezopotamya'da ve az sonra Şuşin'de böyle seramiklerin yapıldığı söylenmektedir (Amiyet, 1970: 23). Genelde kırmızı kilden yapılan bu eserlerin rengi, fırın ateşinin çok olduğu zamanlarda koyu gri ve hatta siyaha bile çalmaktadır. Vazolar büyük ölçüde kaybolarak yerini uzun testilere bırakmıştır. Üzerlerindeki boyalar ise dikkatsizce sürülmüştür. Bu seramiklerin yanında başka renkte olan seramikler de bulunmuştur (Günaltay, 1987: 147-148).

Susa 2 seramikleri geniş bir alana yayılmıştır. Batıda Akdeniz, doğuda ise Orta Asya ve Doğu İran sınırlarına kadar ulaşmıştır. Bu dönemin seramiklerine Filistin'de, Anadolu'da, Kuzey Suriye'de (Günaltay, 1987: 142-143), Kuzey Mezopotamya'da (Girishman, 1970: 37-38), bütün İran platosu ve Orta Asya'da (Nasr, 1976: 136) ve İndus vadisinde (Campbell, 1998: 180-181) rastlanmıştır.

Bu dönemin seramikleri üzerinde geometrik şekiller, tabiat sahneleri, kuşlar, deniz hayvanları ve insan tasvirleri görülmektedir. Aslanlara ve yılanlara galip gelen hayvanlar tanrısının tasviri bu dönemin seramikleri

üstünde görülmektedir. Bazen balık tasviri de görülmektedir (Amiyet, 1970: 24). Aynı özelliklerin Susa 2 ile çağdaş olan Tepe Giyan'ın 4. katında görüldüğü, oysa bu seramiklerin daha iyi pişirildiği ileri sürülmektedir (Vandenberg, 1969: 89).

6.1.2. Eski Elam Dönemi Seramikleri

Susa 3 veya Susa C dönemi Proto Elam yazısı ile paralel olarak tarihlenmektedir, yani yaklaşık M.Ö. 3100-2900 yılları arasına (Potts, 1999: 84). Bu devrin seramiklerinin Susa 2'ye yakın olduğu öne sürülmektedir. Bazıları Susa 2 seramiklerinin Akadlar sülalesinin kuruluşuna kadar devam ettiğini öne sürmüşlerdir (Vandenberg, 1969: 77). Bu döneme ait yeni formlar ortaya çıkmıştır. Hamurları iyi arındırılmamış ve kap yüzeylerine asla perdahlanmamıştır. Biçim olarak da daha çok tabanları düz testiler ve tepsiler ve ağız kalın leğenler bulunmuştur. Bu kapların üstünde sarımtırak fon üzerinde kırmızı bezemeler çizilmiştir (Le Brun, 1997: 55). (levha 13)

Elam'ın tarihi devrinin başlangıcı sayılan M.Ö. 3. binyılın başlarından aynı binyılın sonlarına kadar seramik sanatı bazı değişikliklere uğramıştır. Bu devrin seramikleri bezeksiz, sarımtırak ve arı hamurludur. Bu döneme ait ender kırmızı bezekli seramikler de bulunmuştur. Susa 2 seramiklerine benzer seramikler bu dönemde ve bu katmanda bulunmuştur. Bu devirde Mezopotamya sanatının etkisi de görülmektedir (Amiyet, 1970: 32).

6.1.3. Orta Elam Dönemi Seramikleri

Elam'ın M.Ö. 2. binyıl seramiklerinin özelliklerini bazı başka merkezlerden ve daha ayrıntılı olarak öğrenmek mümkündür. Bunlar Susa'nın dışında Hafttepe (eski Kapnak) ve Tall-i Malyan (eski Anşan)'dır. Bu dönem Susa'sının bazı seramikleri 3. Ur ve İsin-Larsa krallıkları devrinin seramiklerine benzemektedir (Carter, 1997: 73).

6.1.3.1. Anşan Seramikleri

Eski Anşan'da bulunan seramikler sarımtırak ve bezeksizdir, hamurları ise iyi arındırılmamıştır. Bu seramikler daha çok fincan, kase ve vazo biçimlerinde görülmektedir. Bunların, Çoğa-zenbil'de ortaya çıkarılan seramikler ile benzer yanları bulunmaktadır (Carter, 1996: 131).

6.1.3.2. Hafttepe Seramikleri

Hafttepe seramikleri iki gruba bölünmüştür:

1- Bezeksiz sarımtırak ve az sayıda gri çanak çömlek

2- Koyu ve açık kahve renkle bezenmiş geometrik şekilleri olan seramikler

İkinci grubun sayısı çok azdır. Daha çok diğer gruptan bulunmuştur. Bu seramikler çarkla yapılmış ve topraklarına biraz kum karıştırılmıştır. Çoğunluğu kulpsuz ve tabanları daha çok sivri ve yuvarlaktır (Negahban, 1993: 132).

6.1.4. Yeni Elam Dönemi Seramikleri

Yeni Elam çağı yani M.Ö. 1. binyılın başları ile Elam'ın çöküşüne kadar olan sürenin seramikleri yine sarımtırak ve açık kahve rengindedir. Onların hamurlarında bitkisel kalıntılar ve organik maddeler bulunmaktadır. Bu dönemin başlarında uzun vazolar başta olmak üzere küpler ve yumurta biçiminde kaplar da bulunmuştur. Bu dönemin sonlarına doğru yavaş yavaş Indo-Germen'lerin bölgeye yerleşmeleri sonucunda bazı yabancı ve değişik formlar da ortaya çıkmıştır. Bunların genel özelliği kabaca ve zarafetsiz yapılmalarıdır (Miroshedji: 1997: 96). Bu da kültür açısından geri olan yeni bir kavmin ve yeni bir dönemin başladığını göstermektedir.

6.2. Heykel

6.2.1. Neolitik-Kalkolitik Çağlar

İran'da heykel diyebileceğimiz ilk eser Batı bölgesi olan Kirmanşah eyaletinin Sarab höyüğünden bulunmuş ve Sarab Venüsü olarak adlandırılmıştır. M.Ö. 6. binyıla tarihlenen bu heykel kilden yapılmış ve pişirilmiştir. O çağlar tarımın başlanış devriydi. Ondan dolayı bu kadın heykelinin cinsiyet uzuvları verimlilik ve doğurganlığı vurgulamak için abartılı bir biçimde yapılmıştır. Buna benzer bazı ana tanrıça heykelleri de bulunmuştur. Bunlar yere oturmuş şekilde yapılmıştır. Bu sahne ile ana tanrıça ve yerin bağlantısının vurgulandığı ileri sürülmüştür (Lahici, 1998: 68).

Şuşin bölgesinin tarihöncesi heykelleri M.Ö. 4. binyıla aittir. Susa'da bulunmuş heykellerden biri kaba biçimde kilden yapılan bir kadın heykelidir. Bu heykelde kadının elleri göğsündedir (Günaltay, 1987: 151-152). Onun dua halinde olduğu veya doğurup besleme özelliğinin vurgulandığı sanılmaktadır. Şuşin ovasının tarihöncesi yerleşim merkezleri sayılan Bendbal, Caferabat ve Cevî'den kabaca yapılmış insan ve hayvan figürinleri bulunmuştur. Çoğunun malzemesi kildir ve diğer bölgelerin heykel sanatıyla karşılaştırdığımız zaman bu bölgenin eserleri ilkel ve geri düzeydedir (Dollfus: 1997: 39). Bu durum Susa 1 devrinde de devam etmiştir; ama Susa 2 dönemine geldiğimiz zaman bu sanat alanında büyük ilerlemelerin kattedildiği görülmektedir. Artık heykeller sadece kilden değil taştan (kireçtaşı, mermer) ve asfalttan da yapılmaktaydı (Le Brun, 1997: 57). Ancak kilden heykel yapmak Elam tarihinin sonuna kadar devam ettirilmiştir. Elam'ın yeni dönemine ait çeşitli merkezlerinde kil heykeller bulunmuştur.

6.2.2. Eski Elam Devrinin Heykelleri

Elam tarihinin başlangıcı sayılan M.Ö. 3. binyılın heykel sanatı aşağıdaki özellikleri taşımaktadır:

Bu dönemin heykelleri taştan, asfalttan, sedeften ve kilden yapılmaktaydı. Heykel yapımında iyi ilerlemeler olmuştur, ama yine de bu dönem heykellerinin kaba denilecek tarafları bulunmakta ve tam zarif olarak görülmemektedir. Kadın heykellerinde kadının elleri göğsünde olarak yapılmaktaydı; üzerlerinde bir kolu ve omuzu açıkta bırakan giysileri bulunmaktadır. Giysi ve saç modelinde farkları olmakla Sumer heykel sanatının ciddi etkileri görülmektedir. Bazen Sumerlerde olduğu gibi heykelin kemerden yukarı kısmı çıplak bir biçimde yapılmış veya her iki omuz giysi ile örtülmüştür. Bu dönemde de önceki dönemlerin devamı olarak aslan, keçi, oğlak ve kuş heykelinin yapımına devam edilmiştir. Bazen insan ve hayvanın yan yana heykelleri ve bazen ikisinin karışımı olan hayali yaratıkların heykelleri yapılmıştır (Mecidzade, 1991: 67). Hayvan heykelleri arasında kemikten yapılmış bir at dikkat çekicidir. Bu at kalın bacaklı ve yapılıdır ve M.Ö. 2500 civarlarına tarihlenmiştir. Bu at heykeli Prezevalski atının ilk örneği sayılmaktadır (Girishman, 1970: 18-19). (levha 14, üstteki tasvir)

Elam heykellerinin çoğu simetrik olarak yapılmıştır, ama simetrik olmayan bazı heykellerin ortaya çıkışı Elamlıların, bütün bir heykel yapma kurallarına vakıf olduklarını göstermektedir (Amiyet, 1970: Res. 34, 54).

Elam'ın tarihi devrine ait en eski heykellerden biri gri mermerden yapılmış bir insanın heykelidir. Bu heykelin gözü sedeften yapılmış ve zift ile yapıştırılmıştır. Belden yukarı kısmı çıplaktır ve bu da Sumer etkisini göstermektedir. Heykelin Kısa sakalı ve saçı vardır ve kollarının birinin dirseğe kadar kırık olmasına rağmen ellerini göğsünün önünde birleştirdiği anlaşılmaktadır. Sonralar arkasına yazılan kitabede onun kral İşpum tarafından tanrı Narundi'yi ithaf edildiği yazılıdır. Bu heykeli Maniştusu, Susa'yı aldığı zaman Akad'a götürmüştür (İktidari, 1996: 198-199).

Bu dönemin en güzel eserlerinden biri, üzerindeki Elamca ve Akadca kitabelere göre kral Kutik-inşuşinak tarafından tanrıça Narundi tapınağına sunulan tanrıçanın beyaz mermerden yapılmış heykelidir. Tanrıça aslan kabartmalı bir tahtın üstünde oturmuş ve bir eliyle hurma yaprağı ve diğer eliyle bir kabı göğsünün önünde tutmuştur. Bu Heykelin her iki omzu örtülü

olarak görülmekte ve bu da Sumer etkisi olarak yorumlanmaktadır (İktidari, 1996: 197-198). (levha 15)

M.Ö. 2. binyıl Elam heykel sanatının zirvesi sayılmakta ve artık madenin de heykel yapımında kullanıldığı görülmektedir. Bu döneme ait tunç, bakır, gümüş ve altın heykeller bulunmuştur. Az sayıda fil dişinden yapılmış heykeller de bulunmuştur. M.Ö. 2. binyılın başlarından kalma fil dişinden yapılmış bir kadın figürini dikkat çekici özelliklere sahiptir. Bu başsız heykelin bütünü uzun ve desenli bir elbise ile örtülmüş ve çok ince boyutlarda yapılmıştır. Heykelin başı olasılıkla başka bir madenden yapılmış ve boyunun arkasında bir çıkıntıyla bedene takılmıştır. Kadın, ellerini göğsünde birleştirmiştir. Bu tip heykel ve elbise sonraki dönemlerde Mari'de de görülmektedir (Mecidzade, 1991: 71).

Madenin heykel yapımında kullanımına başlaması heykeltıraşları epeyce rahatlatıp daha ince nakışların işlemesine olanak sağlamıştır. Artık kalemin hareketleriyle kırılmayan ve işlenmesi kolay bir malzeme vardır. Ayrıca istedikleri gerçekleşmeyince malzemeyi eritip yeniden işleme olanağı da bulunmaktaydı. Ama bu kadar meziyetin yanında madenden yapılmış heykellerin oranının taş ve kilden yapılmış heykellere göre çok az olduğu görülmektedir. Bunun sebebi madenin azlığı olamazdı, çünkü Elam bölgesinde bol miktarda madenler bulunmaktaydı. Eritmek de bir problem değildi; onlar eski zamanlardan petrolü tanıyıp onu yakıt olarak kullanmaktaydılar (Diakonov, 2000: 473). Bu konuda şimdiye kadar makul bir görüş ileri sürülmemiştir. Bu olay tuncun çürüyüp yokolmasıyla bağlı olabilir.

Bu dönemin ilginç heykellerinden biri *sukkalmahlar* sülalesi devrine ait tunçtan yapılmış araba üstünde duran tanrının figürinidir. Kürke benzer bir giysisi ve başında şapkası vardır. Şapkasının üstünde ise halkalanmış bir yılan dikkati çekmektedir (Amiyet, 1970: Res. 65).

Diğer meşhur ve ilginç figürin tunçtan yapılmış bir çift tanrı ve tanrıçanın heykelleridir. Tanrı sol ayağını yatmış bir koçun üstüne koymuştur; tanrıça ise iskemleye oturup içinden etrafa su akan bir kabı göğsünde

tutmuştur. Bu tanrı ve tanrıçanın dörder başı vardır ve bu başlar dört yöne doğru bakmaktadır. Her tanrının bir yöne bakan bir başı vardır ve ondan dolayı bu eser dört başlı tanrılar adını almıştır. Bu heykel Eşnunna yakınlığında İşçali tepesinin kazılarında bulunmuş ve yakın benzerliklerine göre Elam heykelleri kategorisine dahil edilmiştir (Mecidzade, 1991: 72)

Bu dönemin diğer bir teknik işi altın kaplamalı tunç heykeldir. Bu kaplama işi M.Ö. 18. yüzyılda Elamlılar arasında bilinmekteydi. Örneğin çok tunçtan yapılmış ince ve sağlam bir insan heykelinin sol elinin üstünde bu altın parçalar hala durmaktadır. Heykelin bazı yerlerinde de altının izlerinin görülmesi heykelin altınla kaplandığını göstermektedir (İktidari, 1996: 204).

6.2.3. Orta Elam Devrinin Heykelleri

6.2.3.1. Hafttepe Heykelleri

M.Ö. 2. binyılın ortalarında Elam heykel sanatı hakkındaki bilgiler Hafttepe kentinden edinilmektedir. Eski Kapnak yerleşim merkezi olan bu kentte hiçbir madeni heykel bulunamamış ve bulunan figürinlerin hepsi kil, taş, fildişi, persolen ve kemikten yapılmıştır. Bol sayıda insan heykeli ve başı, az sayıda da hayvan heykeli ve başı bulunmuştur. Hayvanlar at, tilki, hörgüçlü inek, maymun ve kuğudur. Burada biri erkek biri kadın iki adet maske bulunmuştur. Bu maskeler kilden yapılmış ve pişirilmiştir. Bulunan insan heykellerinin hiç biri bütün değildir; her birinin bir parçası kırılmıştır; fakat o parça bulunamamıştır. Bunun bir dini inanışla ilgili olduğu ileri sürülmektedir. Bazı bilimadamları heykelin başka biri tarafından kullanılmaması amacıyla; bazıları ise kırılan parçanın adayan kişiyi belalardan koruduğu inancının varolduğu savından dolayı bir parçasının kırılıp götürüldüğü görüşünü ileri sürmektedirler. Kadın heykellerinde de yine kadın göğüslerini elleriyle tutmaktadır (Negahban, 1993: 171-181). (levha 16)

6.2.3.2. M.Ö. 2. Binyılın Son Çeyreğinde Elam Heykel Sanatı

M.Ö. 2. binyılın son çeyreği yani Elam'ın altın devri, heykel sanatının zirvesi sayılmaktadır. Özellikle bu dönemde maden heykelciliği çok yüksek bir düzeye ulaşmıştır. Susa akropolünde olan Nin-hursag tapınağında bulunmuş kral Untaş-napirişa'nın eşi Napir-asu'nun 1750 kilogramlık tunçtan yapılmış başsız heykeli heykel sanatı açısından Elam madeni heykel sanatının şaheseridir (Zehtabi, 1996: 60). Bu heykelin arkasında bir yazı vardır. Bu yazıda heykeli tahrip edip ona saygısızlık etmek isteyen şahıslara tanrıların bedduası istenmiştir (Hinz, 1992: 139). (levha 17)

Luristan heykelleri de bu dönemin en yüksek teknik işlerinden sayılmaktadır. Bu bölge ve civar bölgelerde bol sayıda tunç heykeller, insan, hayvan ve hayali yaratıkların heykelleri bulunmuştur (Vandenberg, 1969: 91).

Bu devre ait persolen, fildişi, altın, beyaz altın, kil, taş ve asfalttan yapılmış heykeller bulunmuştur. Altından yapılmış birkaç heykel, bir eliyle bir oğlağı kucağına alıp diğer elini dua ve ibadet için kaldıran bir Elamlıyı göstermektedir. Bu heykeller tunç bir paye üzerine oturtulmuştur (Mecidzade, 1991: 91). (levha 18)

6.2.4. Yeni Elam Döneminde Heykel Sanatı

Yeni Elam devrinde Akamenitlerin gelişi ve bölgenin kargaşa yaşaması bir çok sanat dalında olduğu gibi bu alanda da gerilemelere neden olmuştur. Bu dönemden sadece birkaç taş heykel, bir gümüş maske ve iki sırlı peruk bulunmuştur. Bu gümüş maskenin gözleri sedeften yapılmıştır (Amiyet, 1970: Res. 121). Taş heykel terkihi bir eserdir ve inek-insan terkihiinden oluşmaktadır. Heykelin başı insan, bedeni inehtir. Heykelin başında boynuzlu, bereye benzer bir şapka bulunmektedir. Baş kısmının benzeri Akamenitler ve Asur sarayında da görölmektedir. Bu döneme ait kadın-inek terkihiinden oluşan bir heykel bulunmuştur. Onun da başında boynuzlar ve ineğin kulakları vardır. Heykelin saçları Elamlıların karakteristik saç modeli gibi başın üstünde toplanmıştır (Mecidzade, 1991: 90).

6.3. Mühür

6.3.1. Neolitik-Kalkolitik Çağlar

İlkel insanın ilk ekonomik düşünce ve iyelik duygusunun göstergesi olan mühür (Negahban, 1993: 206), Elam bölgesinde M.Ö. 5. binyılın başlarında yapılmaktaydı. Susa, Cevi, çoğamiş, Caferabat, Bendbal ve bir takım başka yerleşim merkezinde damga mühürler veya baskıları bulunmuştur (Dollfus, 1997: 27). Bu dönemin mühürleri pişmiş kilden yapılmıştır. Bazıları haç biçimindedir ve üzerlerinde çizgisel hayvan tasvirleri ve kesişen çizgiler görülmektedir (Dollfus, 1997: 39).

Elam'ın İlk silindir mühürleri Susa 2 dönemine tarihlenmektedir. Susa 2 döneminin ortası ve sonuna ait olan yani M.Ö. 4. binyılın ortaları ve sonlarına tarihlenen bu silindir mühürler insan ve hayvan tasvirlerini içermekte ve onların bazı günlük yaşam sahnelerini betimlemektedir (Le Brun, 1997: 53). Özellikle M.Ö. 3000'lere tarihlenen bir mühürün üstünde hayvanların koruyucu tanrısı olarak yorumlanmıştır. Bu tasvirde tanrının ellerini etrafa açıp etrafında duran çeşitli hayvanları koruduğu söylenmektedir. Bu yaratığın bir tür şeytan veya cin olduğu da ileri sürülmektedir. Başka mühür baskılarında ise bu hayvanların koruyucu tanrısı elleriyle bir yılan, aslan veya başka hayvanı tutmuş bir biçimde betimlenmektedir (Amiyet, 1970: Res. 10-12). (levha 19, üstteki tasvir)

6.3.2. Eski Elam Döneminin Mühürleri

Elam'ın tarihi çağlarında yani M.Ö. 3. binyılın başlarında her iki çeşit mühür kullanılmaktaydı. Bu döneme tarihlenen mühürler kil ve sabun taşından yapılmakta ve tabiat sahneleri, insan, hayvan ve insansı hayvan tasvirlerini betimlemektedir. Silindir mühürlerin üstünde zigzag, haç, eğri çizgiler ve geometrik şekillerle çizilmiş hayvan tasvirleri görülmektedir (Le Brun, 1997: 54).

Bu binyılın ortaları ve sonlarına doğru gelindiğinde seramik ve heykel sanatında olduğu gibi Sumer sanatının etkisi çoğalmaktadır. Bu etkilerin yanında bir takım mahalli özellikler de görülmektedir. Örneğin Elam icadı olup Mezopotamya'da iyi bilinmeyen ama Mısır'da görülen grifon tasviri, mahalli özelliği yansıtmaktadır. Hinz, Elamlıların doğaüstü ve doğal olmayan hayali varlıkları betimlemeleri ile çağdaş Avrupa'nın Mannerism mektebi arasında bir etkinin var olduğunu ileri sürmektedir (Hinz, 1992: 193-194).

M.Ö. 2400'lere tarihlenen iki silindir mühür bu sanatın seviyesini ve Elamlıların dünya görüşünü yansıtmak açısından büyük öneme sahiptir. Bunların birinde tanrıçaların faaliyetleri ve kadının üstün konumu gösterilmektedir. Mühürün sol üst kısmında mühürün sahibi olan bir kuyumcu hakkında Sumer çiviyazısıyla bilgiler verilmektedir. Onun yanında iki tazi köpeğin üstünde duran bir tanrıça tasviri görülmektedir. Bu tanrıça okunu iki ayağı üstünde duran ve yüzünü ona çeviren bir keçiye doğrultarak avlamak niyetindedir. Tanrıçanın başında ise bir şapka bulunmaktadır. Yan tasvirde ise başka bir tanrıça, sırt sırta çevirerek yatan iki dişi aslanın üzerinde oturmakta ve yanında ise kısa etek giyen bir erkek hizmetçi durmaktadır. Onların arasında görülen ay, güneş ve yıldız tasviri tanrılara işaret etmektedir. Diğer sahnede kanatlarını açan bir grifon betimlenmektedir. Bir kanatının altında insan başlı bir akrep ve diğer kanatının altında maymuna benzer bir yaratık görülmektedir. Üst sıranın son sahnesinde kısa etekli insan-inek terkebiden yaratılan bir yaratıkla bir insan karşı karşıya durmaktadır. Elllerinde ters tutulan bir ağaç dalı görülmektedir. Bu sahnenin bitkilerin ölüm ve yaşam meselesini gösterdiği öne sürülmektedir. Alt sırada ise üç sahne vardır. Birinci sahnede tanrıça aslanın üzerinde oturmuştur; karşısında ise uzun saçlı ve uzun elbiseli bir kadın oturmuştur. Diğer sahne tanrılar veya kralların yırtıcı hayvanlar ile olan savaşını göstermektedir. Son sahnede ise dişi bir aslanın üstünde oturan bir tanrıça görülmektedir. Hizmetçi iki kadın köle yapraklarla onu serinletmeye çalışıp güneşten korumaktadır (Mecidzade, 1991: 70). (levha 19, alttaki tasvir)

Diğer ilginç bir mühürde bir aslan, iki küçük boğanın ve bir boğa, iki aslanın ayaklarından tutarak havada asılı olarak tutmuştur. Amiyet bu tasvirleri birbirini aralıksız takip eden ve iki hayvanla gösterilen mevsimler ve art arda birbirini takip eden yay ile kış olarak yorumlamıştır (Hinz, 1992: 194).

Tasvirleri itibariyle eski Yakın Doğu mühürleri arasında ender bulunan bir mühürün üzerinde üç çift tanrının ikişer ikişer savaşları betimlenmiş ve Naram-sin'in Elam valisi olarak atadığı İşpum'a ait olduğu ileri sürülmüştür. Bu mühürde Akad mühür sanatının etkisi ciddi olarak görülmektedir, ama savaşanların insan ile hayvan değil tanrılar olması mahalli bir özelliği göstermektedir (İktidari, 1996:198). (levha 20)

6.3.3. Orta Elam Döneminin Mühür Sanatı

M.Ö. 2. binyılda Elam Mühür sanatı devam etmiştir. Bu çağın yaygın motifi yılan olarak görülmektedir. Bu dönemde kil ile birlikte asfalt da mühür yapımında kullanılmıştır (Porada, 1978: 112). Bu binyılın ortalarına gelindiği zaman damga mühür yapımında taş ve persolenin de kullanıldığı görülmektedir. Bu mühürlerin üzerinde geometrik resimler, hayvan tasvirleri ve tabiat manzaraları çizilmiştir. Silindir mühürler ise taş ve persolenden yapılmakta ve çeşitli tasvirler taşımaktaydı. Bazılarının üzerinde çiviyazısıyla yazılmış yazılar bulunmaktadır (Negahban, 1993: 209).

Akamenitlerin bölgeye akın etmesi ve Asur'un saldırıları sonucunda yaranan kargaşa, silindir mühür sanatının büsbütün durmasına neden olmuştur (Negahban, 1993: 206). Bu, kentlerin gelişmesiyle silindir mühür gibi zor bir sanatın yerine kolay yapılan damga mühürlerin geçmesi veya yeni gelen topluluğun sanat açısından çok geri düzeyde olmasının bir sonucu olabilir.

6.4. Maden İşleme

6.4.1. Kalkolitik Çağ

Maden işleme sanatının bölgedeki kökenini madenin olduğu yerlerde aramak gerekmektedir. Bu konuda madenin ilk işlendiği ve eritildiği yer Elam ve Anadolu olarak gösterilmektedir (Mecidzade, 1991: 2). Güneybatı İran topraklarında ilk işlenmiş madeni eşya Şuşin'in doğusundaki Anşan civarında bulunmuştur. Hertzfeld'in bulduğu bu süs eşyası bakırdan yapılmış ve çekiç ile üzerinde işlenmiştir. Bu bakır eşya Eneolitik dönemin başlangıcına tarihlenmiştir (Cameron, 1986: 11) . Ama onların ithal olma durumu veya Gordon Childe'in yazdığı gibi seyyar satıcılar ve seyyar yapımcılar tarafından yapılıp satılma olasılığı da vardır (Childe, 1998: 72). Bu bölgelerde madenin bol olduğunu göz önünde bulundurursak bunun ihtimalinin çok zayıf olduğu anlaşılmaktadır. İran'ın güneybatısı ve güneydoğusu maden işleme ve eritmenin merkezlerinden biri olarak tanınmıştır. Çanak çömleksiz neolitik dönemde yani M.Ö. 6500'lere tarihlenen Hassuna kültüründen önceye ait edilen Tel Magzaliye'de bulunan bakır bızın İran'dan geldiği söylenmektedir. İran'ın güneybatısında olan Alikoş'ta bu döneme tarihlenen bakır boncuklar bulunmuştur (Roaf, 1996: 35).

6.4.1.1. Susa 1 Döneminde Maden Sanatı

M.Ö. 5. binyılda Susa, ilk yerleşmelerden kentleşmeye ve küçük bir merkez olmaktan öte tarım ve ticaret merkezi olma sürecini yaşamaktaydı. Bu süreçte ise yavaş yavaş madenin kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Bu bölgenin en erken madeni işi Susa 1 dönemine rastlamaktadır. Mezarlıklarda halis bakırdan yapılan aletler bulunmuştur; bu araçların üzerlerine hiçbir nakış işlenmemiştir. Bu eşyalar arasında bakırdan yapılmış aynalar da görülmektedir (Günaltay, 1987: 138).

6.4.1.2. Susa 2 Döneminde Maden Sanatı

Altın işleme ve kullanmanın en eski merkezlerinden biri Susa olarak bilinmektedir. Bu bölgenin insanı M.Ö. 4. binyılda altını tanıyıp kullanmıştır. Susa 2 döneminde de işlenmiş altınlar bulunmuştur. Bu altınlar inci ve halka biçimindedir. Ayrıca bu devirde diğer madenleri işleme sanatı da iyice ilerlemiştir. Burada halis bakırdan yapılmış balta, çekiç, mızrak uçları ve hançer gibi savaş malzemesi artık madenin daha da yaygın bir kullanım alanı bulduğunu göstermektedir (Günaltay, 1987: 147). Carter, bu eşyanın yüksek bölgelerde oturan Elamlılar tarafından yapıp ovadakilere satıldıklarını ileri sürmektedir (Carter, 1984: 115).

6.4.2. Eski Elam Döneminin Maden Sanatı

Elam'da Tunç kullanımı M.Ö. 3. binyılda görülmektedir. Bu döneme ait çoğu mezarlıklarda bulunan bakır, tunç, kurşun ve gümüş eşya ele geçmiştir (Mecidzade, 1991: 66). M.Ö. 3. binyılın birinci yarısına tarihlendirilmiş mezarlarda bol miktarda kap kacak, silah ve süs eşyası bulunmuştur. Kaplar kase ve tabaktan; silahlar kargı ucu ve destesi, topuz başı, balta ve kalkandan; süs eşyası ise kurşun bir taç, yüzük ve bilezikten oluşmaktadır. Bazılarının üzerinde paralel nokta çizgileri vardır. Kapların kulparı ise gövdeye perçinlenmiştir (Carter, 1997: 74-75).

M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısına ait Naram-sin'in adının yazılı olduğu kılıcın aynısı olan başka bir kılıç bulunmuştur. Bu kılıcın üzerinde üç insanın kabartma tasvirleri vardır ve bu da maden işleme süreci içinde yavaş yavaş gelişmeye doğru gidildiğini, artık sadece madenin eritilip kalıba dökülmesiyle kalmayarak aynı zamanda üzerinde nakışlar çizip kabartmalar yapıldığını göstermektedir. Bu kılıç aynı zamanda, Hazar'ın güneydoğusunda olan Tepe Hisar'da bulunan ve aynı döneme tarihlenen kılıca da benzemektedir (Amiyet, 1970: Res. 54).

6.4.2.1. *Sukkalmahlar* Döneminin Maden Sanatı

M.Ö. 2. binyılın ilk çeyreğinin sonlarına doğru, yani *sukkalmahlar* dönemine ait bazı eserler bulunmuştur. Bunlar arsında en ilginç eser altından yapılmış kanatları açık bir kartaldır. Susa'da bulunan bu eserin kanatları üzerine mavi cisimler takılmıştır. Bu kartalın pençelerinin özel duruşu binyıl sonra Güney Azerbaycan'da olan Hasanlu'da altın bir kap ve tunç hançerde ve aynı zamanda Silk'te bir kap üstünde işlenmiştir (İktidari, 1996: 201). Bu kuşun kuyruğu ve kanatları iki parçadan yapılmıştır: Altta düz bir metal parçası ve onun üstünde mavi cisimlerin takılabilmesi için delikli bir metal parçası. Bu tekniğin Ur mezarlığında bulunan eserlerde işlendiği de görülmüştür. Aynı tekniği Akamenitler de devam ettirmişlerdir (Porada, 1978: 245). (levha 21)

Bu dönemin eserleri arasında arabaya binmiş bir tanrı, arkasına kabartma yılanları olan bir tahtın üzerinde oturarak bir eliyle bir yılanı tutan kral veya tanrı da bulunmaktadır. Birincisinde tanrının kulakları boğa kulağına benzemektedir. İkincisinde ise tanrının entari gibi bir giysi giydiği görülmektedir. Her iki eser tunçtan yapılmıştır. Tunç, eritilerek kalıba dökülmüştür; kalıptan çıkarıldıktan sonra yüzeyi işlenmiştir (Amiyet, 1970: Res. 65, 66). Kuşa benzer bir balta da bu dönemin ilginç eserlerinden biridir. (levha 22)

6.4.3. Orta Elam Döneminin Maden Sanatı

6.4.3.1. Hafttepe Maden sanatı

Orta Elam döneminin madeni eşya ve aletleri hakkında en iyi bilgi eski Kapnak olan Hafttepe kazılarında edinilmektedir. Gerçi bu yerleşim merkezinde madeni eşyanın oranı taş eşya ve çanak çömleğe göre çok azdır, ama yine çok sayıda tunç ve bakır eşya bulunmuştur. Bu eşya hançer, ok ucu, mih, tek başlı balta, iğne, düğme ve bakır bir testeredir. Bu araç ve gereçler çeşitli boyutlarda yapılmış ve bazılarının üzerinde nakışlar

işlenmiştir. Burada bulunmuş hançerler Hazar denizinin güneybatısında olan Marlik ve Hazar'ın batısında olan Talış bölgesinin hançerleriyle yakın benzerlik arz etmektedir. Bir baltanın üzerinde ise çiviyazısıyla sahibinin adı yazılmıştır (Negahban, 1993: 192-198).

6.4.3.2. Elam Maden Sanatının Zirvesi

Elam'ın imparatorluk dönemi maden işleme sanatının zirvesi sayılmaktadır. Önceki sayfalarda bahsedilen Napir-asu heykelinin 1.29 metre boyu ve 0.73 metre eni vardır; Bu eser M.Ö. 13. yüzyılda yapılmıştır. 1750 kilogramlık bir heykelin madenini hazırlamak, onları eriterek bir araya getirmek, kalıp hazırlamak, eritip dökmek ve üzerindeki nakışları çizmek beceri, uzmanlık ve teknolojik ilerlemeyi göstermektedir (Labat, 1963: 23). Bu heykel önceden bilinen kaybolan mum tekniği ile yapılmıştır. İlk önce kalıp hazırlanmıştır; sonra iki aşamada dökülüp yüzeyi dikkatlice perdahlanmıştır (Hinz, 1992: 197). (levha 17)

Bu dönemin sonlarına ait altın, gümüş ve tunç heykeller ise bu gelişmenin diğer örnekleridir. Heykeller dışında şaheser olarak tanınan bir eser tunç bir sunaktır. 1.58 metre boyu ve 0.705 eni olan bu sunakta kurban kanlarının dışarıya akması için delikler yapılmıştır. Sunağın beş payesi vardır ve bu payeler bir kabı göğüslerinde tutan tanrıçalar biçimindedir. Sunağın üzerine iki yılan kabartması işlenmiştir (Mecidzade, 1991: 86).

Bu dönemin en önemli ve emsalsiz madeni eseri bir dini ritüelin canlandırıldığı tunçtan yapılmış üç boyutlu makettir. Bu makette güneş doğmadan önce temizlik merasimi gösterilmektedir. Çömelmiş çıplak bir yardımcı, çıplak bir rahibin eline su dökmektedir. Bunların dışında bir ziggurat, bir tapınak, bir masa veya sunak, iki sütun, havuz, küp, ve birkaç ağaç bulunmaktadır. Yapım tekniği açısından basit olarak görülmektedir, ama doğal boyutlarda yapılmışlar ve maketin üzerinde kazınmış bir kitabe bu temizlik törenini ve maketin Şilhak-inşuşinak için yapıldığını anlatmaktadır (Roaf, 1996: 74). (levha 3)

6.4.3.3. Luristan Tunçları

Bu dönemde Luristan'da yani Simaş sülalesinin muhtemel kalkış yeri sayılan Susa'nın doğu ve kuzeydoğu bölgelerinde tunç sanatı zirveye ulaşmıştır. Luristan tunçları adı altında meşhur olan bu bölgenin eserleri M.Ö. 2. binyılın ikinci yarısına tarihlenmiştir. Bu tunç eserler zarafetiyle tanınmakta ve bu da maden işleme sanatının bu bölgelerde eskiden yapıldığını ortaya koymaktadır. Bol sayıda bulunmuş bu eserlerin üzerinde ve destelerinde insan, hayvan, bitki şekilleri ve hayali yaratıklar kabartmaları işlenmiştir (Roaf, 1996: 174). Simetrik olan ve bazılarının stilize edildiği bu eserler, üzerinde hayal ürünü olan insan-hayvan ve hayvanlar terkiinden oluşan yaratıkların şekillerinin işlendiği kılıç, ok ucu, balta ve hançer gibi savaş araçları, üzerinde savaş sahneleri bulunan at eyerleri ve diğer koşum araçları, ayna, yüzük, bilezik, hayvan biçiminde takılar ve başka süs eşyaları, uzun bir madeni çubuğun bir başına oturtulmuş çemberler ve bu çemberlerin içinde yapılmış hayvan figürinleri ve sivri tabanlı kaplardan oluşmaktadır. Bunlar arasında demir hançer, orak ve bazı küçük eşyalar da bulunmaktadır. Bunların çoğu kaçak yollarla bulunup satıldığı için tarihleri ancak bölgede bulunmuş bir takım başka araç gereçlerle karşılaştırmak yoluyla saptanabilmiş ve M.Ö. 2. binyılın ortalarından M.Ö. 1. binyılın ortalarına tarihlenmiştir. Örneğin orada bulunmuş bir balta Şilhak-inşuşinak'a ait bir baltanın çok yakın bir benzeridir. Bu baltalar tıpatıp aynı özellikleri göstermektedir ve ondan dolayı bu balta M.Ö. 12. asra tarihlendirilmiştir. Bazı bilim adamları, üzerinde adının da yazılı olduğu şilhak-inşuşinak'ın baltasının bu bölgede yapıldığını ileri sürmektedirler (Vandenberg, 1969: 91-92). (levha 25, alttaki tasvir)

Luristan tunçları oldukça zengin bir topluluktur ve döneminin ve bölgenin maden işleme sanatını göstermek açısından son derece değerlidir. Böyle bir yüksek düzeyde olan sanatın güçlü tabanı olduğu ve eskilere indiği kuşku götürmez bir vakadır. Bütün İran'da, Kafkaslar ve Mezopotamya'da bu eserlere benzer eserler bulunmuştur (Girishman, 1970: 106-108). Bu tunç

eserlerle Avesta'nın bazı mitolojik öğeleri arasında bağıntılar olduğu ileri sürülmüştür (Diakonov, 2000: 129).

Elam maden işleme sanatının karakteristik bir özelliği kaplara yapışık olan hayvan başlarıdır. Hayvanın bedeni kabartma olarak kabın üzerine işlenmiş ama başı ayrı yapılarak ince bir şekilde kabın üstüne takılmıştır. Sanki kap hayvanın bedeninin içinde yapılmıştır. Bu eserler M.Ö. 2. binyılın başlarında asfalttan yapılmıştır. Binyılın sonlarına doğru tunçtan da yapıldıkları görülmektedir. Bu nevi sanatsal eserlerin de geniş yayıldığı görülmektedir. Hazar'ın çevresinde olan ve M.Ö. 1. binyılın ilk yarısına tarihlendirilen Marlik ve Kalardeş höyüklerinde bulunan eserlerde Elam etkisi ciddi olarak görülmektedir (Negahban, 1964: 45). (levha 23 ve 24)

Kral Untaş-napirişa'nın baltası bu dönemin önemli eserlerindendir. Balta gümüşten yapılmış ve üzerine beyaz altından yapılan bir yaban domuzu takılmıştır. Bu baltanın kesici ağız bir aslanın ağzından çıkmış bir biçimde yapılmıştır. Üzerinde ise "ben Untaş-napirişa" ibaresi kazınmıştır (Mecidzade, 1991: 85). (levha 25, üstteki tasvir)

6.4.3.4. Yeni Elam Döneminin Maden Sanatı

Bölgenin medeniyet ışığını söndüren Akamenitlerin gelişi ve Asur-Elam çekişmeleri ve savaşlarının sonucu olan kargaşalar Elam'ı her yönden yoksul ve yoksun hale getirmiştir (Purpirar, 2000: 40, 46). Savaşların ve kargaşanın, sanat anlayışını da ciddi biçimde etkilediği görülmektedir. Bu döneme ait pek fazla eser bulunmamıştır. Gözleri sedef ve fil dişinden yapılmış bir gümüş maske, yumruk biçiminde iki el, altın yaldızlı tunç mızraklar ve sırlı bezekli bir peruk bulunmuştur. Bazılarına göre bunlar bir ölünün bedenine takılmıştır. Ama mezarda bulunmuş demir bentlerden onların bir tahta kutu içinde olduğu ve zamanla tahtanın çürüyüp yok olduğu görüşü de ileri sürülmüştür (İktidari, 1996: 217-218).

Bir diğer eser olasılıkla insan eli ve parmaklarına göre yapılmış bir kabın kulplarıdır. Dört parmağın yerleştiği bu kulplar tunçtan yapılmış ve

çerçevenin içinde parmak yerlerinin altına bir boğa heykeli yapıştırılmıştır. M.Ö. 1. binyılın başlarında bu eserlerin örneğine Marlik'te de rastlanmıştır (Mecidzade, 1991: 91). (levha 26, alttaki tasvir)

Yüksek sanatsal değer taşıyan bu dönemin bir diğer eseri salkım şeklinde yapılmış küpelerdir. Aynı eserler Marlik'te, Hasanlu'da ve Silk'te de görülmektedir (Amiyet, 1970: Res. 112). (levha 26, üstteki tasvir)

Demir çağında, yani M.Ö. 2. binyılın ikinci yarısında bazı küçük demir eşyaya rast gelinmiştir. Bu ise onların demiri bildiklerini ve kullandıklarını oysa demirin henüz geniş bir kullanım alanı bulmadığını göstermektedir (Girishman, 1970: 72).

6.5. Kabartma

En eski kabartma eserleri mühürlerdir. Bu mühürlerin baskıları ise kabartma eserlerdir .

6.5.1. Eski Elam Döneminin Kabartma Sanatı

Elam'ın tarihi devirlerinin başlangıcı yani M.Ö. 2700'lere ait iyi korunmamış az sayıda kabartmalar bulunmuştur. Bunların birinde bir boğa ve yavrusu birer yavurlak sırada kırık bir konik cismin üzerinde betimlenmiştir. Bu konik cisim ziftten yapılmış ve üzerindeki tasvirler silindir mühürlerdeki tasvirlerle benzetilmektedir (Amiyet, 1970: Res. 40).

Diğer eski bir kabartma iki çıplak adamı ibadet ederken göstermektedir. Aralarında oğlağa benzer bir hayvan ve başları üstünde birbirine dolaşmış iki yılan tasviri görülmektedir. M.Ö. 2700'lere tarihlendirilen bu kabartma taştan yapılmış ve Susa'da Nin-hursag tapınağında bulunmuştur (Amiyet, 1970: Res. 41). Şüphesiz bu dönemin en iyi kabartma eseri kral Kutik-inşuşinak devrine aittir. Burada boynuzlu şapka takan bir kişi sütuna benzer büyük tahta bir çiviye iki eliyle tutmuştur. Arkasında başka biri durmakta ve başı üstünde bir yılan tasviri görülmektedir. Üzerindeki linear

Elamca kitabede bu eserin tanrı İnşuşinak'a armağan edildiği yazılıdır. Tasvirdekinin tanrı İnşuşinak olduğu ve bir tapınağın temellerini sağlamlaştırmak için o çiviye yere çaktığı öne sürülmüştür (Roaf, 1996: 74). Oysa onların kral Kutik-inşuşinak ve eşi olduğunu ileri sürenler de vardır. Bu eserde Sumer etkileri ciddi olarak görülmektedir (Mecidzade, 1991: 69). (levha 27, üstteki tasvir)

M.Ö. 2. binyılda kabartma sanatında büyük ilerlemeler katedilmiştir. Taş kabartmalar daha da kabarık ve daha da zarafet kazanmakta ve çeşitli sahneler tasvir edilmekteydi. Asfalt ve kil kabartmalar ise artık yontma ve basma yoluyla değil hazırlanmış kalıplarda hazırlanıp kabartılmış hale getirilmekteydi. Bu yöntemde ilk önce taş ve belki madenin üzeri istenilen nakış gibi kazınmakta ve kazınmış yerlere asfalt ve kil doldurulmaktaydı. Malzeme kazınmış nakışın biçimini iyice aldıktan sonra koparılıp pişirilmekteydi. Bu yöntemle yapılan ve M.Ö. 2. binyıla tarihlenen bir dizi eserler bulunmuştur. Bunların birkaçı bir ana ve kucağındaki çocuğunu kabartma olarak betimlemekte ve birinde ise ana, çocuğunu emzirmektedir. Bu yöntemle yapılmış diğer kabartma eserlerde çalgıcılar (Azeri Müzik enstrumanı tar ve Ortaasya'nın bazı telli enstrumanları tasvirdeki gibi bugün bile göğsün üstünde çalınır.)(levha 28), eliyle bir kabı tutan çıplak bir insan, Gilgameş destanındaki Humbaba'nın tasviri, Kucağında oğlak olan bir kişi, bir evlilik töreni (olasılıkla kutsal evlilik) gibi çeşitli tasvirler görülmektedir (Mecidzade, 1991: 72-73).

1924 yılında Hertzfeld tarafından bulunan ve M.Ö. 3. binyılın sonları ve 2. binyılın başlarına tarihlendirilen Kurangan kaya kabartmasına dini bağlamda işaret edilmiştir. Anşan'ın civar bölgesinde bulunan bu kabartma, karmaşık bir tasvir içermekle beraber yapımına fazla dikkat edilmemiştir. Bu sahne ellerinde hayat suyu olan bir çift tanrı, hizmetlerinde duran kral ve ailesi ve onlara doğru yürümekte olan yaklaşık kırk kişi ve onların önlerinde yürüyen iki rahip tasvirinden oluşmaktadır. Tanrının başında boynuzlu şapka bulunmakta ve bir tahtın üzerinde oturmaktadır. Tahtın altında bir yılan

görülmektedir. Kral, bir eliyle yılanın başını tutmaktadır; diğer elindeki kaptan iki tarafa hayat suyu akmaktadır (Hinz, 1992: 59-61). (levha 29)

6.5.1.1. Sukkalmahlar Döneminin Kabartma Sanatı

Sukkalmahlar dönemine tarihlenen siyah taştan yapılmış bir diğer kabartmada üç tasvir betimlenmiştir. Ortada Elam kralı olması muhtemel bir şahıs bir tanrıçanın önünde durmaktadır; alt kısımda düşman askeri çıplak olarak düşmektedir ve yukarıda aslana benzer bir hayvan soldan sağa hareket etmektedir. Bu eser büyük olasılıkla düşmanını yendikten sonra şükür ve ibadet niyetiyle tanrıçanın huzuruna gelen Elam kralını göstermektedir. Burada Babil sanatının etkisi görülmektedir (Mecidzade, 1991: 73). Ama Amiyet kabartmadaki o iki kişinin kutsal evlilik yapacak iki insan olduğunu öne sürmektedir (Amiyet, 1970: Res. 64).

6.5.2. Orta Elam Döneminin Kabartma Sanatı

Elam'ın en güçlü dönemi sayılan klasik çağına ait bir takım kabartma eser bulunmuştur. Bunların en önemlisi Untaş-napirişa'nın Susa akropolünde bulunan taştan yapılmış anıtidir. Üzerinde bir kitabe bulunduran bu anıt Asurbanipal'ın M.Ö. 640'taki Susa fethinde ciddi hasar görmüş ve bazı yerleri anlaşılabilir duruma gelmiştir. Dört sahneyi betimleyen bu anıt olasılıkla içeriği itibarıyla Untaş-napirişa'nın tahta oturduğu munasebetiyle yapılmıştır. Bu anıtta Elam özellikleri ve Mezopotamya etkileri görülmektedir. Yılan, tanrıdan sıçrayan hayat suyu ve ayakta duran keçi Elam sanatının özellikleridir. İnek-insan terkiibinden yaranan yaratıklar ise Mezopotamya etkisi olarak ileri sürülmektedir. Untaş-napirişa'nın krallık göstergesini tanrıdan almasının bir Mezopotamya etkisi olarak ileri sürülüşü zayıf bir ihtimaldir. Bu sahnenin Elamlılara özgü tanrıdan kut veya kiten almanın betimlenmesi olduğu ileri sürülmektedir. Buna benzer eserler Mari kralı Zimrilim'in taştan yapılmış kabartmasıdır. Orta Asur dönemine ait benzer kabartmalar da bulunmuştur (Porada, 1978: 81).

Elam'ın son binyılında çeşitli bölgelerde kayalar üzerinde yapılmış bir dizi kaya kabartmalar bulunmuştur. Tabiat, savaş ve dinsel sahneler, hayvanlar ve hayali yaratıkların tasvirleri bu kabartmaların genel konularını oluşturmaktadır. Persepolis yakınındaki Nakş-i Rüstem bunların bir örneğidir. Bu kabartmanın bir kısmı M.Ö. 2. binyıla ve bir kısmı Yeni Elam dönemine aittir. Yeni kısmı eski kısımların üzerine yapılmıştır ve daha sonra Sasaniler döneminde yine bazı sahneler ilave edilmiştir. Yeni Elam kısmı ayakta duran bir kralın resmini göstermektedir (Amiyet, 1970: Res. 129).

6.5.3. Yeni Elam Döneminin Kabartma Sanatı

Yeni Elam döneminin en güzel eserlerinden biri asfalt üzerine yapılan ip eğiren kadın kabartmasıdır. Bu kadın bir iskemlenin üstünde oturmakta ve arkasında duran bir hizmetçi ise bir yelpaze ile onu serinletmektedir. Kadının önünde bir sehpa üzerinde çeşitli meyveler ve balık bulunmaktadır. Bu kabartmada işlenen elbiseler, süs eşyası, saç modeli ve sahnenin detayları büyük bir becerinin ürünü olarak görülmektedir (porada, 1978: Res. 23-25).

Bu sanat dalı diğer dallara rağmen bu dönemde giderek daha gelişmiştir. Bunun en bariz örneği Elam sanatçılarının eseri olan Persepolis ve Taht-ı Cemşit'tir. Bunlar Akamenit krallarının oturdukları şehir ve saray olarak bilinmektedirler (Roaf, 1996: 218-219).

6.6. Elam Yerleşmeleri ve Mimarisi

Elam'ın tarihöncesi ve hatta tarihi devrinin başlangıcından bin yıl sonrasına dek mimari özelliklerine ışık tutabilecek iyi korunmuş bir yapı bulunmamıştır. Arkeolojik kazılar bu dönemlere ait yeterince bilgi verememiştir.

6.6.1. Susa 1 Döneminin Mimari Özellikleri

Susa 1 döneminde evlerin güneşte kurutulmuş büyük dikdörtgen kerpiçlerden yapıldığı sanılmaktadır. Gitgide kerpiçler küçülmeye başlamıştır. Duvarlar kalın ve sağlamdır (Le Brun, 1997: 51).

6.6.2. Susa 2 döneminin Mimari Özellikleri

Susa 2 döneminde odalar küçük ve yan yana yapılmış kare veya dikdörtgen şeklinde olmuştur. Kerpiçler yine güneşte kurutulup boyutları önceki döneme göre küçülmüştür (Le Brun, 1997: 52).

6.6.3. Eski Elam Dönemi Mimarisi

M.Ö. 3. binyılın ortalarına gelindiği zaman saman ile balçığın karışımından yapılmış tavanlar ve tabanlar görülmektedir. Ayrıca çakılla döşenmiş tabanlar da bulunmuştur (Carter, 1997: 73).

Önceki sayfalarda anılan yeni bulunan en eski Silk ziggurati, döneminin bazı mimari özelliklerini ortaya koymaktadır. M.Ö. 2850 yılı civarına tarihlenen bu ziggurat içi dolu üç katlı platform ve yok olmuş *kukkunu* (*ulhi* de denir) veya zirvedeki odadan oluşmuştur. Bu ziggurat güneşte kurutulan ve boyutları 35x35x15 santimetre olan kerpiçlerden yapılmıştır. Bu zigguratın ilk katı 45x45x4 metre, ikinci katı 35x35x4 metre ve üçüncü katı 25x25x4 metre boyutlarındadır (Şehmirzadi, 2002: 2).

Bu dönemin mühürleri ve baskıları, mimari hakkında bilgi vermemektedir. Avan ve Simaş şehirlerinin bulunmaması ise bu bilgi kıtlığının önemli nedenlerinden sayılmaktadır. O sülalelerin Susa kentinde yaptığı tapınaklar da bilinmemektedir. Bu konuda ilk güvenilir bilgiler M.Ö. 2. binyılın ortalarından edinilmektedir.

6.6.4. Orta Elam Döneminin Mimarisi

6.6.4.1. Hafttepe'nin Mimarisi

M.Ö. 15. yüzyıla tarihlenen ve bugün Hafttepe adıyla tanınan eski Kapnak yerleşim merkezinde bir takım iyi korunmuş binalar bulunmuştur. Buradan edinilmiş mimari özellikleri aşağıdakilerden ibarettir:

1- Bu kentin yapılarının çoğunluğu bir kalkınma süresi içinde yapılmış ve tabanlar ile duvarlarda onarım amacıyla yeni katmanlar ilave edilmiştir.

2- Bu kentin bütün evleri çok az sapmalarla takriben aynı yönde yapılmıştır. Bu konuda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Bu bir dinsel inanç neticesi veya iklim şartlarından dolayı olabilir.

3- Odaların tavanında tahta direkler kullanılmıştır.

4- Odalar çeşitli uzunluklarda yapılmıştır, ama odaların eni altı metreyi geçmemektedir. Bunun nedeni tahta direklerin dayanabilme kuvvetidir. Ayrıca duvarların açıları tam 90 derecedir ve duvarlar dümdüz yapılmıştır. Bu ise ilerlemiş mimarlık ve usta mimarların varlığını göstermektedir.

5- Tahta direklerin üzerine hasır, saz ve başka bitki yığını koyulup üzerleri balçıkla örtülmüştür.

6- Duvarların yüzeyi alçıyla sıvanıp üzerinde geometrik ve renkli şekiller çizilmiştir.

7- Hafttepe'de çok büyük binalar bulunmuştur. Bu binalar birbirine bitişik olmayan ve temas çizgisinde sert bir şekilde tutturulmayan bölümlerden oluşmaktadır.

8- Binaların büyük kısmı kerpiçten yapılmıştır. Yağış aşınmasına maruz kalabilecek duvarlar tuğlayla örtülmüştür. Su kanallarında da tuğla kullanılmıştır.

9- Zigguratın kerpiçlerinin boyutları 40x40x12 santimetre ve tuğlaların boyutları 38x38x8 ve 35x35x6 olmak üzere üç çeşittir.

10- Kerpiçlerin arası sıradan balçık, ama tuğlaların arası çok dayanıklı bir harçla doldurulmuştur. Bu harcın dayanıklılığı modern aygıtlarla ölçülmüştür. O zamanın harcının dayanıklılığı bugünün standartlarına uygundur.

11- Kerpiçle yapılmış tavanlar ağaçla takviye edildiklerine göre düz, ama tuğlayla yapılmış tavanlar kubbelidir. Bu kubbeli tavanlar Elam mimarisinin karakteristik özelliği sayılmaktadır.

12- Kerpiçle yapılmış evlerin tabanı balçıktan, tuğlayla yapılmış evlerin tabanı ise tuğladan yapılmıştır. Bazı binalarda ise bu tuğla tabanın üzerinde 2-3 santimetre kalınlığında bir alçı tabakası vardır (Negahban, 1993: 69-75).

Bu komplekste ortaya çıkan kubbeli tavan türünün ilk örneklerinden sayılmakta ve mimaride haksız olarak Rumi tavan adı verilmektedir. Bu tavan hiçbir sütun kullanılmadan büyük bir odanın üstüne örülmüştür ve bu da mimaride önemli bir gelişme olarak görülmektedir (Mecidzade, 1991: 75).

6.6.4.2. Hafttepe kompleksi

Bu kompleks Elam kralı Tepti-ahar dönemine tarihlenmekte ve bu binaları içermektedir:

1. Tepti-ahar'ın mezarlığı

1. 1. Tepti-ahar'ın mezarı

1. 2. Toplu mezar(23 ceset)

1. 3. Mezarlığın tapınağı

1. 3. 1. Tepti-ahar'ın mezarının yanındaki salon

1. 3. 2. Toplu mezarın yanındaki salon

1. 3. 3. Uzun koridor

1. 3. 4. Merkezi avlu

1. 4. bu mecmuayı çeviren duvar

2. Ziggurat 1

2. 1. Platform

2. 2. Platformun kuzeyindeki büyük altı salon

2. 3. avlular

3. Ziggurat 2

Bu komplekste dikkat çeken bir başka özellik bazen altmış metreye ulaşan uzun duvarların düm düz yapılması ve hiçbir yerde ciddi eğrilik göstermemesidir (Negahban, 1993: 75-97).

6.6.4.3. Çoğa-zenbil'in Mimarisi

Untaş-napirişa devri bir çok konuda olduğu gibi özellikle mimarının zirveye ulaştığı dönem de sayılmaktadır. Bütün Elam tarihinin en önemli yapısı olan Çoğa-zenbil zigguratı onun zamanında yapılmıştır. Bu ziggurat Elam mimarisinin özelliklerini yansıtan en önemli binalardan biri sayılmaktadır. Bu dönemde geniş bir tapınak inşaatı ve restorasyonu yapılmış ve o tapınakların bazıları günümüze kadar kalmıştır. Bu faaliyetler ondan önceki dönemlerde de yapılmaktaydı. Örneğin Babilli Ammi-şaduka'nın çağdaşı olan Kuk-naşur, kerpiçten yapılmış bir *kukkunuyu* restore ettiğini ileri sürmüştür. Humban-numena ise Liyan'da tanrı Humban ve eşi Kiririşa için bir tapınak inşa ettiğini açıklamıştır. Untaş-napirişa yirmi mabedin inşa ve restore edildiğini iddia etmiştir. O, Çoğa-zenbil'in bulunduğu şehri yaptırmış ve kendi adını oraya vermiştir (Dur-untaş) (Mecidzade, 1991: 78).

Çoğa-zenbil o çağın şartlarına göre muhteşem ve muazzem bir yapı olarak görülmektedir. İlk önce milyonlarca kerpiç hazırlanmıştır, onların hazırlanmasına gereken su oradan 1.5 kilometre mesafede olan *Idide* (bugünkü Dez) ırmağından getirilmiştir. Tuğlaların pişirilmesi için gereken yakıt bölgenin kaynaklarından temin edilmekteydi. Direk ve kerestelerin bir kısmı etraf bölgelerden, bir miktarı da Luristan ormanlarından kesilip hayvanlarla *Idide*'ye götürülerek ırmakla Dur-untaş'a getirilmekteydi. Çok

sayıda işçi, mimar, katip, ressam ve oymacı bu binanın yapımında çalışmıştır (Hinz, 1992: 198).

Bu dönemin tapınak duvarlarında çok sayıda yazılı tuğla bulunmuştur. Tuğlaların boyutları önceki dönemlere göre daha küçük, daha pişmiş ve daha kalitelidir. Yazılı tuğlalar binanın yüksekliği oranıyla kullanılmıştır. Binalarda birkaç kat normal kerpiçten sonra bir kat yazılı tuğla konulmuştur. Yüksek binalarda normal kerpiçlerin katları çoğaltılmıştır. Bu yazılı tuğlalar Elam'ın her tarafından olan tapınaklardan toplanmıştır. Ondan dolayı üzerlerinde tapınağın yaptırıcısının adı, soyu, sülalesi ve tapınağın hangi tanrı için inşa edildiği yazılmıştır. Bazı kerpiçlerde ise binayı tahrip edip ona hor bakana tanrıların bedduası ve binayı yapana insanların ve tanrıların rahmet ve hayır duaları istenmiştir. Dur-untaş ve Susa tapınaklarında bol sayıda yazılı tuğla bulunmuştur (Labat, 1963: 13-14).

Susa zigguratu tamamiyle Mezopotamya tapınaklarının aynısıdır ve onlara çok yakın mimari özellikleri sergilemektedir. Bir mühür izinden onun yerinde daha önce, M.Ö. 4. binyılda başka bir tapınağın var olduğu bilinmektedir. Geriye gittiğimiz zaman Mezopotamya etkisinin azaldığı düşünülmektedir. Ondan dolayı o ilk tapınağın daha çok yerli özellikler taşıdığı ileri sürülmektedir. Ama aynı kültür veya yakın kültürlerde kutsal yer her zaman kutsaldır ve ondan dolayı eski tapınağın yerine yenisi inşa edilmiştir (Mecidzade, 1991: 78).

Dur-untaş kenti Susa'nın otuz kilometre mesafe ile güneybatısı istikametindedir. 1200x800 boyutlarında dikdörtgen bir hisar kenti kuşatmaktadır. Kentin içinde 400x400 boyutlarında başka bir hisar da vardır ve o küçük hisarın içinde zigguratu kuşatan başka bir küçük hisar daha vardır, yani iç içe üç hisar bulunmaktadır. Orta ve küçük hisarın arasında bir takım tapınaklar bulunmaktadır. En küçük hisarın yedi kapısı vardır. Bu kapıların birinden ziggurata kadar yontulmuş taşlar döşenmiş ve taşların arasındaki çukurlar asfaltla doldurulmuştur. Diğer altı yola kerpiç döşenmiştir. Kapıların biri arabalar ve kurbanlık hayvanların getirilmesi için kullanılmaktaydı. Bu

yolların hepsi eğri yapılmıştır. En önemli yol ise kral kapısının yoludur (Labat, 1963: 17).

Arkeolojik kazılarda Susa zigguratında olduğu gibi Çoğa-zenbil'in inşasından önce orasının bir tapınak olduğu ve daha sonra bu tapınağın ziggurata dönüştürüldüğü ortaya çıkmıştır (İktidari, 1996: 173-174).

Çoğa-zenbil tapınağının iki aşamada inşa edildiği ileri sürülmektedir. Birinci aşamada zigguratın birinci katının etrafında avluyu kuşatan kare biçiminde odalar dizisi inşa edilmiştir. 100x100 metre olan bu avlunun etrafındaki odaların, avlunun üç tarafında tek sıralı, ama kuzeybatı cephesinde çift sıralı oldukları görülmektedir. Üç cephenin kalınlığı sekiz metre ve bu çift sıralı odaları olan kuzeybatı cephesinin kalınlığı on iki metredir. Tek sıralı odalara avludan girilmekte oysa çift sıralı odaların arkadaki odalarına damdan bir merdiven ile inilmekteydi. Sadece avlu girişinin yanındaki (sağında ve solundaki) odalara giriş kapının yanındaki koridordan girilmekteydi. Bu ilk tapınak kerpiçten yapılmış ve oda duvarları iyice badanalanmıştır (Hinz, 1992: 203).

Avluya, tapınağın her dört kenarının ortasındaki taş döşemeli girişlerle girilmekteydi. Güneydoğu girişinin iki yanındaki odasında bulunan tabletlere göre bunların tanrı İnşuşinak için yapıldığı öne sürülmektedir. Diğer odaların hangi tanrılara ait olduğu ve ne amaçla kullanıldığı bilinmemektedir. Merdivenli odaların tanrılara adaklar koymak için kullanıldığı ve diğer odaların kral mezarı olarak kullanıldığı ileri sürülmektedir (Vandenberg, 1969: 71).

Bu tapınak ziggurata dönüştürüldüğünde avlunun ortasında 35x35 metre, yani zigguratın beşinci katı olan *kukkununun* tabanı boyutlarında kerpiçle içi dolu bir sütun yapılmıştır. Bu sütunun yüksekliği dört katın toplamı kadardır. 11.5 metre ondan kısa olan üçüncü kat sütunu sarmış ve ona bitişik bir biçimde yine içi dolu olarak kerpiçten yapılmıştır. 11.5 metre üçüncü kattan kısa olan ikinci kat ise üçüncü katı sarmış ve üçüncü katın aynısı olarak yapılmıştır, sadece ondan 11.5 metre kısa ve eni ile boyu ise ondan büyüktür. Eski tapınağın odaları kullanıma uygun bulunmayıp kerpiçle

doldurularak zigguratın birinci katını oluşturmuştur. Sadece birkaç odanın içi doldurulmamış ve onların kullanımına devam edilmiştir. Bu zigguratın her katı alttaki katın üstüne inşa edilmemiş ve alt kat üst kat için bir platform mahiyetinde olmamıştır. Her katın temeli yere dayanmaktadır. Dördüncü katın üzerinde ise *kukkunu* inşa edilmiştir. O odanın, tanrının oturduğu, kralın oraya yükselerek halktan kopup tanrılara yaklaştığı ve kutsal evliliğin yapıldığı oda olduğu ileri sürülmektedir (Mecidzade, 1991: 79). (levha 30, üstteki tasvir)

Bugün Çoğa-zenbil zigguratından sadece 25 metre yüksekliğinde olan birinci ve ikinci katın tümü ve üçüncü katın ise bir kısmı kalmıştır. Birinci ve ikinci katın yüksekliği 8 ve 11.5 metredir, üçüncü ve dördüncü katın yüksekliğinin 11.5 metre olduğu tahmin edilmektedir. *Kukkununun* boyutlarının ise 10x10x10 metre olduğu tahmin edilmektedir. Yüksekliğinin 10 metre olması bazı hesaplamalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu hesaplara göre zigguratın yüksekliği uzunluğunun yarısı kadar olmuştur. Bu hesaplamalar onun yüksekliğini 52.5 metre olarak göstermektedir (Labat, 1963:18).

Enkaz içinde bulunan sırlı tuğlalar kukkununun iyi süslenmiş olduğu kanaatini vermektedir. 2., 3. ve 4. katın dış yüzeyleri tuğlayla örtülmüştür. Bulunan tabletlere göre zirvedeki oda Humban ve İnşuşinak'ın tapınağı idi. Bu tuğlaların Elam'a özgü bir özelliği bulunmaktadır. Bu kerpiçlerin üstünde ona tutunmak, adak olarak bir şey bağlamak veya başka bilinmeyen bir nedenden ötrü yarım konik çıkıntılar bulunmaktadır (Amiyet, 1970: Res. 78). (levha 30, alttaki tasvir)

Zigguratın en önemli Elam'a özgü özelliği onun merdivenleridir. Mezopotamya zigguratlarının zirvesindeki odalarına bir taraftan çıkılmaktaydı (Roaf, 1996: 104-105). Babil kulesinde ise bu merdivenler zigguratın etrafını dolaşarak zirveye çıkılmaktaydı (Herodot, 76). Çoğa-zenbil'in her dört tarafında merdivenler vardır, ama bunların üçü birinci katta son bulmuştur. Güneybatı cephesindeki merdiven ise ikinci kata kadar çıkmıştır. Üçüncü ve dördüncü katlara ise güneydoğu cephesinde olan merdiven, yani sadece

kralın yükselbileceği merdivenden tırmanılmaktaydı. Halk kitlesinin zigguratın etrafı ve özellikle *kukkununun* girişinin olduğu doğu tarafını doldurduğu; saray ehli ile şehzadelerin ise düzeylerine göre birinci ve ikinci katlara yükseldikleri sanılmaktadır. Üçüncü ve dördüncü kat ve nihayet baş odaya ise sadece kralın yükselme hakkı vardı. Ayrıca merdivenlerin üstü Mezopotamya merdivenleri gibi açıkta ve tavansız değildir. Bazı yerlerde kubbeli tavanlarla örtülmüştür. Kral zirveye yükseldiğinde yukarıya doğru yükselen ve bazı yerleri açık bazı yerleri tavanlı bir geçidin içinden geçmekteydi (İktidari, 1996: 175-176).

Kralın, zirvedeki odaya ulaşmak için düz bir çizgide hareket etmemesi ve dolaşması gerektiği için tapınağın merdivenlerinin direkt zirveye yapılmadığı ileri sürülmektedir. Bu bilim adamlarına göre kral herkesten önce güneydoğu kapısından girip birinci kata çıkardı. Oradan güneybatıya dönerek ikinci kata tırmanırdı. Tekrar güneydoğu veya doğu cephesine dönerek üçüncü, dördüncü ve nihayet *kukkunuya* çıkardı. Orada tanrı İnşuşinak ve Humban'ın huzuruna gelirdi (Hinz, 1992:208-209).

Zigguratın etrafını kuşatmış hisarın yüksekliği 1 metre ve kalınlığı üç metredir. Bu hisarın öncede söylendiği gibi yedi girişi vardır ve güneydoğu veya doğu girişine, büyük ve süslü olduğuna göre kraliyet yolu adı verilmiştir (Hinz, 1992: 200).

Dışarıda kral girişinin sağında ve solunda başı kesik piramit biçiminde büyük kerpiçlerden yapılmış bir sıra sunaklar konulmuştur. Bu sunakların kralın geliş zamanında ona kurbanlıklar sunmak için olduğu ileri sürülmektedir. Kanın akıp gitmesi için masaların arasındaki yerlerde kazılan kanallar ise bunu göstermektedir (Mecidzade, 1991: 80)

Zigguratın diğer üç girişinde kralın heykelleri konulmuştur. Olasılıkla bu heykeller diğer üç kapıda kralı temsil etmekte ve önlerinde kurbanlıklar kesilmekteydi (Hinz, 1992: 201).

Zigguratın merdivenlerinin iki yanında bir sıra hayvan heykelleri konulmuşur. Bunların mabedin koruyucusu olduğu ve mabedi tanrıların

gizemli kiten gücüyle korudukları ileri sürülmektedir (Labat, 1963: 22-23). Bu konuda kiten ile hayvanın bağlantısı açıklanmamıştır. Kitenin hayvanlara verilmesi konusu şüpheli görülmektedir. Bugün bu hayvan heykellerinin sadece izleri kalmıştır.

Birinci hisarla ikincinin arasında bazı tanrılar için tapınaklar inşa edilmiştir. Bu tapınaklar Pinikir, Kiririşa, Şala, Simut ile NIN-URU'nin ortak tapınağı, Napratep, Hişmitik ile Ruhuratir'in ortak tapınağı, İşme-karab ve Nabu'ya aittir. Zigguratın kuzeybatısında Elam'ın büyük tanrısı Humban'a küçük bir tapınak adanmıştır. Onun batısında bulunan T şeklindeki iki bitişik tapınaktan oluşan mabet ise Kiririşa ve İşme-karab'ın tapınaklarıdır. Bu üç tapınağın benzer yönleri vardır (Roaf, 1996: 143).

Birinci hisarın dışında ve güneyinde yazılı tuğlaları olan bir kule bulunmaktadır. Büyük bir kısmı zamanın tahribatından kurtularak zamanımıza ulaşan bu kule bazı araştırmacılara göre dünyanın dört yönünün ışığı anlamına gelen Akadca "Nur Kibrati" adlanmaktaydı (Labat, 1963: 15).

Bu komplekste ziggurat ve tapınaklar dışında üç saray ve bir de sıradan bir ev bulunmuştur. Küçük ve Orta hisarın arasında olan bu saraylar ve ev tuğla ve asfalt-toprak karışımı olan bir harçtan yapılmıştır. Bu sarayların bodrumunda önce de söylendiği gibi Elam tarihinin ilk ve tek kremasyon örneği ortaya çıkmıştır (Mecidzade, 1991: 81).

Elam'ın bu döneminde epeyce yaygın olan ve tapınak binalarında çok kullanılan iyice pişirilmiş sırlı tuğlalardır. Özellikle Untaş-napirişa devrinde bu tuğlaların çok kullandığı görülmektedir. Bütün tapınaklar ve saraylar çeşitli renklerle boyanan bu sırlı tuğlalarla bezenmiştir. Bu dönemin kerpiçleri genelde mavi, yeşil ve beyazın terkibinden oluşmaktadır. Çoğu bezemesizdir. Susa akropolünde kral Şutruk-nahunte'ye ait dikdörtgen, renkli, tabiat manzaraları işlenen ve üzerinde çiviyazılı metinleri olan tuğlalar bulunmuştur. Az bir zaman sonra bu tuğlalar kabarık nakışlarla karşımıza çıkmaktadır (Porada, 1978: 161).

7. BÖLÜM

ELAM SOSYO-EKONOMİK YAPISI

7.1. Epipaleolitik Çağ

Yerleşik hayat öncesinde tarımın başlanması ve belli bir düzeye gelmesinden önce birbirinden bağımsız evlerden oluşan yerleşmelere rastlanmaktadır. Her ev yemek ve diğer ihtiyaçlarını kendisi temin etmekteydi. Avcı-toplayıcılıkla geçinen aileler muhtaç oldukları araç ve gereçleri de taş ve kemikten yontup kendi hayatını idare etmeye çalışmaktaydı.

7.2. Neolitik Çağ

Neolitik dönemde Bereketli Hilal bölgesinde tarımın başlanması giderek büyüyen değişiklikler yaratmıştır. Bunu başaranların Natuf kültürü insanları olduğu söylenmektedir. Arkeolojik bulgular onların avcı-toplayıcılıktan tarıma geçiş sürecinin ilk adımını attıklarını ortaya çıkarmıştır (Roaf, 1996: 27). Bundan sonra, M.Ö. 7. binyılda bazı olası yerlerle birlikte Bereketli Hilal'in en doğusu yani Zagros sıradağlarının batı yamaçlarında bu geçişin başladığı görülmektedir. Tarımın yanı sıra hayvanların evcilleştirilmesi ve ilksel hayvancılığın temelleri de atılmaya başlanmıştır. Genc-i Dara, Şanidar ve Alikoş bu geçişin ilk aşamasında yer almaktadır. Aynı zamanda çanak çömlekçilik ve ilk köy adlandırabileceğimiz toplu, bitişik, küçük ve kerpiçe yapılmış evlerin yapımına da başlanmıştır. Eskiden mevcut olan taş aletler bu dönemde daha dikkatli yapıp parlatılarak yüksek bir düzeye getirilmiştir (Lahici, 1998: 66-67).

7.3. İran'ın Coğrafi Koşulları ve Bu Koşulların Toplum ve Kent Üzerindeki Etkisi

İran platosunun büyük bir kısmı dağlar ve çöllerle kaplandığı için Şuşin'in dışında büyük bir yerleşim merkezi bulunmamaktadır. İnsanlar küçük topluluklar halinde küçük vahalarda, dağların yamaçlarındaki uygun yerlerde yaşamaktaydılar. Eskiçağ İran'ında Alborz ve Zagros'un her iki tarafında yerleşen topluluklar bir yarım daire oluşturmuşlardır. Bu yarım daire İran'ın kuzeydoğusundan başlayarak batıya uzanmış ve oradan da güneydoğu istikametine yönelmiştir. Bu yarım daire, ortada olan çöllerin etrafında oluşmuştur. Onun için de Eskiçağ İran'ında Şuşin hariç büyük tarımcı topluluklar görülmemektedir (Cameron, 1986: 5-9). Büyük tarımcı toplulukların olmadığı yerlerde ise çeşitli mesleki katmanlar ciddi olarak ortaya çıkmamaktadır. Çünkü vahalarda yaşayan insanların arasındaki irtibatın az olması ve merkezi otoritenin oluşmaması; kanun ve hukuk anlayışının düşük düzeylerde kalıp az gelişmesi ve kentleşme sürecinin gelişiminin yavaş olmasını beraberinde getirmektedir. Oysa büyük tarımcı toplulukların elde ettiği artı ürün, toplumsal mesleki katmanların ortaya çıkmasına neden olup kentleşme sürecinde ciddi rol oynamıştır (Childe, 1998: 58, 69, 72).

Tarımın başlangıç dönemi veya az sonrasına ait bazı madeni aletler, çanak çömlek ve ana tanrıça figürinleri bulunmuştur. Ancak bunlar yukarıda söylendiği gibi her evin az sayıda yaptığı eşyalardan oluşmakta ve böyle katmanların ortaya çıkmasına bir süre daha zaman gerekmektedir.

7.4. Tarihöncesi Şuşin'inde Kent ve Toplum

Eskiçağ İran'ının önemli istisnası sayılan Şuşin ovası üç büyük ve kurumayan ırmağı ve onların oluşturduğu alüvyon topraklar sayesinde tarıma geçiş yolunda hızlı adımlar atmaktaydı. M.Ö. 6. binyılın başlarında bu bölgenin bu süreçte iyice ilerlediği arkeolojik kazılarda ortaya çıkmıştır (Wright, 1997: 134). Ayrıca M.Ö. 5. binyıla ait geniş ve büyük sulama

kanallarının ortaya çıkması bu görüşün güçlü detekleyicisidir (Negahban, 1993: 466)

Tarımın iyice yaygınlaşması evlerin bağımsızlığını alıp götürmüştür. Kendi yiyeceğini yetiştiren, kendi kaplarını yapan, kendi giysilerini diken ve diğerk bütün eşya ve araç gereçlerini yapan aileler kaybolmaya başlamıştır (Childe, 1998: 57).

şuşin tarıma çok elverişli olduğu ve büyük tarımcı bir topluluk yetişdirdiği için ilk sekenesinin kk köylerde oturduğu ve tarım ile meşgul olduğu öne sürülmektedir. Bu köylüler daha sonra çanak çömlek yapımına da başlamış ve belli bir süre sonra eskiçağ dünyasının en ince ve emsalsiz çanak mleğini yaratmışlardır (Amiyet, 1970: 19-20).

Madenin ciddi olarak insanların hayatına girmesinden sonra özellikle madenlere yakın oturan topluluklarda bir madenci sınıfının ortaya çıktığı görülmektedir. Bu grubun en bariz rneği şuşin'in doğusunda Proto Elam yazısının bulunduğu Tepe İblis ve Tepe şahdad bölgesinin kazılarında ortaya çıkmıştır (Hakemi, 1972: 46). Ayrıca Tepe Yahya'daki büyük taş işlemeciliğinin ortaya çıkışı burada taş üzerinde çalışan büyük bir grubun varlığını gün işığına çıkarmıştır (Mecidzade, 1991: 2).

Bazı eşyanın, bölgede bulunmayan bir malzemelerden yapılması, tüccar sınıfının ortaya çıktığını göstermektedir. Kentlerin gidererk kompleksleşmesi ve bölgede kaynağı olmamasına rağmen çeşitli materyallerin bulunması bu mesleki sınıfın daha da önem kazandığı göstermektedir.

7.5. Eski Elam Topluluğu

Bölge, tarihi dönemlerinin başlangıcına, yani M.. 3. binyıla yaklaşık böyle bir tablo ile girmiştir. Yazının başlaması ve kaydedebilme olanağı eski toplulukların daha da karmaşık ilişkşler kurmalarına ve kentleşme sürecinin daha da hızlanmasına neden olmuştur. Bu süreç içinde öğretmenler ve katipler sınıfı da ortaya çıkmaktaydı. Bu dönemin mühürleri topluluğun günlük

hayatı, mesleki grupları ve bazı toplumsal katmanları hakkında bilgi vermektedir. Bu mühürler üzerinde etrafı sazlarla çevrilmiş su kanalları ve içinde yüzen balıklar, ağaçlar altında otlamakta olan çeşitli hayvan sürüleri, ok ve mızraklarla avlanmaya çalışan Elamlılar, büyük kaplumbağaları sahile çekmeye çalışan balıkçılar, süt sağan köylüler, tarlalarda çalışan işçiler ve meyve toplamakta olan kadınlar gibi kent dışı faaliyetleri betimlenmiştir (Mecidzade, 1991: 66).

Kentin içinde ise çok geniş etkinlikler yürütölmekteydi. Bu etkinlikleri betimleyen mühürlerde bunlar tasvir edilmiştir: bir töreni yürürken yapmakta olan bir grubun arkasında çalışmakta olan işçiler, büyük bir küpün üzerinde çalışmakta olan çanak çömlekçiler ve kap kacakları parlatmakta olan işçiler, iskemleler üzerinde oturup dokumacılık, aşçılık ve çanak çömlek yapan kadınlar, tahıl ambarlarına tahıl taşımakta olan kişiler, ambarların yanında yere oturup tahılın miktarını kaydeden yazmanlar, getirilen kabın ağzını kapatıp mühürleyen memurlar vs (Hinz, 1992: 31-32).

7.6. Eski Elam'da Mesleki Sınıflar

Bu mühürlerin baskıları az da olsa M.Ö. 3. binyılda Elam'ın sosyo-ekonomik yapısı hakkında bilgi vermektedir. Bu çağda burada tarım, balıkçılık, bahçecilik, madencilik, marangozluk, çanak çömlekçilik, ticaret, katiplik, kahinlik, rahiplik, hayvancılık gibi mesleklerin var olduğu öğrenilmektedir (Mecidzade, 1991: 67).

7.7. Elam'da Okul, Öğretmenler ve Öğrenciler

M.Ö. 3. binyılın sonu ve 2. binyılın başlarında artık okul ve öğretim sistemi tam olarak yerini bulmuş vaziyetteydi. Katip *tepir* ve öğrenciler ise *puhu-teppi* adını taşımaktaydılar. Burada ülkenin çeşitli tapınaklarına ve saraya gereken yazmanlar yetiştirilmekteydi (Hinz, 1992: 101). Amiyet M.Ö. 2. binyılın başlarında Susa'da Akadca Eğitimi veren daimi okulların varlığından söz etmektedir (Amiyet, 1970: 49)

Dinin hakim olduğu bütün eski topluluklarda dinadamları, büyücüler ve kahinlerin ön planda olması gayet normaldir. Bunlar hakkında bilinmemiş mesele ilk devirlerde bunların atama yoksa veraset yoluyla bu makama geldikleri idi (Wright, 1997: 135). Acaba daha sonraki Med'lerde olduğu gibi bunlarda da bir ruhani kabilesi mi vardı? (Diakonov, 2000: 346). Hele tanrılar ülkesi olarak tanınan Elam ve Susa'nın dini yönü daha da kabarık bir şekilde idi ve ölü gömme merasimi, tapınaklarda öğretilen kitabet işi, tapınak ambarları ve depolama işleri ve bunlar gibi dini işleri yönlendirecek dinadamları sınıfı toplumun şahdamarını ellerinde tutmaktaydılar.

7.8. Elam'da Kraliyet ve Ortaya Çıkışı

M.Ö. 4. binyılın başlarında Şuşin'de hakimiyetin varlığı hakkında iki fikir ileri sürülmüştür: birincisinde merkezi bir otoritenin varlığından söz edilmekte, diğesinde ise mahalli reis ve muhtarlar söz konusu olmaktadır (Hole, 1997: 150). Her iki durumda da seçkin bir sınıfın varlığı bilinmektedir. Kral, ailesi, şehzadeler ve saray ehli, yani elit bir sınıfın varlığı en az M.Ö. 3. binyılın kayıtlarından bilinmektedir. Sosyal ve ekonomik yapılarından bir şey bilmediğimiz Avan ve Hamasi sülalelerinin varlığı Mezopotamya kayıtlarından bilinmektedir (Jacobsen, 1939: 97-98). Bu devirde bunların sadece kral mı yoksa kral-rahip görevi yürüttüğü meselesi iyi bilinmemektedir. Her ikisi hakkında deliller bulunmaktadır. Komşu Mezopotamya'da M.Ö. 3. binyılın ortalarında artık bu ikisinin birbirinden ayrıldığı görülmektedir (Kinal, 1983: 51). Ama M.Ö. 2. binyılda hüküm sürmüş *sukkalmahlar* sülalesinin krallarına verilen büyük peygamberler lakabından onların bu binyılda iki görevi bir arada yürüttüğü anlaşılmaktadır (Cameron, 1986: 55-56). Elam'da M.Ö. 3. binyılda bu iki görevin bir kişinin elinde olduğu tahmin edilir.

Siyasal tarihi aleyhine yapılmış savaşlarla başlayan Elam'ın bir asker sınıfının olması gayet normaldir. Batı komşusuyla sürekli savaşmakta olan bu ülkenin servetlerini korumak ve komşusunun biriktirdiği zenginlikleri buraya intikal etmek için düzenli bir ordunun hazır olması gerekmektedir. Bazı

seramik tasvirleri ok ve yay gibi silahların tarihöncesinden Elamlılar tarafından bilindiğini göstermektedir (Girishman, 1970: 24; Amiyet, 1970: Res. 2), ama M.Ö. 3. binyılda Elam ordusu hakkında hiçbir bilgi yoktur.

7.9. Elam Toplumu Üzerinde Mezarlardan Edinilen Bilgiler

M.Ö. 3. binyıla ait mezarlar bu dönemin toplumsal yapısı hakkında bazı bilgiler vermektedir. İyi işlenmiş bol sayıda bakır, tunç ve gümüş eşyanın bulunduğu mezarlar toplumun elit kesiminin mezarlarıdır. Bunlarla birlikte bu mezarlarda bol miktarda çok ince seramik eşya da bulunmuştur. Madeni eşyası az ama kaba seramik kabı çok olan mezarların sıradan kişilere; madeni eşyası olmayan ve kaba seramik kapları az olan mezarların ise çocuklara ait olduğu ileri sürülmektedir (Carter, 1997: 185; Hole, 1997: 151).

Birden fazla iskeletin bulunduğu mezarlar elit tabakanın mezarlarıdır. Elam'da öbür dünyada efendisinin hizmetinde olmak için onunla gömülen insan veya insanlar geleneği var idi. Kral Tepti-ahar'ın toplu mezarı (Negahban, 1993: 119) ve Susa'da bulunan iki ve üç iskeletli mezarlar buna bir örnek sayılmaktadır (Carter, 1997: 75).

Simaş sülalesi devrine, yani M.Ö. 3. binyılın sonları ve 2. binyılın başlarına tarihlendirilen mezarların durumu aşağı yukarı aynıdır. Topluluğun seçkin sınıfına ait insanların mezarı orada bulunan tunç eşya ile tanınmaktadır. Bazı mezarlarda mühür de bulunmaktadır (Carter, 1997: 185). Bu mezarlardan daha fazla bilgi edinmek mümkün olacaktı eğer 60 yıla yakın bir sürede inhisari olarak Susa'da kazı yapan Fransız ekip daha dikkatli olup neyin nerede bulunduğunu ve neyin nereden alındığı kayda geçirseydi. Özellikle De Meqneum ve De Morgan bu konuda en büyük yanlışları yapmışlardır.

7.10. Elam'da Ticaret ve Tüccarlar

M.Ö. 2. binyılda Susa çok genişleyip bölgenin merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde ticaret özellikle uluslararası ticaretin epeyce yaygın ve geniş olduğuna dair belgeler bulunmaktadır. İdari ve iktisadi tabletler insanların çok büyük bir mal varlığından ve takas yoluyla alışveriş yaptıklarından bahsetmektedir (Negahban, 1996: 112).

Bu dönemde büyük binaların ortaya çıkması usta mimarların varlığına işaret etmektedir. Bu alanın diğer meslekleri ise kerpiç, kereste, harç ve asfalt hazırlayan, taşıyan ve kullananlardır (Negahban, 1993: 70).

Tapınaklar ve sarayın gücü ise tarlalarının işletilmesine bağlı idi. Wineberg üretimi engelleyen manilerin, ürünlerin satılması yolundaki engellerin ve dış tehditlerin ortadan kaldırılması için *sukkalmahlar* tarafından uğraşıldığını ve bölgenin kalkınması ve tarlaların iyice işlenmesi için zirai yerlerin ekinciler arasında bölüştürüldüğünü ileri sürmektedir. O bu dönemde ortaya çıkmış bazı yerleşim merkezini bu yer bölüştürmeden doğan rekabetin sonucu olarak yorumlamaktadır (Carter, 1997: 185).

SONUÇ

Elam tarihi bugünkü İran'ın önemli miktarda yazılı belgeler bırakan en eski toplulukların tarihi, bölge halkları içinde en uzun ömürlü siyasal hakimiyeti kuran toplulukların tarihidir. 2000 yılı aşkın bir süre boyunca varlığını devam ettiren bu medeniyetin yaratıcıları, sonunda yarattıkları, buldukları ve icat ettikleri her şeyi gelecek nesillere yadigar bırakıp tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Türklerle ciddi bağları olan olan bu medeniyetin yaratıcıları bütün tarihleri boyunca bütün komşuları ile ciddi ilişkiler içinde olmuşlardır. Bu ilişkiler batı komşularıyla çoğu zaman düşmanca iken plato içindeki komşuları ile karşılıklı olarak dostça münasebetler halinde sürdürülmekteydi. Batı komşuları Mezopotamya ile olan ilişkileri Mezopotamyalıların kayıtlarına geçtiği için Elam tarihinin kurulmasında çok yardımcı olmaktadır. Bu ilişkilerin mahiyetine baktığımızda bu bilgilerin süzgeçten geçirilmesi gerekliliğini de unutmamak gerekir.

Elam'a bakıldığı zaman iki medeniyetin izleri görülmektedir:

1. Yaratılmasında kendilerinin de çok büyük katkısı olduğu plato içi medeniyeti.

2. Komşuları Mezopotamya'dan aldıkları etkiler ve o medeniyeti yansıtan izler. Gerçi hiçbir zaman bu medeniyet akımı ve etki tek taraflı olmamıştır; Elam kültürünün izleri bütün komşularında görülmektedir. Plato içindeki geniş ve önemli etkileri başta olmak üzere Elam medeniyetinin izleri doğuda İndus vadisinden batıda Filistin ve Mısır'a kadar görülmektedir. Bu izler kuzey doğrultusunda ise Hazar'ın güneyinde (Hisar, Kalardeş, Marlık), doğusunda (Ano'da) ve batısında (Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Talış bölgesinde) görülmektedir.

Elam-Türk akrabalığının ciddi ölçülerde olduğu sanılmaktadır. Bu bağın iyice ortaya koyulması, çoğu araştırmacılara göre Elamlılarla akraba sayılan Kas, Kut, Lullubi, Ellipi, Tukriş gibi komşu halkların da Turani kavimler

oldukları görüşünü güçlendirecektir. Özellikle dillerinin yapısı ve ortak sözcüklerle gramer açısından bu ilişkilere baktığımız zaman Elamlıların Turani bir kavim oldukları ortaya çıkmaktadır. Diğer alanlardaki bağları da bu dil bağına eklediğimiz zaman aralarında ilişkinin daha güçlendiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

ABULGASEMİ, Mohsen

1996 Zebanha-ye Bastani-ye İran, Tahran

AFŞAR, İrec

1987 Negahi be İlam, Honer Yayınları., Tahran

ALİZADE, Abbas; Y. MECİDZADE; S. M. ŞEHMİRZADİ

1999 Bastanşenasi ve Honer-e İran, Merkez-e Neşr-e Daneşgahi Yayınları, Tahran

AMİYET, Piere

1970 İlam, Çev: Şirin BEYANİ, Tahran Üniversitesi Yayınları, Tahran

1997 "Sohani der Bare-ye KARBORD ve Tasvirşenasi-ye Mohrha-ye Şuş" *Şuş ve Cunub-e Garbi-ye İran*, Çev: Hayede EGBAL, İranşenasi-ye Feranse Yayınları, Tahran

BAHAR, Mehrdad

1997 Pejuheşi der Asatir-e İran, Agah Yayınları, Tahran

BAHTİYARİ, Said

2000 Atlas, Giytaşenasi Yayınları, Tahran

BALKAN, Kemal

1992 Eski Önasya'da Kut Halkının Dili ile Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik, 16. Erdem dergisinden ayırbasım, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara

BAŞER, Sait

1990 Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara

BEHMANEŞ, Ahmad

1986 Tarih- Melal-e Asiya-ye Garbi, Agah Yayınları, Tahran

BEYANİ, Şirin

1973 Haşt Magale der zemine-ye Tarih, Haydari Yayınları, Tahran

BOYCE, Marry

1995 Tarih-e Kiş-e Zertoşt, C. 1, Çev: Homayun SANATİZADE, Tus Yayınları, Tahran

CAMERON, G. Geoege

1948 Persepolis Treasury Tablets, Chicago University Press, Illinois

1986 İran der Sepidedem-e Tarih, Çev: Hasan ANUŞE, Elmi ve Ferhengi Yayınları, Tahran

CAMPBELL, Joseph

- 1998 Doğu Mitolojisi, Çev: Kudret EMLİROĞLU, İmge Yayınları, Ankara

CANAL, D.

- 1997 "Seffe-ye Mortafa-e Akropol-e Şuş", *Şuş ve Cunub-e Garbi-ye İran*, Çev: Hayede EGBAL, İranşenasi-ye Feranse Yayınları, Tahran

CARTER, Elizabeth

- 1984 Elam, Survey of Political History and Archaeology, California University Press, Los Angeles
 1996 Excavation at Anshan (Tal-i Malyan), The Middle Elamite Period, Science Pres, Pennsylvania
 1997 "Şuş, Şehr-e Şahi", *Şuş ve Cunub-e Garbi-ye İran*, Çev: Hayede EGBAL, İranşenasi-ye Feranse Yayınları, Tahran
 1997 "Yaddaşti Derbare-ye Bastanşenasi ve Tarih-e Ectemai ve Egtesadi-ye Şuşan", *Şuş ve Cunub-e Garbi-ye İran*, Çev: Hayede EGBAL, İranşenasi Feranse Yayınları, Tahran

CHİLDE, Gordon

- 1998 Tarihte Neler Oldu, Çev: Mete TUNÇAY, Alaettin ŞENEL, Alan Yayınları, İstanbul

CONTENAU, Georges

- 1964 Temeddonha-ye Bastani, Çev: Aliasger SURUŞ, Kitabha-ye Cibi Yayınları, Tahran

ÇİĞ, Muazzez İlmiye

- 2000 Sumerli Ludingirra, Kaynak Yayınları, İstanbul
 2000 Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sumer'deki Kökeni, Kaynak Yayınları, İstanbul

ÇORUHLU, Yaşar

- 2002 Türk Mitolojisinin Anahatları, Kabalcı Yayınları, İstanbul

DİAKONOV, İ. M.

- 2000 Tarih-e Mad, Çev: Kerim KEŞAVERZ, Elmi ve Ferhengi Yayınları, Tahran

DİKER, Selahi

- 2000 Türk Dilinin Beş Bin yaşı, Oral Matbaası, İzmir

DOLFUSS, G.

- 1997 "Caferabat, Cevi, Bendbal, Gami der Pişbord-e Beresi-ye Mantege-ye Şuşan der Hezare-ye Pencom ve Ağaz-e Hezare-ye Çaharom", *Şuş ve Cunub-e Gabi-ye İran*, Çev: Hayede EGBAL, İranşenasi-ye Feranse Yayınları, Tahran

DURANT, Will

- 1986 Tarih-e Temeddon, Maşreg Zemin Gahvare-ye Temeddon, C. 1
Çev: Ahmad ARAM, Amuzeş-e Engeleb-e Eslami Yayınları, Tahran

ELİADE, Mircea

- 1999 Şamanizm, Çev: İsmet BIRKAN, İmge Yayınları, Ankara
2003 Dinler Tarihine Giriş, Çev: Lale ARSLAN, Kabalcı Yayınları, İstanbul

FARAHVEŞİ, Behram

- 1995 İranvic, Tahran Üniversitesi Yayınları, Tahran

FRANKFORT, Henry

- 1989 Uygarlığın Doğuşu, Çev: Alaeddin ŞENEL, V ve İmge Yayınları, Ankara

FREUD, Sigmund

- 1998 Totem ve Tabu, Çev: Niyazi BERKES, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul

GİRİŞMAN, Roman

- 1970 İran ez Ağaz ta Eslam, Çev: Mohammad MOIN, Bongah-e Tercome ve Neşr-e Ketab Yayınları, Tahran

GÜNALTAY, Şemsettin

- 1987 İran Tarihi, En Eskiçağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar, C. 1, TTKY, Ankara
1987 Yakın Şark, Elam ve Mezopotamya, TTKY, Ankara

HAKEMİ, Ali

- 1972 Hafriyet-e Tepe Şehdad, Tahran

HEYET, Cevat

- 2001 Tarikh-e Zeban ve Lehceha-ye Torki, Peykan Yayınları, Tahran

HERODOT

- 2002 Herodot Tarihi, Çev: Müntekim ÖKMEN, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul

HİNZ, Walter

- 1963 Persia, c. 2400-1800 B. C., Cambridge University Press, Cambridge
1964 Persia, c. 1800-1550 B. C., Cambridge University Press, Cambridge
1992 Donya-ye Gomşode-ye İlam, Çev: Firuz FİRUZNİA, Elmi ve Ferhengi Yayınları, Tahran

HOLE, Frank

- 1984 "Tahlil-e Sahtar ve Nuguş-e Sofalha-ye Piş ez Tarih", *Bastanşenasi ve Tarih Dergisi*, Çev: Kamyar ABDİ, Neşr-e Daneşgahi Yayınları, Tahran
- 1997 "Sazman ve Teşkilat-e Camee-ye Şuşan", *Şuş ve Cunub-e Garbi-ye İran*, Çev: Hayede EGBAL, İranşenasi-ye Feranse Yayınları, Tahran

İKTİDARİ, Ahmad

- 1996 Asar ve Benaha-ye Tarihi-ye Huzestan, C. 1, Eşare Yayınları, Tahran

İNAN, Abdulkadir

- 1998 Makaleler ve İncelemeler, C. 1, TTKY, Ankara

JACOBSEN, Th.

- 1939 The Sumerian King List, Chicago University Press, Chicago

KINAL, Furuzan

- 1983 Eski Mezopotamya Tarihi, AÜDTCF Yayınları, Ankara

KLENGEL, Horst

- 2001 Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü, Çev: Nesrin ORAL, Telos Yayınları, İstanbul

KOŞAY, Hamit Zübeyr

- 1937 Elamca-Türkçe Dilakrabalığı, Çankaya Matbaası, Ankara

KÖNİG, F. W.

- 1965 Archiv Für Orientforschung, Die Elamischen Königschriften, Im Selbstverlege des Herausgebers, Graz

KRAMER, Samuel Noah

- 1998 Tarih Sumer'de Başlar, Çev: Hamide KOYUKAN, Kabalcı Yayınları, İstanbul
- 1999 Sumer Mitolojisi, Çev: Hamide KOYUKAN, Kabalcı Yayınları, İstanbul

LABAT, Rene

- 1963 Elam c. 1600-1200 B.C., Cambridge University Press, Cambridge

LAHİCİ, Şehla; M. KAR

- 1997 Şenah-e Hoviyet-e Zan-e İrani, der Gostere-ye Piş Tarih ve Tarih Roşengeren Yayınları, Tahran

LANDSBERGER, Benno

- 1937 "Önasya Tarihinin Esas Meseleleri", 2. TTKB, İstanbul

LE BRUN, Alen

- 1997 "Şuş, Akropol 1", *Şuş ve Cunub-e Garbi-ye İran*, Çev: Hayede EGBAL, İranşenasi-ye Feranse Yayınları, Tahran

MALLOWAN, M. E. L.

- 1993 Beynonnehreyn ve İran-e Bastan, Çev: Reza MOSTOFİ, Tahran Üniversitesi Yayınları, Tahran

MECİDZADE, Yeseף

- 1991 Tarih ve Temeddon-e İlam, Neşr-e Daneşgahi Yayınları, Tahran

MİROSCHEJİ, Piere

- 1997 "Layenegari-ye İlam-e Cedid der Şuş", *Şuş ve Cunub-e Garbi-ye İran*, Çev: Hayede EGBAL, İranşenasi-ye Feranse Yayınları, Tahran

MORDTMANN, Andreas David

- 1870 "Über die Keilinschriften Zweiter Gattung", *Zeitschriften Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, Leipzig

NASR, Seyit Tagi

- 1976 Ebediyet-e İran, C. 1, Tahran

NEGAHBAN, Ezat O.

- 1964 Marlik, Vezaret-e Ferheng Yayınları, Tahran
1993 Haffari-ye Hafttepe-ye Deşt-e Huzestan, Tahran Üniversitesi Yayınları, Tahran
1996 Şuş, Kohanterin Merkez-e Şehrneşini-ye Cahan, Miras-e Ferhengi-ye Yayınları, Tahran

ÖGEL, Bahaeddin

- 1995 Türk Mitolojisi, C. 2, TTKY, Ankara

PAPER, Herbert H.

- 1955 The Phonology and Morphology of Royal Achaemenid Elamite, The University of Michigan Press, An Arbor

PİRNİA, Hasan

- 1987 Tarih-e İran-e Bastan, C. 1, Donya-ye Ketab Yayınları, Tahran

PORADA, Edith

- 1979 Honer-e İran-e Bastan, Çev: yusef MECİDZADE, Tahran Üniversitesi Yayınları, Tahran

POTTS, Daniel T.

- 1999 The Archaeology of Elam, Formation and Transformation of an Ancient Iranian State, Cambridge University Press, Cambridge

2000 Devazdeh Garn Sukut, C. 1, Kareng Yayınları, Tahran

RAD, Naser

1995 Tarih-e Serzemin-e İlam, Erğenun Yayınları, Tahran

RAZİ, Haşem

1964 Din-e Gadim-e İrani, ez Ağaz ta Zuhur-e Zertoşt, Asya Yayınları, Tahran

REİNER, Erica

1965 "The Earliest Elamite Inscription", *Journal of Near Eastern Studies* Sa. 24, Chicago

1966 "Elamite Language", *Altkleinasiatiscche Sprachen*, E. J. Brill Yayınları, Leiden

RAOF, Michael

1996 Mezopotamya ve Eski Yakındoğu, Çev: Zülal KILIÇ, İletişim Yayınları, İstanbul

ROHZADPUR, Abdollah

1996 Tarih-e Kamel-e İran, Moslem Yayınları, Tahran

SAYILI, Aydın

1991 Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Tıp ve Astronomi, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara

SEYİDOV, Mirali

1989 Azerbaycan Khalgının Soykökünü Düşünırken, Gençlik Yayınları, Bakü

1994 Gam Şaman, Gençlik Yayınları, Bakü

SİNUHE

2000 Sinuhe, Mısır Hieroglifinden Çev: Mika WALTARİ, Çev: Zabihullah MANSURİ, Roşengeran Yayınları, Tahran

STOLPER, Matthew W.

1984 Elam, Survey of Polotical History and Archaeology, University of California Press, Los Angles

ŞEHMİRZADİ, Sadeg Melek

2002 "Zigurat-e Silk", *Asr-e Azadi Gazetesi*, Sa. 254, Tahran

VALLAT, F.

1997 "Holase-yi ez Avamel-e Coğrafiye-ye İran", *Şuş ve Cunub-e Garbi-ye İran*, Çev: Hayede EGBAL, İranşenasi-ye Feranse Yayınları, Tahran

VANDENBERG, L.

- 1969 Bastanşenasye İran-e Bastan, Çev: İsa BEHNAM, Tahran Üniversitesi Yayınları, Tahran

WATERS, Matthew W.

- 1999 "Teumman in the Neo-Assyrian Correspondence", *Journal of American Oriental Society*, Sa. 119

WRIGHT, H.

- 1997 "Ez Cevame-e Rustayi-ye Pişrefte ta Nezam-e Hukumetha-ye Nohostin", *Şuş ve Cunub-e Garbi-ye İran*, Çev: Hayede EGBAL, İranşenasi-ye Feranse Yayınları, Tahran

YUSİFOV, Yusif B.

- 1994 "Çivi yazılı Kaynaklarda Eski Türklerin İzleri", 11. *TTKB*, C. 1 Ankara
 1993 "Proto Türklerin İlk Vatanının Önasya'da Olması Baredede", *UÜTKSB*, C. 1, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara
 1993 *Gadim Şarg Tarihi*, Bakü Üniversitesi Yayınları, Bakü

ZEHTABİ, M.

- 1996 İran Türklerinin Eski Tarihi, Ahter Yayınları, Tebriz
 2001 İran Türklerinin Dili ve Edebiyatı, Ahter Yayınları, Tebriz

*****

- 1992 Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara

ÖZET

Elam bugünkü İran'ın güneybatısında olan küçük bir eyalettir. Eski Elam çok daha geniş bir alana sahipti ve sınırları İran'ın ortaları ve doğusuna kadar uzanmaktaydı. Çoğu zaman onun bir parçası olan Susa, Mezopotamya ile komşu ve onunla aynı coğrafi şartlara sahip olmuştur. Güçlü bir Elam devleti ancak Susa, doğusunda ve kuzeyindeki yüksek bölgeleri bir arada tutup hüküm sürmekle tahakkuk bulmaktaydı.

Elam kelimesi yerli kaynaklarda *Haltamti* olarak yazılmıştır. Bu sözcük iki Türkçe hissedenden (*hal/al* + *tam/tan*) oluşmakta ve tanrıların yüksek mekanı anlamına gelmektedir.

Elamlılar yazılı belgeler itibarıyla en az M.Ö. 3. binyılın başlarından siyasi hakimiyetlerini kurup 2000 yılı aşkın bir süre onu devam ettirmişlerdir. Bu ülke bazen Akad, Kut, 3. Ur sülalesi ve Kaslar istilasına uğrayıp bir süreliğine küçük mahalli güçlere bölünmüştür, ama tekrar baş kaldırıp eski gücüne kavuşmuştur. En güçlü dönemlerinde ise çok geniş araziye sahip olup 3. Ur sülalesi ve Kaslar gibi güçlü komşularını devirmeyi başarmıştır.

Elam dininin tabiat kuvvelerine tapma dini olduğu ileri sürülmüştür. İçeriği tam olarak bilinmemektedir, ama bir takım öğelerinde Ortaasya Şamanizmi ve Zerdüştilik ile ortak yanları vardır. Daha eski olduğu itibarıyla onlara etki ettiği sanılmaktadır. Ayrıca Elam dininin iki karakteristik özelliği kadın ve yılanla olan çok saygılı ve tuhaf münasebetleridir. Bu ikisinin etkisini Elam'ın siyasi hakimiyeti ve sanatının derinliklerinde görmek kabildir.

Elam dili araştırmacıların büyük çoğunluğuna göre bitişken bir yapıya sahiptir ve Azyanik diller kategorisine aittir. Konuşulduğu bölge ve içeriği itibarıyla da Türkçe ile ortak yanları ve akrabalığı vardır. Elam dilinde bugün bile yaşayan bir takım Türkçe kelimeler saptanmıştır.

Elam'ın özgün sarımtırak seramiği eskiçağ dünyasında geniş bir alana yayılmıştır. Elam sanatının izi İndus vadisinden Akdeniz ve Mısır'a kadar

tespit edilmiştir. Susa 1 adıyla tanınan Elam'ın tarihöncesi seramiği eskiçağ dünyasında asla örnekleri bulunmayan sanat eserleridir. Elam sanatı çoğu dallarda klasik devrinde zirvesine ulaşmıştır.

Elamlılar Mezopotamyalılarla birlikte bir takım ilkleri gerçekleştirmişlerdir. İlk gelişmiş fırın, ilk maden eritme, ilk tekerlek ve ilk seramik çarkının bu topraklarda icat edildiği ileri sürülmüştür.

Mimaride de Elamlıların büyük başarıları olmuştur. Mimari alanında özellikle M.Ö. 2. binyılın ortalarından sonra büyük binaların yapımı görülmektedir. Çoğa-zenbil ise Elam tapınakları ve zigguratlarının başında gelmektedir. M.Ö. 2. binyılın ortalarına ait kemer ve kubbeli tavanların ilk örneklerinden biri bu topraklarda bulunmuştur.

Susa kenti tarımı ve ticaretiyle büyük bir merkeze dönüşmüştür. Bu büyük merkezde ise çeşitli sosyal ve mesleki sınıflar ortaya çıkmıştır. Coğrafi koşulları itibariyle ortaya çıkan ilk tarımcılar ve çanak çölekçilerin yanında avcılar, rahipler, kral ve şehzadeler, tüccarlar, mimarlar, işçiler ve başka sınıflar oluşup bu topluluğu meydana getirmişlerdir.

ABSTRACT

Today, Elam is a small province in South-West of Iran. The ancient Elam had larger area, and its border was till middle of Iran or even till East of Iran. More often Susa, apart from Elam was neighbour of Mesopotamia, and have the same geographic conditions with it. The powerful Elam could be realize not only with Susa, but also high lands the mountains and plateaus to the Northern east of Susiana.

The word of Elam was written as Haltamti in native sources. The Haltamti is composed of Turkish part hal/al + tam/tan and it means the gracious lord.

According to the Elamite inscriptions, the kingdom was established about 3000 B.C. and for more the 2000 years maintained. Sometimes they was invaded by Akadians, Kutians, 3. Ur Dynasty and Kassites and they appeared as a small local kingdom. But again revive and established ancient power. At their most powerful ages, Elamite owned widespread lands and they was succeed to conquer their powerful neighbours like 3. Ur dynasty and Kassites.

It is suggested that Elamite religion was worshipped of natural forces. Although, the complete aspects of their religion is unknown, but it is similar in some aspects with Shamanism of Middle Asia and Zoroastrianism. As far as the Elamite religion was before those religions it might effect those. Furthermore Elamite religion has two characteristic aspects, which they was respectful for women and serpent and they had abnormal relationship with them. These aspects can be realize in the detail of their kingdom and art.

According to majority of researchers, Elamite language structure is agglutinative and can be categorized as Asianic Languages. Regarding its spoken area and content it has very similarity with Turkish language. Today, there are some words of Elamite language which survive in spoken Turkish.

White-yellow ceramics of Elam was widespread in ancient world. Track of Elamite art can be find from Indus to Meditranean and Egipt. Prehistoric ceramic of Elam, called Susa 1 is an art which never could be found in ancient world, many branch of art recieved to their top level in the classical period of Elam.

Elamites together with Mesopotamians realized some origines of civilization. The first developed oven, mineral metling, Wheel and ceramic lathe was suggested to be built in this aria. Elamites was successful at architecture. Structure of large edifice spicially in after the middle of 2000 B.C. can be seen in the field of architecture. Choga-zenbil is the most important temple and ziggurats of Elamite. One of the first sample of the archway and crescent ceiling, built in the middle of the 2000 B.C., has been found in those temple.

The city of Susa with agricultural and commercial activities was a great center. The Various social and profesional classes appeared in this great center. Regarding the geographical conditions, the most supposable initial agriculturists, pots and pans, hunters, priests, kings, merchants, architects, laborers and etc. Classes could be seen in the compositions of this community.

Haritalar ve Levhalar Listesi

Harita 1: M.Ö. 3. binyılda Elam Haritası

Harita 2: M.Ö. 2. binyılın başlarından M.Ö. 645'e kadar Elam Haritası

Harita 3: Akad sülalesi döneminde Elam Haritası

Harita 4: 3. Ur sülalesi döneminde Elam Haritası

Levha 1: Lulubiler kralı Anubanini İştar'ın huzurunda. Kaya kabartması (Sayfa 21)

Levha 2: Elam'da çok önemli olan yılan motifinden iki örnek. Çömlek M.Ö. 4. binyılın ortalarına ve seramik parçası M.Ö. 6. binyıla aittir. (Sayfa 66)

Levha 3: Şafakta Temizlik Ayini. Eskiçağın tek üç boyutlu tunç maketi. M.Ö. 12. yüzyıla aittir. 40x60 cm. (sayfa 82, 126)

Levha 4: Tapınağın duvarlarına takılan boynuzlar. M.Ö. 4. binyılın. (Sayfa 86)

Levha 5: Elamlıları ölü gömme geleneği. Toplu mezar ve tabut. Üstteki ve ortadaki M.Ö. 2. binyılın ortaları ve alttaki M.Ö. 2. binyılın başlarına aittir. (Sayfa 91)

Levha 6: Evin bodrumunda bulunan mezar ve üzerine koyulmuş balçık tabut. (Sayfa 89)

Levha 7: Bir evin bodrumunda bulunan ve üç iskeleti olan mezar. (Sayfa 89)

Levha 8: Sağ üstteki M.Ö. 3100-2900'lerde icat edilmiş Elam piktografik yazısı; sol üstteki Elam linear yazısı ve alttaki M.Ö. 25. yüzyılın ortalarına tarihlenen Elam'da kullanılmış ilk çiviyazısı örneği. (Sayfa 94, 95, 96)

Levha 9: M.Ö. 3. binyılın ilk yarısına ait bir mezarda bulunan araba tekerleği. (Sayfa 104)

Levha 10: M.Ö. 1450'lere tarihlenen eskiçağın ilk kemer örneklerinden. (Sayfa 105)

Levha 11: Silik'te bulunan ve M.Ö. 5. binyıla tarihlenen ilk insan figürinlerinden. Kemikten yapılmıştır. (Sayfa 109)

Levha 12: Üsttekiler Susa 1 vazoları ve alttaki Susa 2 seramiği. (Sayfa 110, 112)

Levha 13: Eski Elam seramiği. Kapaklı bir kap. (Sayfa 113)

Levha 14: Üstteki Susa'da bulunan ve M.Ö. 3. binyıla tarihlenen sedeften yapılmış Prezevalski atının ilk örneği. Ortadaki ve alttaki Yeni Elam döneminin pişmiş kilden yapılmış at heykeli örnekleri. (Sayfa 116)

Levha 15: Şilhak-inşuşinak'ın tapınağa adadığı tanrıça Narundi'nin iki açıdan heykeli. (Sayfa 117)

Levha 16: Orta Elam döneminin heykelleri. (Sayfa 118)

Levha 17: Untaş-GAL'ın eşi Napir-asu'nun 1750 kilogramlık heykeli. (Sayfa 119, 126)

Levha 18: Orta Elam'ın sonlarına ait tunç bir heykel. (Sayfa 119)

Levha 19: Üstteki M.Ö. 4. binyılın ortalarına ait bir mühür, alttaki ise M.Ö. 3. binyılın ortalarına ait bir bühür baskısı. (Sayfa 120, 121)

Levha 20: Maniştusu'nun atadığı Susa valisi Uba'nın (İşpum) mührü. (Sayfa 122)

Levha 21: Üstteki bir grifonun başı ve alttaki altın bir kartal. (Sayfa 125)

Levha 22: Kuş şeklinde yapılmış tunç bir balta. (Sayfa 125)

Levha 23: M.Ö. 2. binyılın başlarına ait başları kabın yüzeyine kabarik olarak yapılmış tunç kaplar. (Sayfa 128)

Levha 24: M.Ö. 18. yüzyıla ait madeni eserler. (Sayfa 128)

Levha 25: Orta Elam dönemine ait tunç baltalar. Altteki meşhur Luristan tunçlarından bir örnektir. (Sayfa 127, 128)

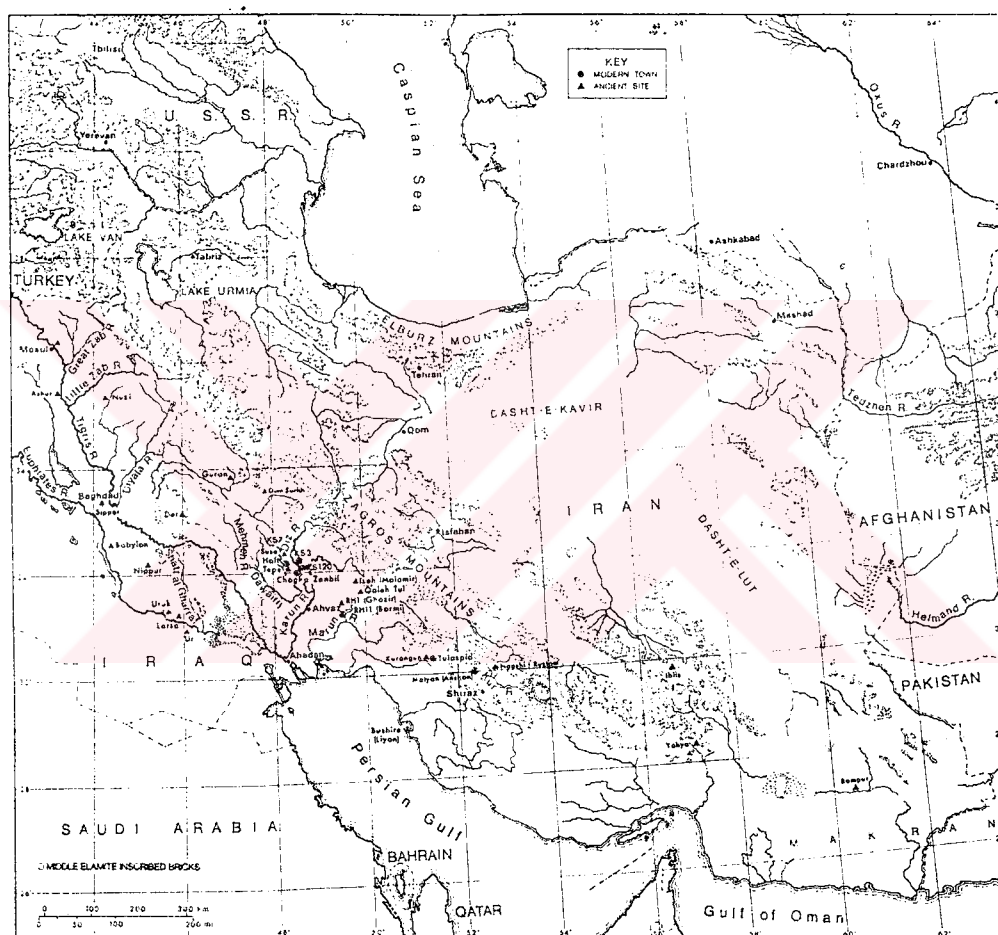
Levha 26: Yeni Elam döneminin maden sanatı. Üsttekiler tunç salkım biçiminde yapılmış küpeler ve alttaki ise bir kabın kulpudur. (Sayfa 129)

Levha 27: Üstteki tasvir Şilhak-inşuşinak'ı yere tahta bir çiviye çakarken ve M.Ö. 8. asra ait alttaki tasvir ise bir kadını ip eğirirken göstermektedir. (Sayfa 130)

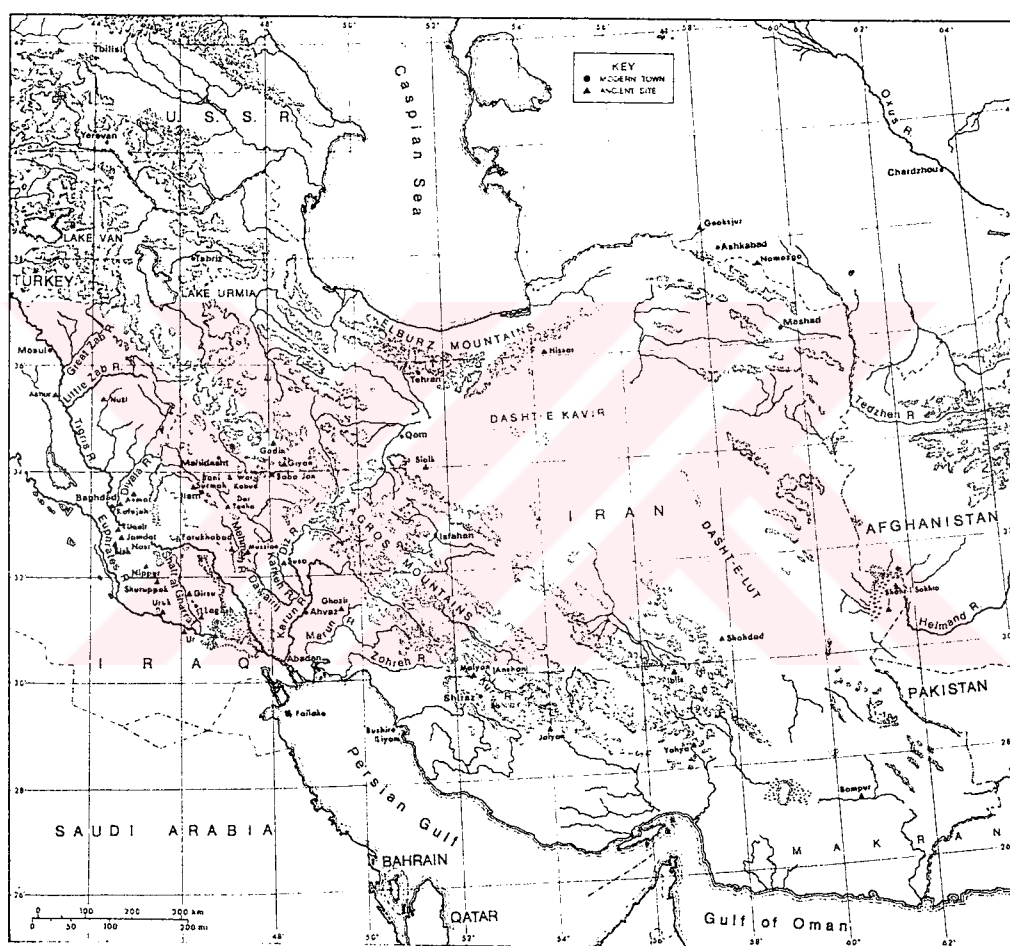
Levha 28: M.Ö. 2. binyılın ilk yarısına ait iki çalgıcı ve enstrumanları. (Sayfa 130)

Levha 29: M.Ö. 2. binyılın başlarına ait bir dini törenin kaya kabartması. (Sayfa 130)

Levha 30: Çoğa-zenbil'in maketi ve sırlı tuğlalarından bir örnek. (Sayfa 139)

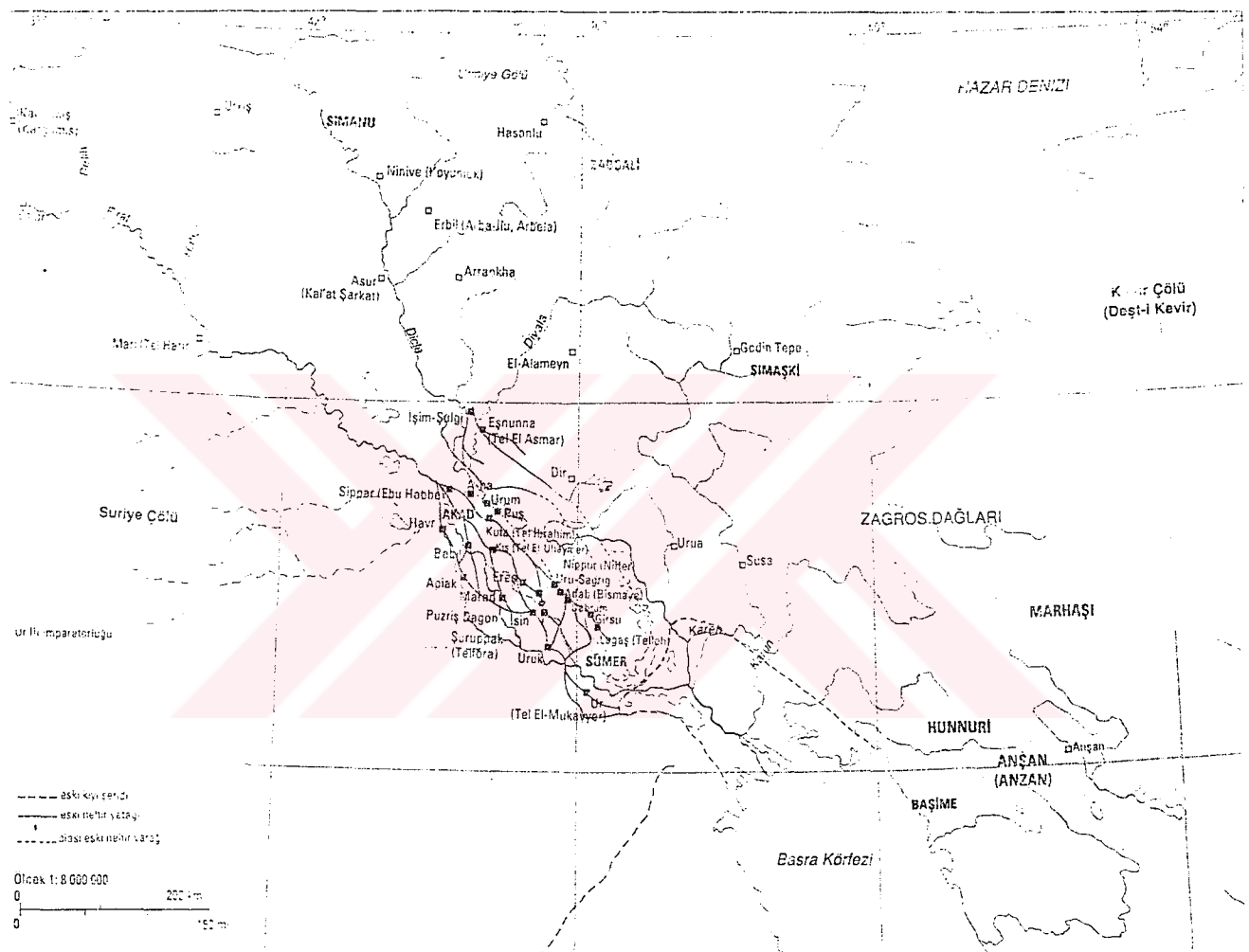

Harita 1

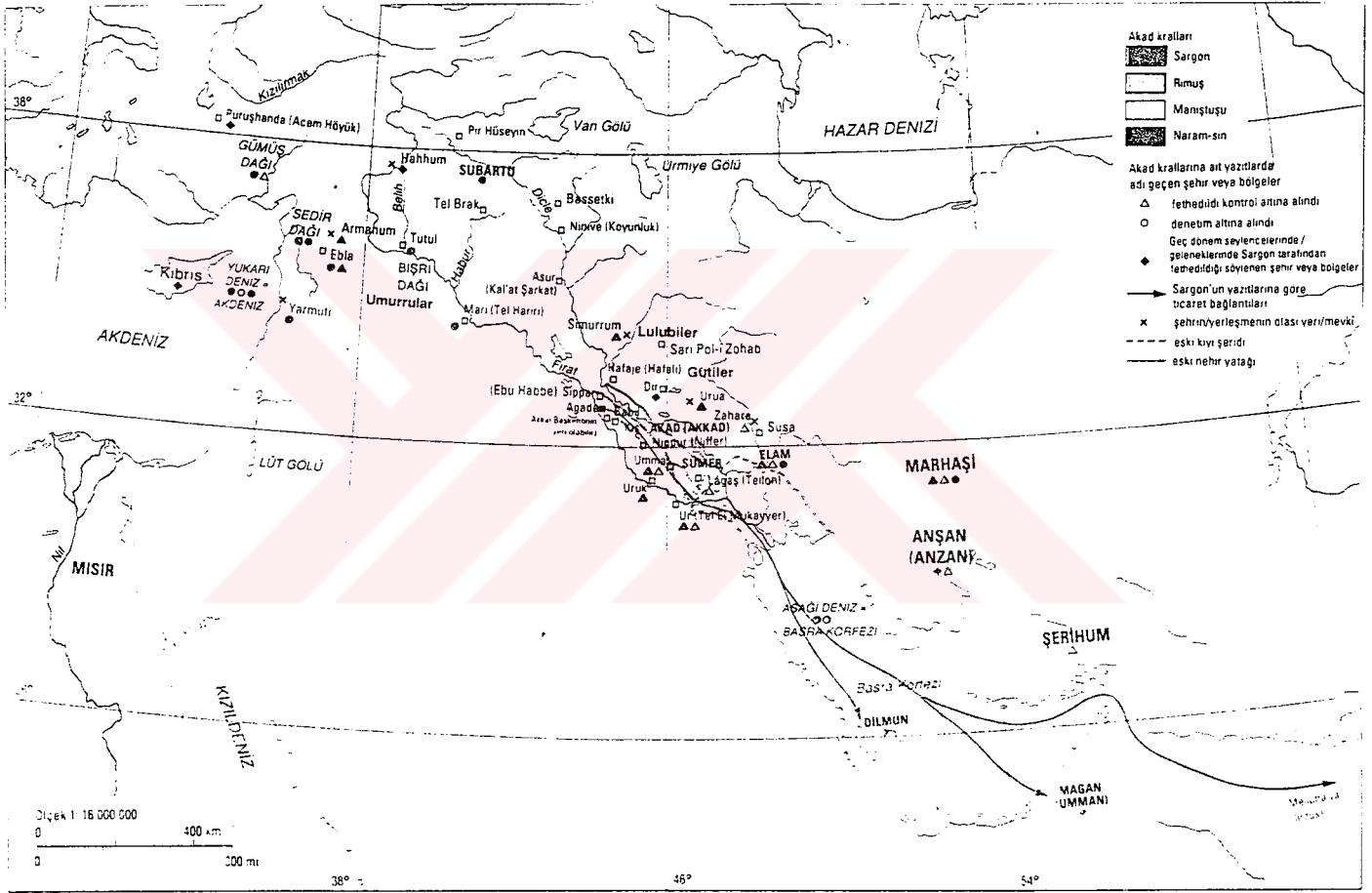

Harita 2

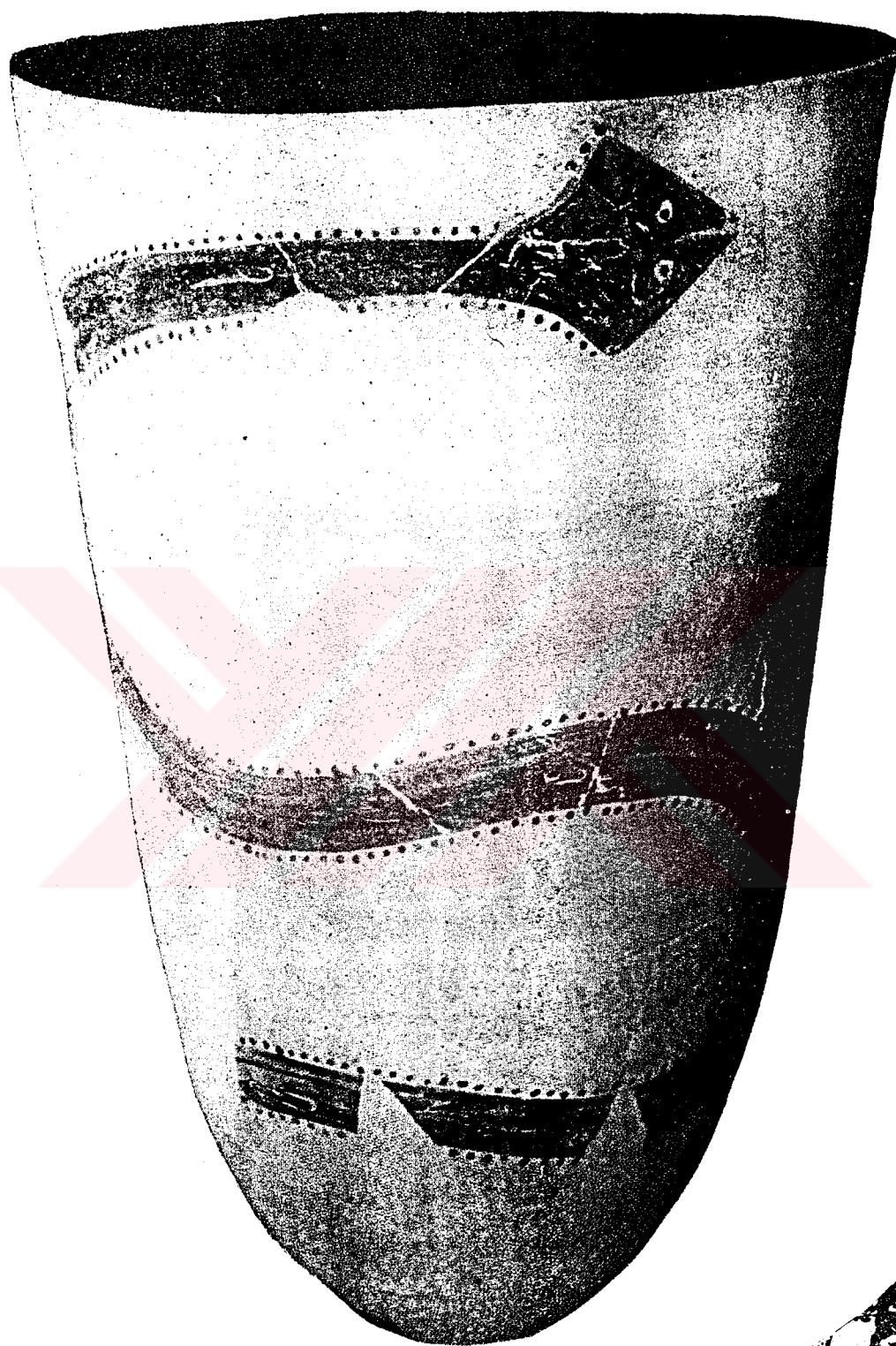

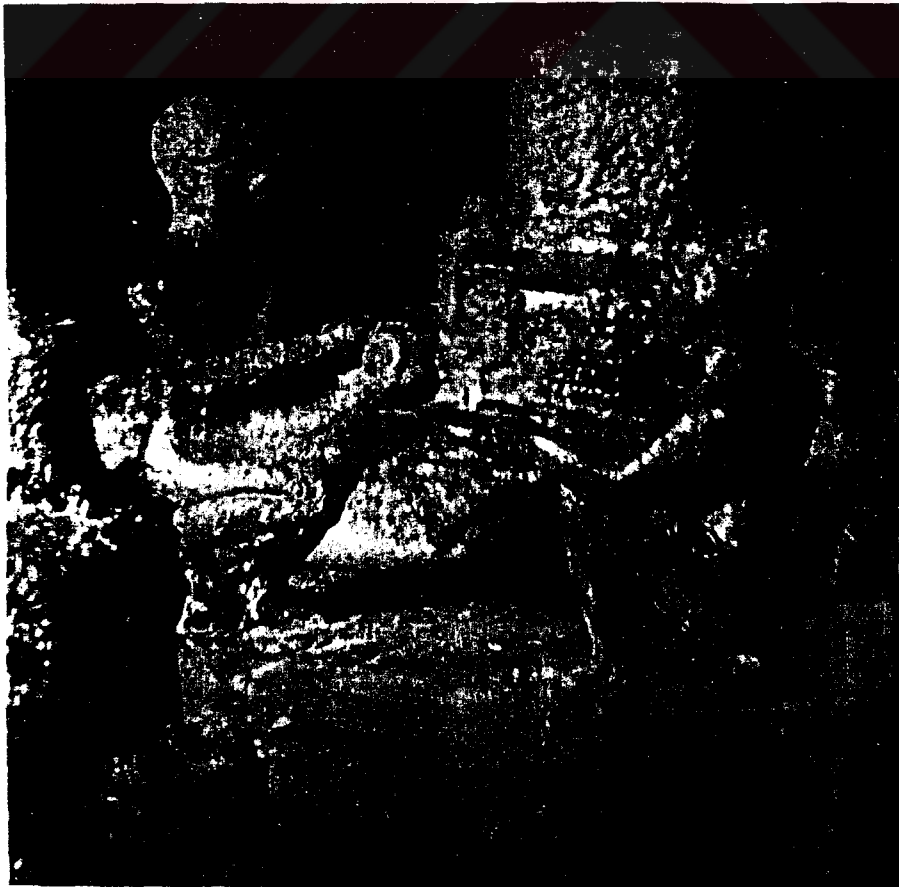
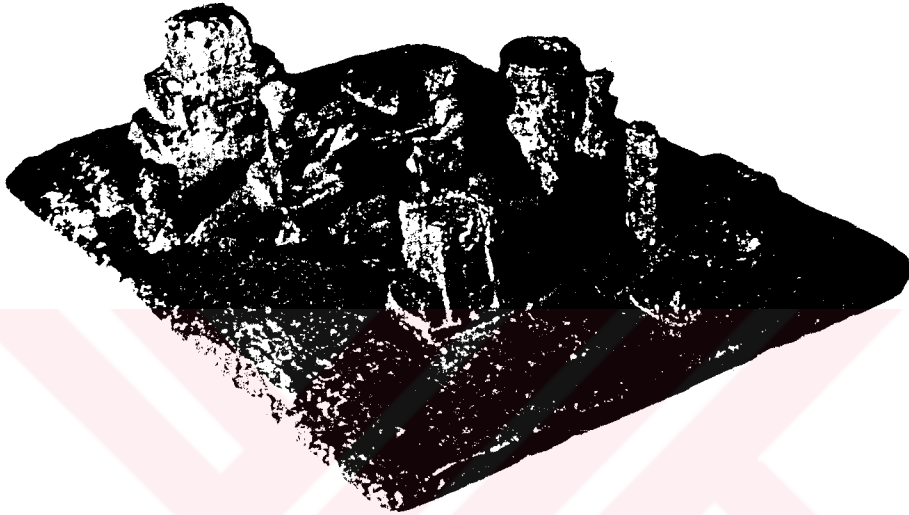
Harita 3

Levha 1

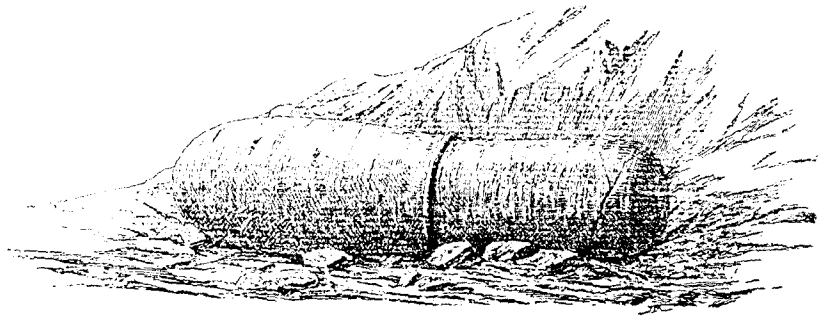

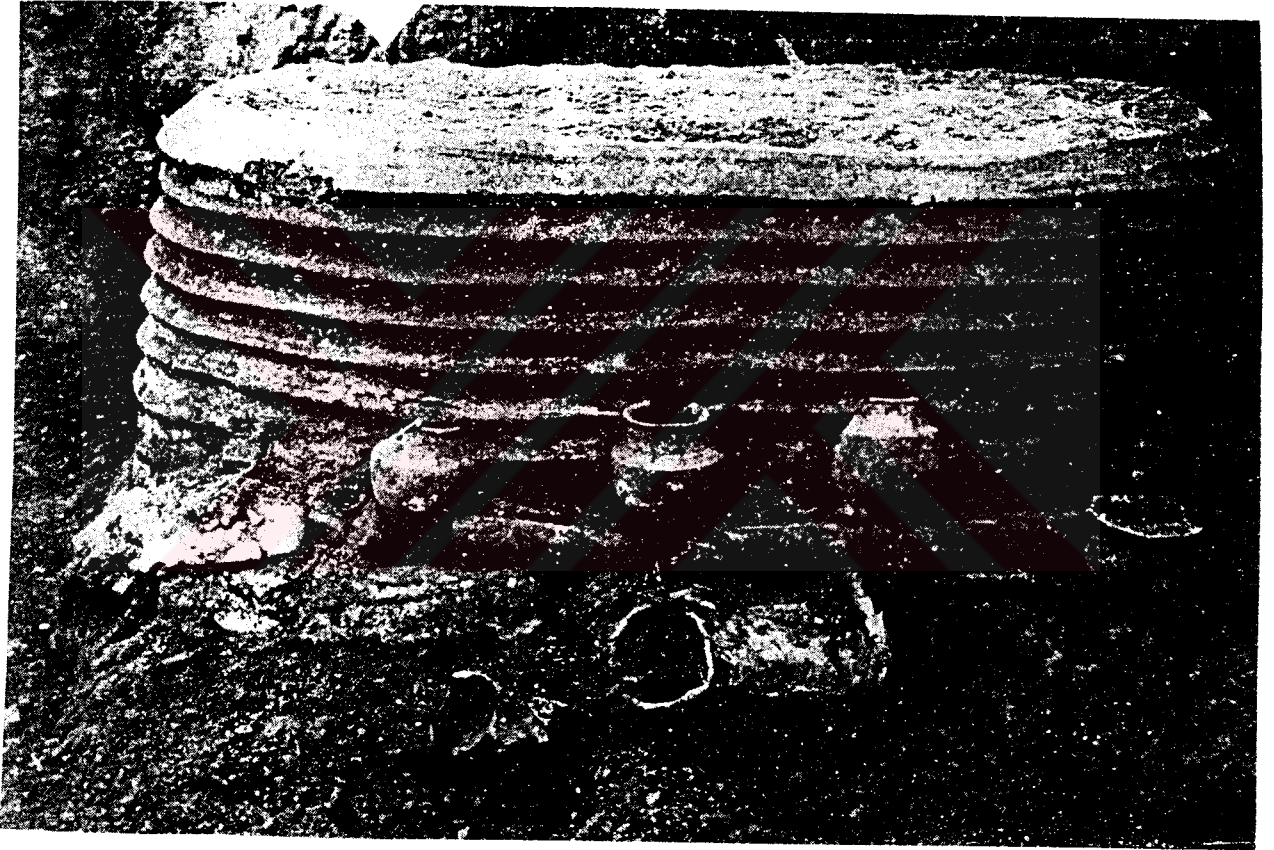

Levha 4

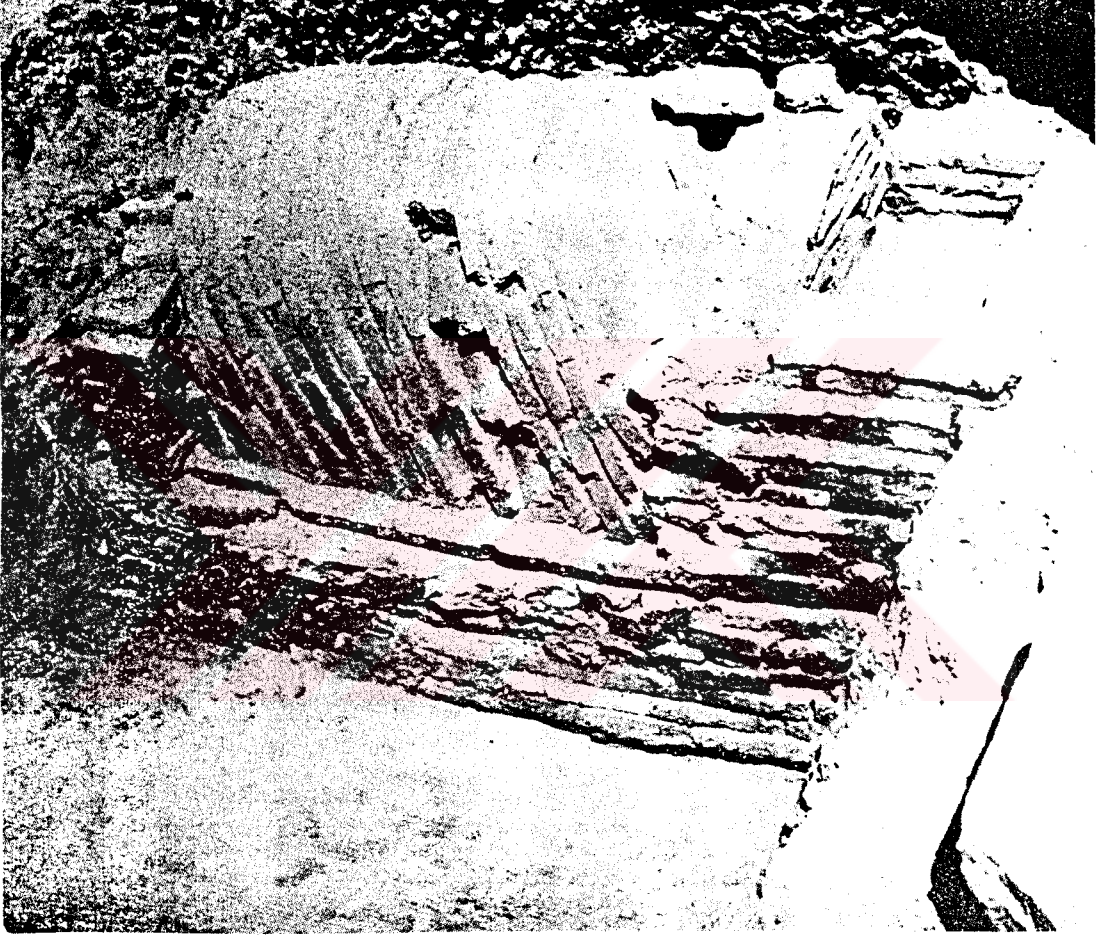

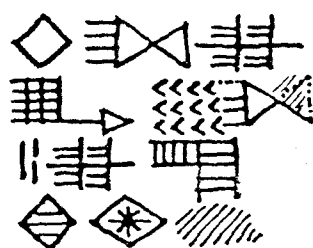
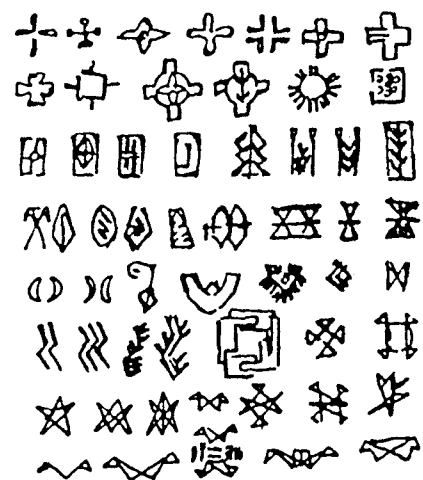
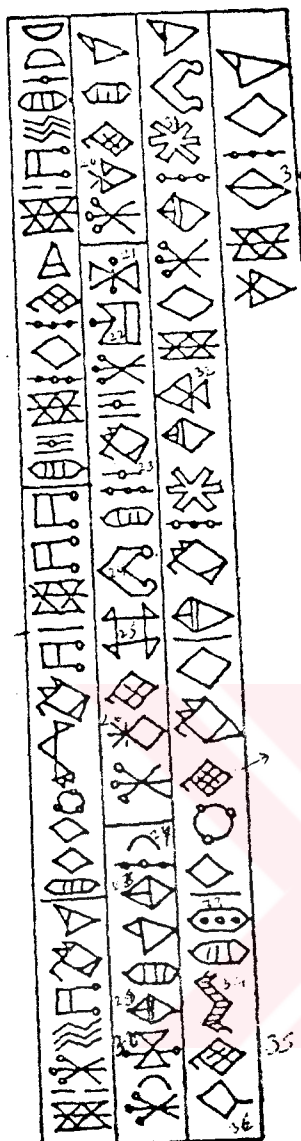

Levha 6

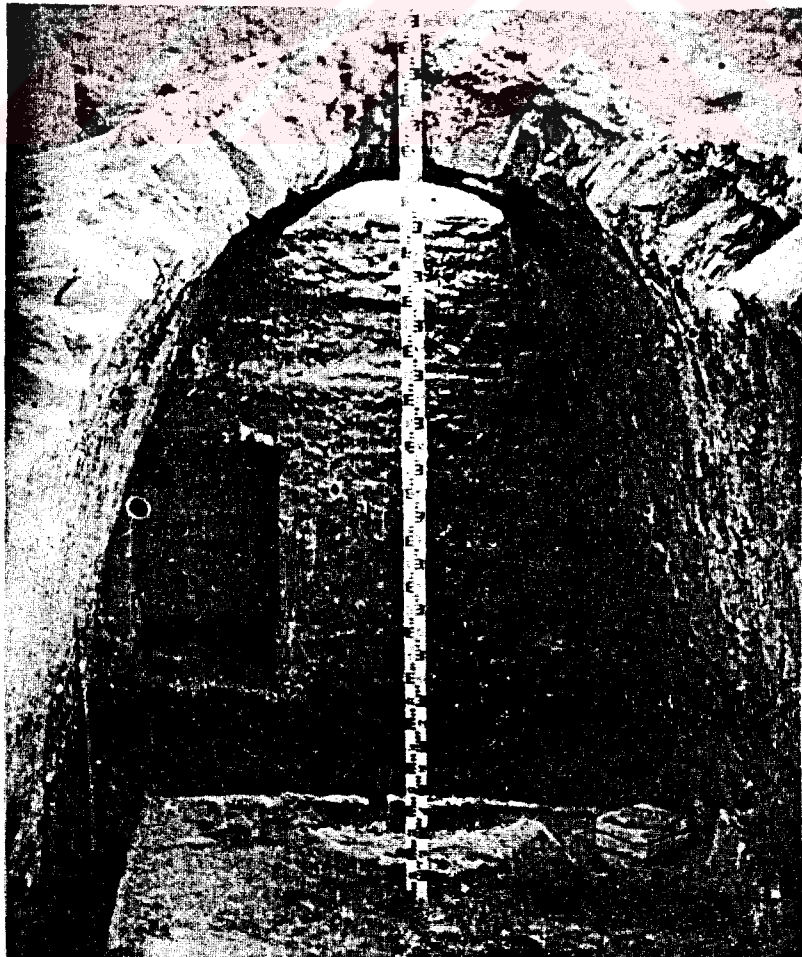
Levha 7

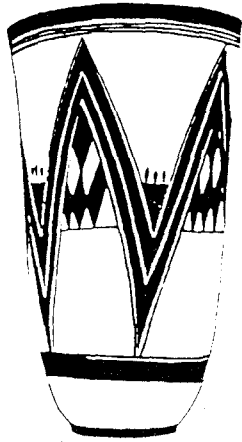
Levha 9

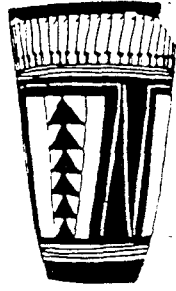

Levha 11

الف

ج

د

هـ

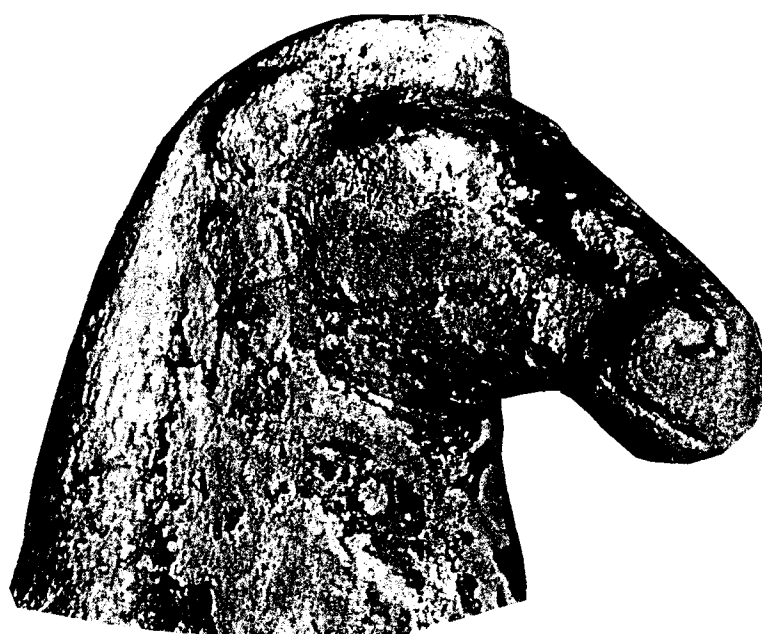
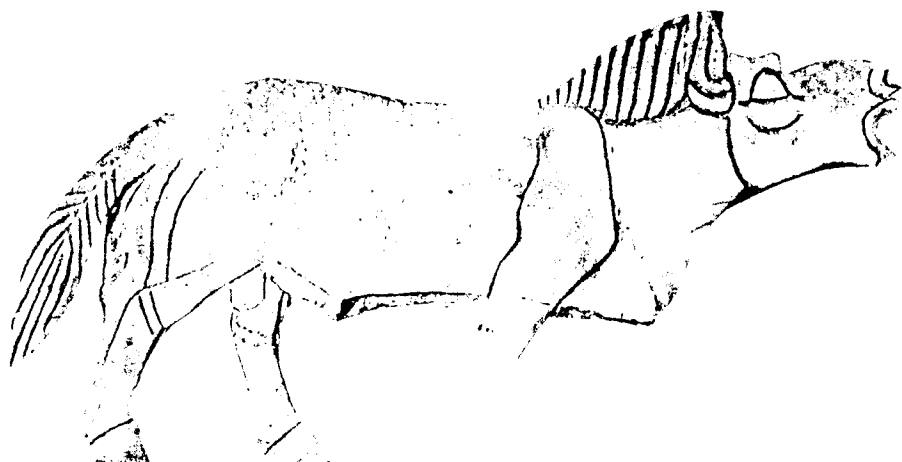
و

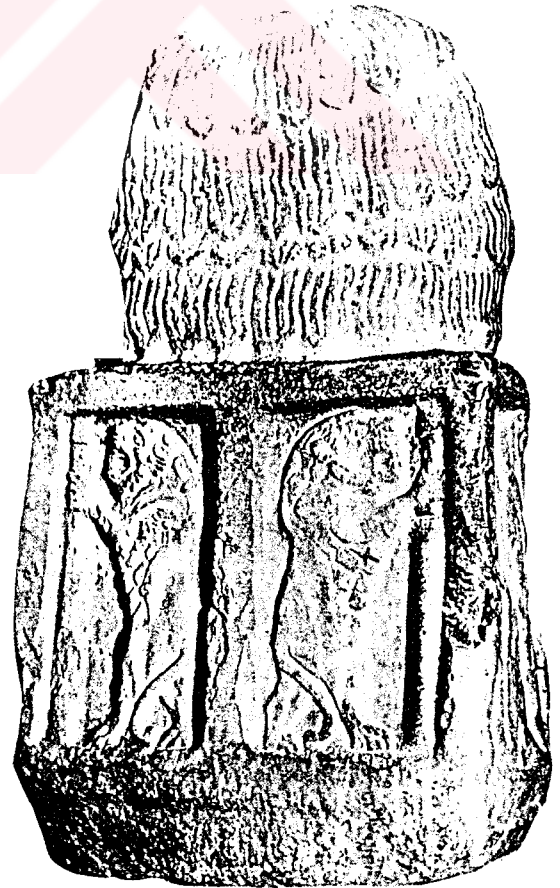

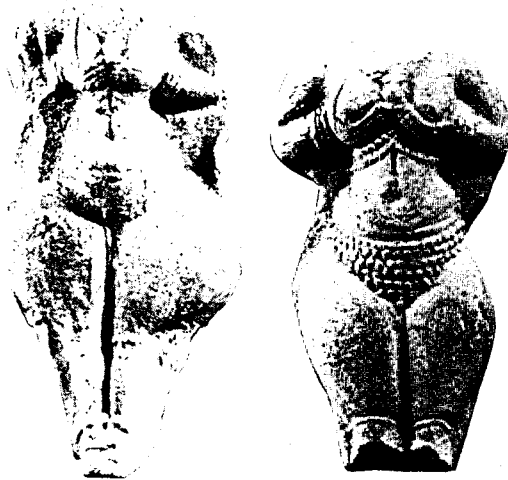

Levha 13

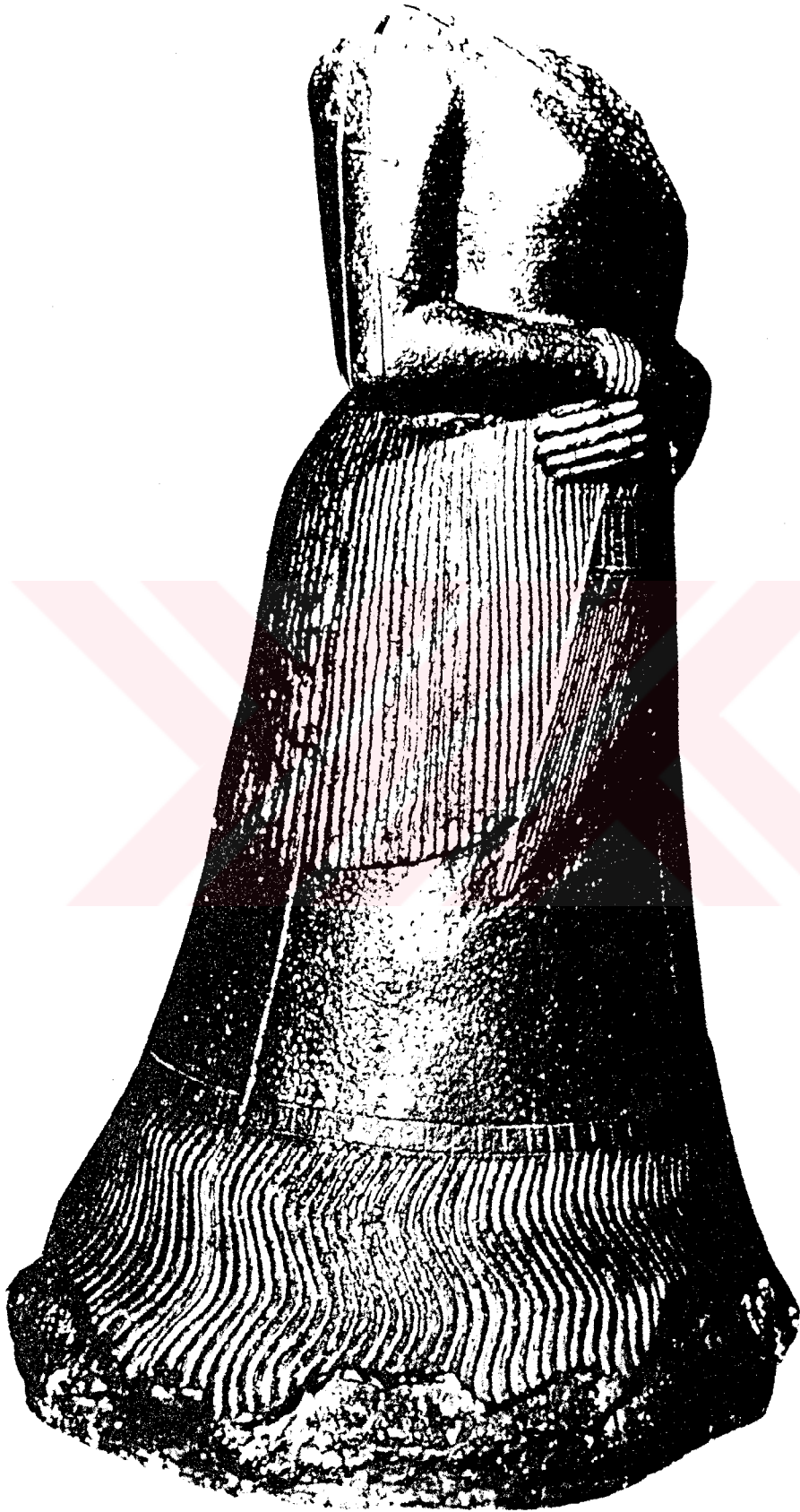

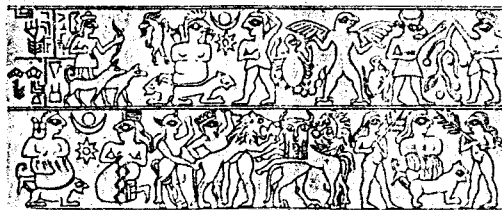
Levha 16

Levha 17

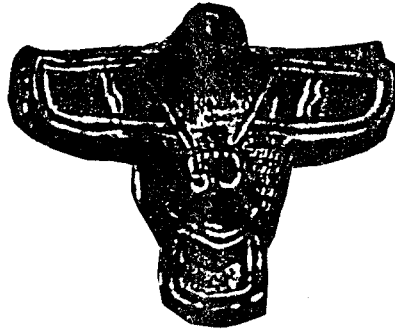

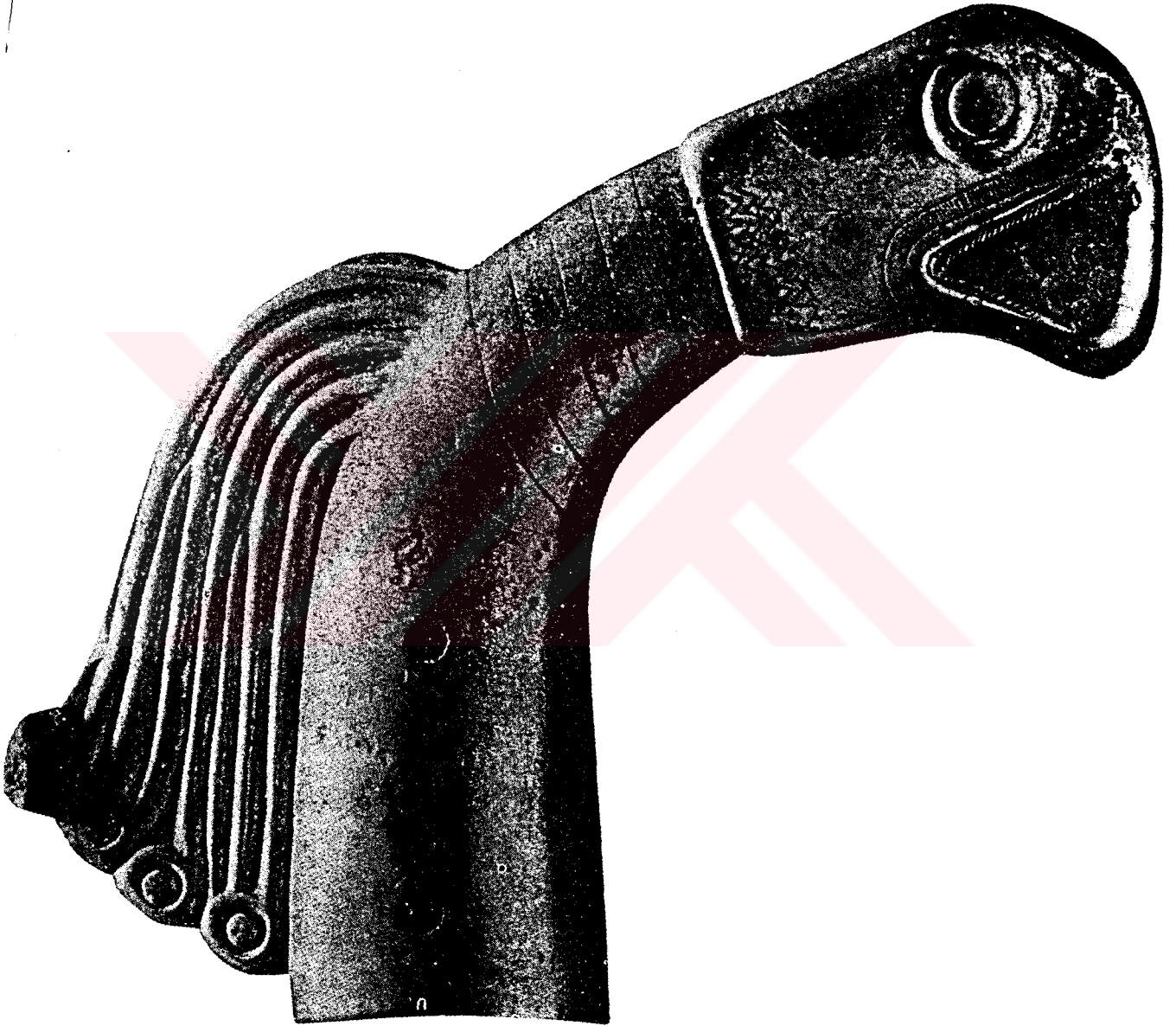

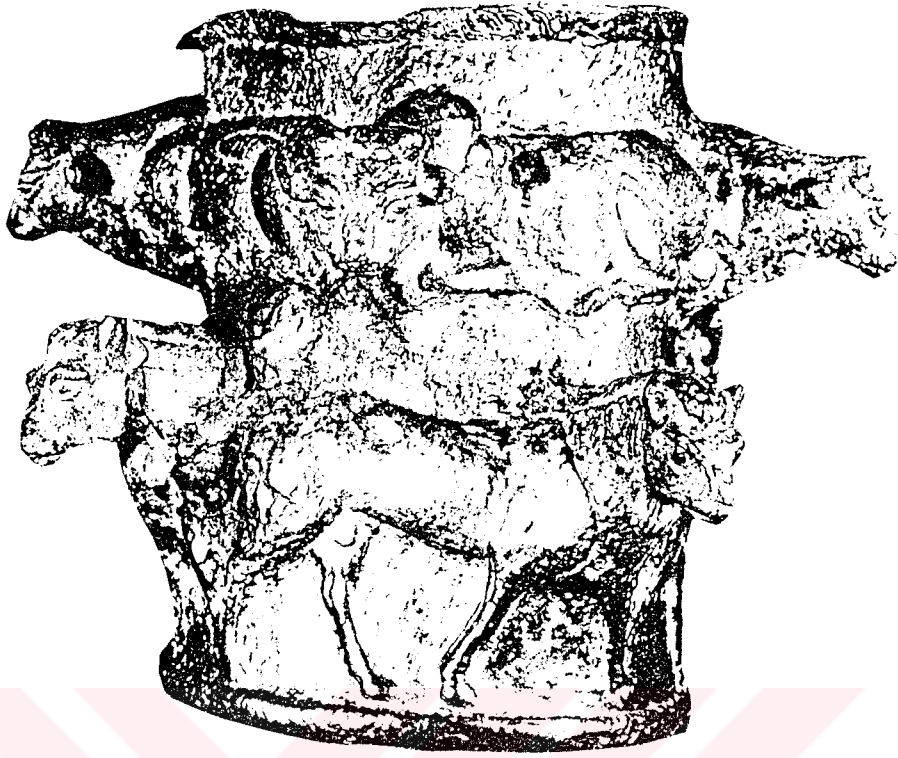
Levha 20

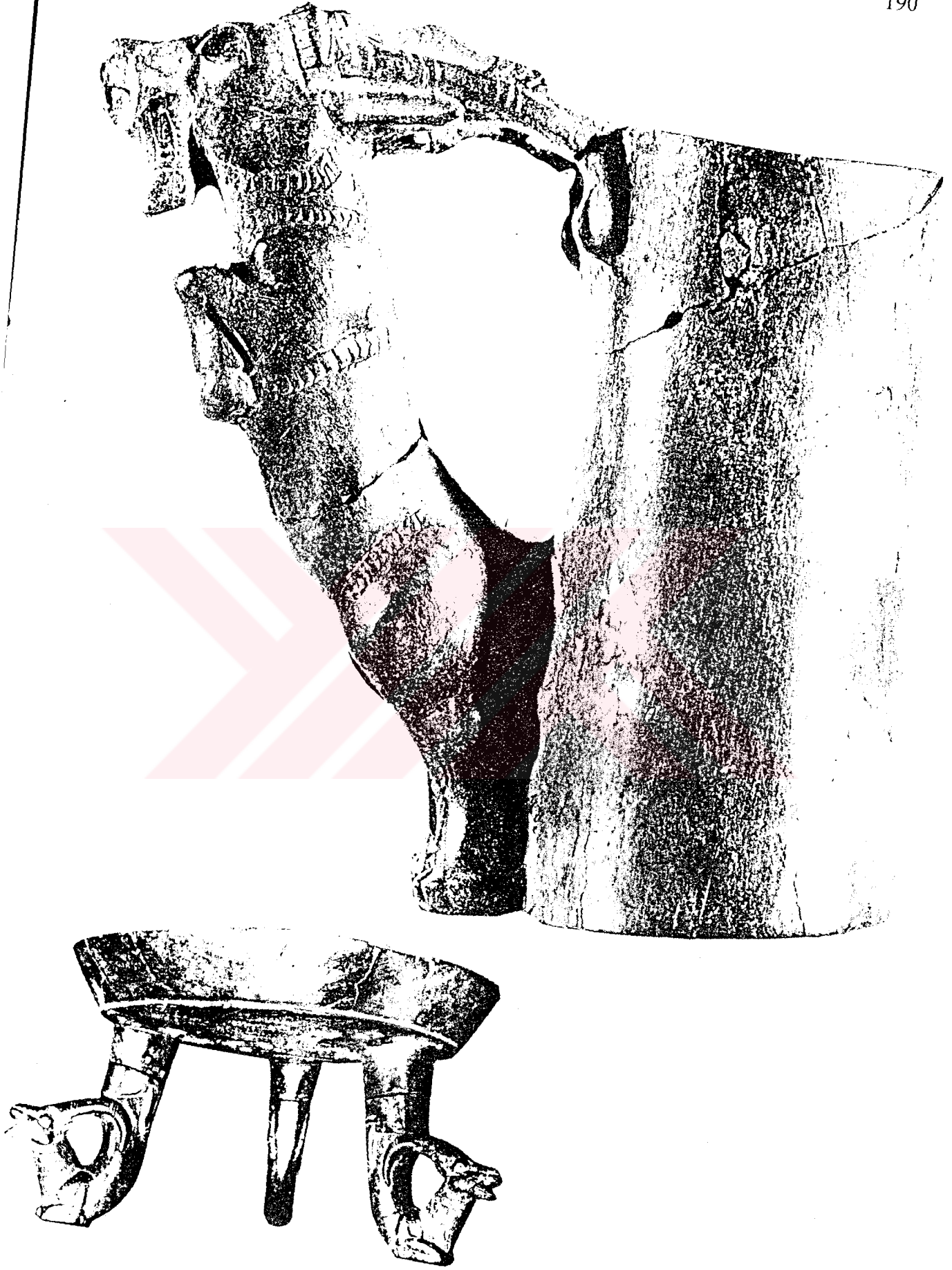
Levha 21

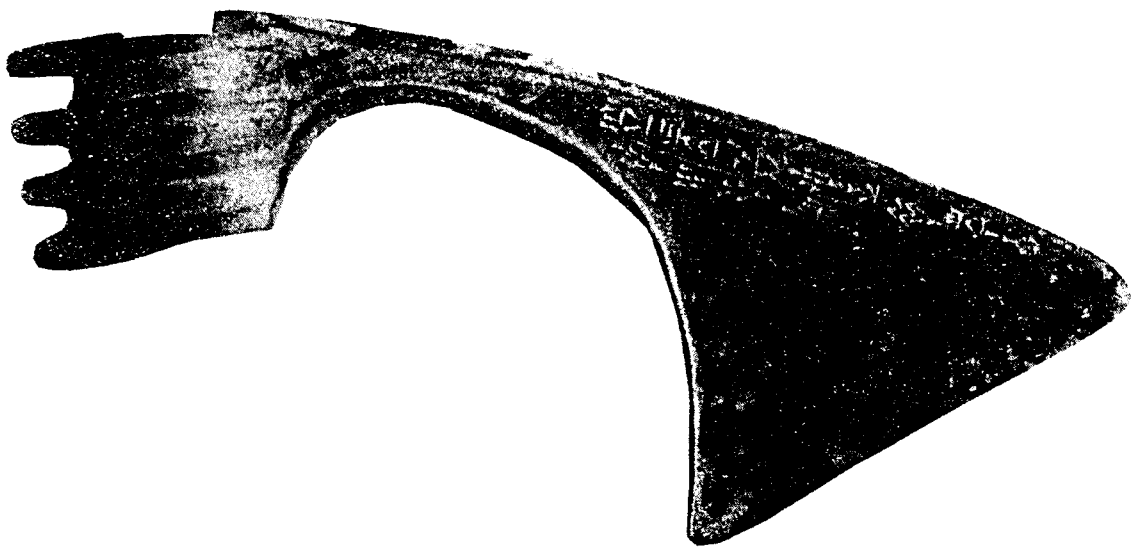
Levha 22

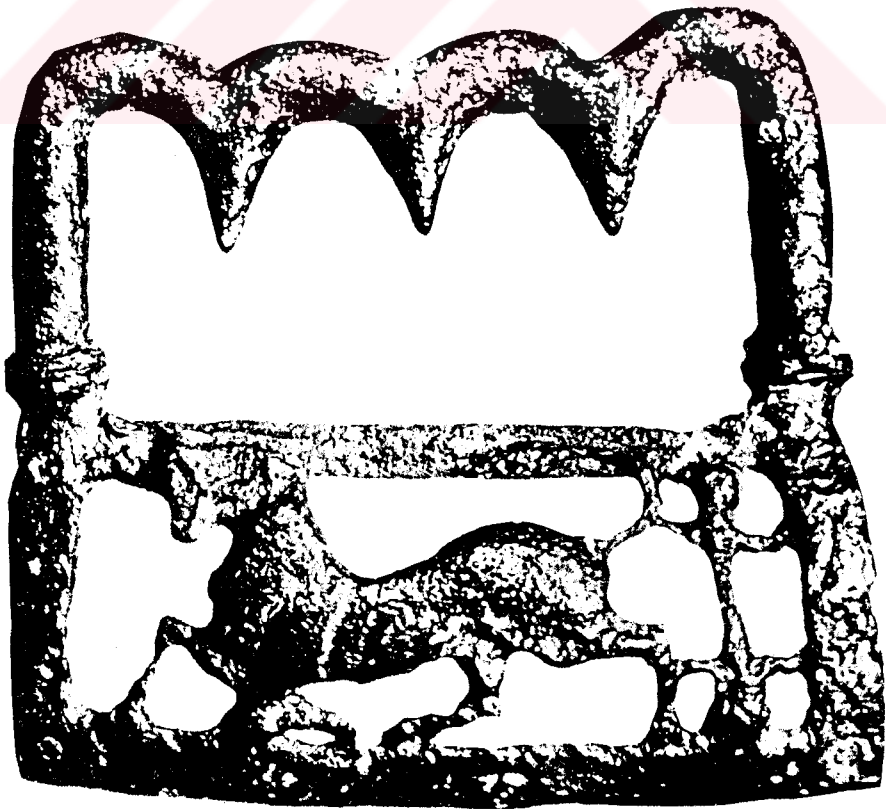
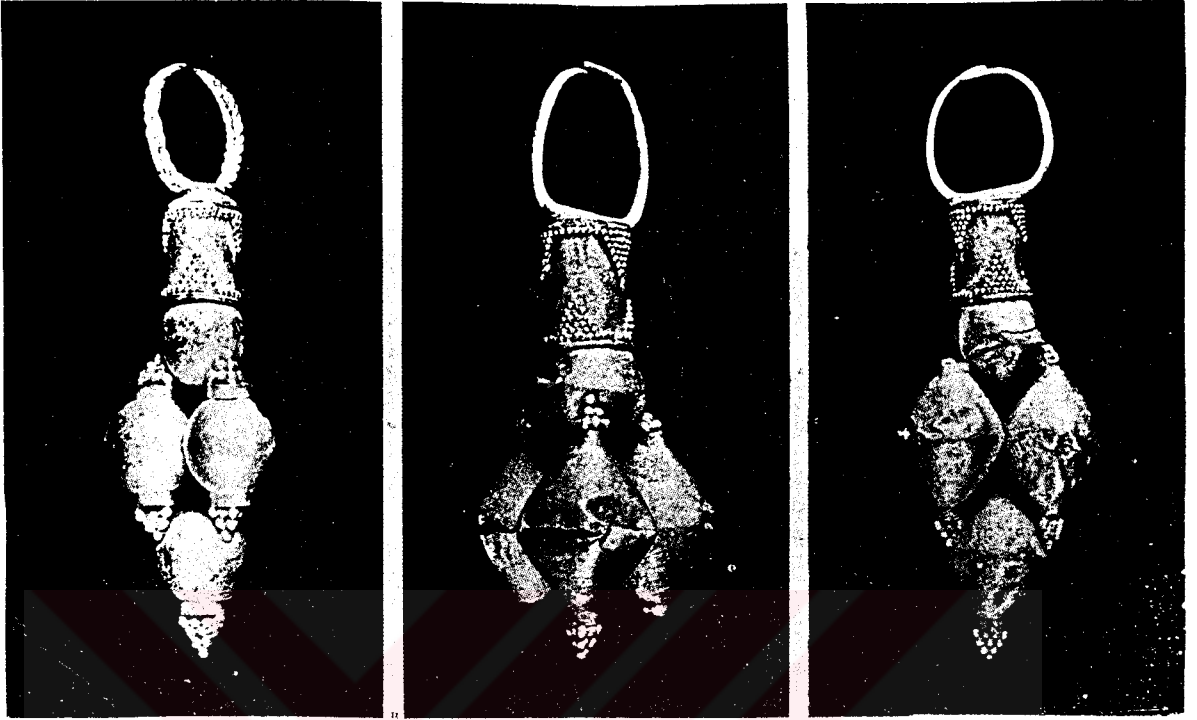

Levha 24

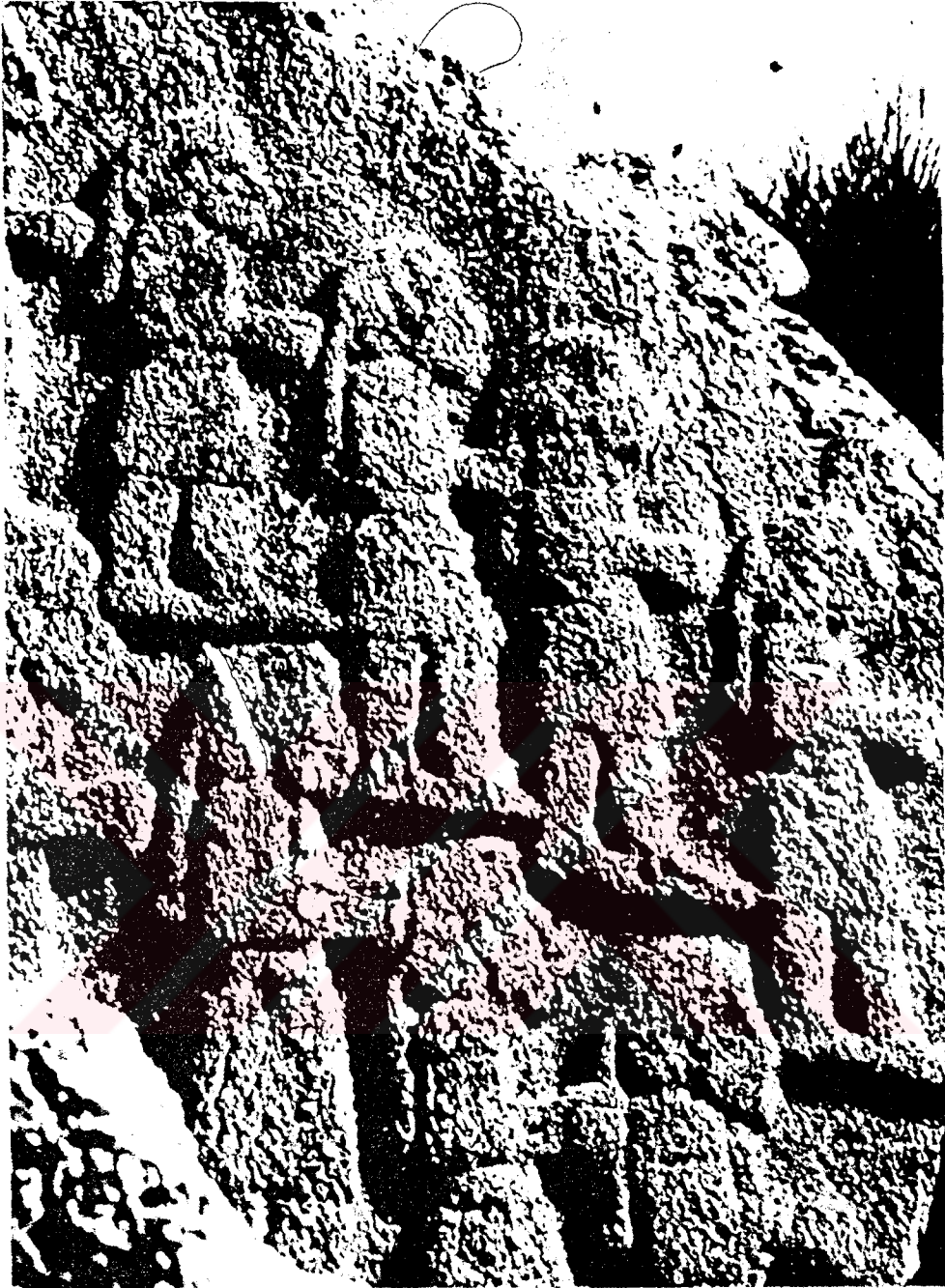

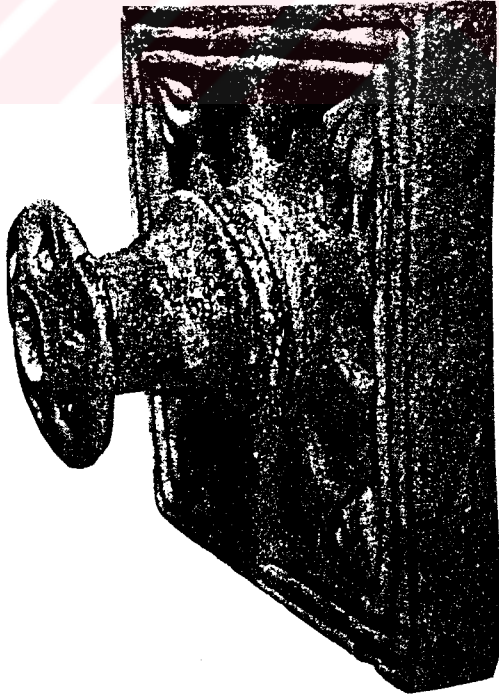
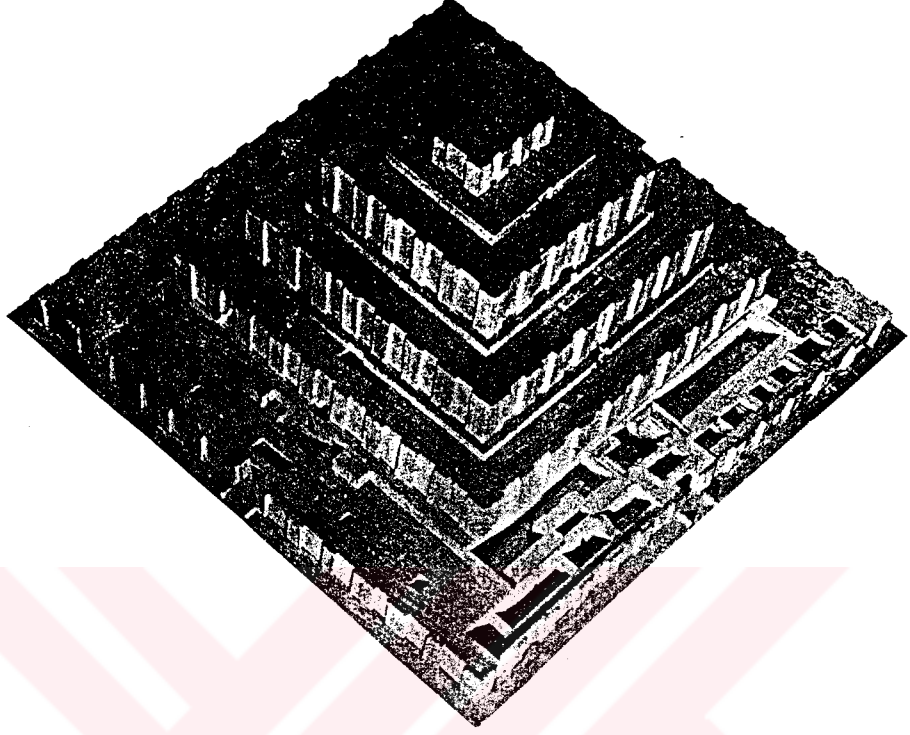

Levha 30